

USÛL-İ CEDÎDE ZÜBDESİ

ABDULLAH ENVERÎ

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 79

Bilim ve Felsefe Serisi : 33

Kitabın Adı : USÛL-İ CEDÎDE ZÜBDESİ TÜRKÎ RİSÂLESİ

Müellifi : Kilisli Hocaşâde Abdullah Enverî (ö. 1887)

Hazırlayan : Prof. Dr. İbrahim Çapak (Bingöl Üniversitesi Rektörü)
Mesud Öğmen (Tarihçi-Arşiv Uzm.)
Abdullah Demir (Araştırmacı-Arşiv Uzm.)

Editör : Prof. Dr. İbrahim Çapak

Proje Editörü : Yrd. Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı

Yayın Hazırlık : Yazma Eser Uzm. Yrd. Abdullah Öztıp

Arşiv Kayıt : Ragıp Paşa Kütü., No. 2336 (İzzet Efendi Matbaası 1290/1874 baskısı)

Yapım : Levent Samyeli

Baskı : Mega Basım Matbaacılık Hizmetleri A.Ş.
Cihangir Mh. Güvercin Cd. No: 3/1, Baha İş Mrk. A Blok,
Kat: 2 Avcılar/İST. Tel: +90 (212) 412 1700 Setifika No: 12026

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2016

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library of Congress A CIP Catalog Record

Abdullah Enverî

Usûl-i Cedîde Zübdesi

1. Mantık, 2. İslâm Felsefesi, 3. Usûl-i Cedîde, 4. Kıyas, 5. Abdullah Enverî, 6. İbrahim Çapak

ISBN: 978-975-17-3877-6

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mah. Kanuni Medresesi Sok. No:5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

USÛL-İ CEDÎDE ZÜBDESİ

(İNCELEME - METİN)

ABDULLAH ENVERÎ

(ö. 1887)

Hazırlayan

İbrahim Çapak

Mesud Öğmen - Abdullah Demir

Editör

İbrahim Çapak

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiğı kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşâ edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine’de, Kahire’de, Şam’da, Bağdat’ta, Buhara’da, Semerkant’ta, Horasan’da, Konya’da, Bursa’da, İstanbul’da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz ürünlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşâ edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

SUNUŞ

Tarihte her büyük medeniyet, sosyal, kültürel ve bilimsel alanda kendi dünya görüşüne uygun, özgün terkipler ortaya koyarak hayatını sürdürmüştür. Yaşamın her alanında kendini belli eden ve medeniyetleri birbirinden farklı kılan bu sosyo-kültürel ve bilimsel faaliyetler, medeniyetler arası etkileşimleri canlandırarak insanlık tarihinin renkliliğini artırmıştır. Bu etkileşimler sonucu ortaya çıkan -gerek sözlü, gerek yazılı- eserler insanlığın hafızasını temsil etmektedir.

İnsanlık tarihinde benzeri görülmemiş bir şekilde sözlü ve yazılı kültüre damgasını vurmuş olan İslâm medeniyeti, adeta insanlığın hafızasını yazıya geçirme görevini üstlenmiştir. Okumayı, yazmayı ve öğrenip öğretmeyi her bireyin birincil gayesi olarak gören İslam medeniyeti, kültürel ve bilimsel etkileşime daima açık olmuştur. Bunun tabii bir neticesi olarak hem bilimsel alanda hem de sosyal ve kültürel alanda İslam medeniyeti pek çok özgün sentezler yakalamayı başaramıştır.

Bu sentezin doğal bir neticesi olarak ortaya çıkan pek çok devlet, özellikle Selçuklular ve Osmanlılar İslam medeniyetinin birikimini tevarüs etmiş, yeni fethedilen bölgelere İslam dünya görüşünü yine özgün terkiplerle götürmüşlerdir. Sadece bilimsel alanda değil, hayata ve insana dokunan her alanda bu katkı gözlemlenmektedir. Mimariden sanata, edebiyattan bilime, felsefeden tıba, pek çok çeşitli sahada İslam medeniyetinin ürünleri ortaya konmuştur.

Bu mirasın yazılı kayıtları hükmünde olan yazma eserlerimizin bilinçli şekilde korunması, çağın gerektirdiği şekilde insanların hizmetine sunulması ve gelecek nesillere sağlıklı şekilde aktarılmasını temin etmek, şüphesiz hayati önem arz etmektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığımıza bağlı

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı; bilim, sanat ve edebiyat alanındaki nadide eserleri ilmi usullere uygun olarak neşretmenin yanında, gerek katalog bilgilerinin güncellenmesi, gerek yazma eserlerin restore edilerek yeniden ilim dünyasına kazandırılması gibi kültürel açıdan oldukça mühim görevleri yerine getirmektedir. Bu kıymetli eserlerin gün yüzüne çıkartılması, ilim, hikmet ve irfanla yoğrulmuş olan kadim medeniyetimizi daha doğru şekilde anlamlandırmamızı ve gelecek nesillerin kendilerinden daha emin bir şekilde tarihlerine sahip çıkmalarını sağlayacaktır.

Kültür ve medeniyetimizin bu çok renkli ve özgün tarihini, yazma eserleri neşretmenin yanında, kataloglama ve restorasyon faaliyetleriyle de gün yüzüne çıkartarak ilim dünyasına sunmak, hem kültürel bilincimizi artıracak, hem de gelecek nesillerin dünya görüşlerini en sağlam şekilde inşa etmelerine katkı sağlayacaktır.

Binali Yıldırım
Başbakan

ÖNSÖZ

Kültür ve Turizm Bakanlığımıza bağlı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, kültür ve medeniyet mirasımızın nadide eserlerini; çeviri, çeviri yazı ve tıpkıbasım şeklinde neşretmenin yanında, mevcut yazma eserleri ayrıntılı olarak kataloglamak ve hasarlı eserleri restorasyona tabi tutmak suretiyle ilim dünyasının istifadesine sunmaktadır. Ülke olarak kültürel kimlik ve bilincimizi daha doğru ve sağlam temeller üzerine inşa etmek yolunda bu eserlerin gün yüzüne çıkartılması şüphesiz yapılması gereken öncelikli işlerdendir.

Asya'dan Amerika'ya, Avrupa'dan, Afrika'ya hatta Avusturalya'ya kadar dünyanın tüm kıtalarındaki kütüphanelere yayılmış olan ecdadımızın bu nadide eserlerini daha iyi anlayıp kavramak, bizleri ve gelecek nesilleri hikmetin aydınlığına daha çok yaklaştıracaktır.

Nabi Avcı
Kültür ve Turizm Bakanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
SUNUŞ	6
ÖNSÖZ	8
GİRİŞ	13
Abdullah Enverî'nin Hayatı ve Eserleri	13
Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi	15
Abdullah Enverî ve Mantık	17
Klasik Mantık Konularına Bakışı	23
Eserin Çevirisine Dair Genel Bilgi	29

USÛL-İ CEDÎDE ZÛBDESİ

Usûl-i Cedîde Yöntemi Hakkında Değerlendirmeler	32
Mantık İlminin Önemine ve Meşruiyetine Dair Açıklamalar	35
Usûl-i Cedîde Yönteminin Faydaları	46
İlim Tahsil ve Tedrisinde Öğrenci ve Hocanın Üzerine Düşen Vazifeler	47
İlimlerin Hakikatlerine Az Vakitte ve Kolayca Erişmek İsteyenlere Tavsiyeler	55
Hamdele, Besmele ve Salvele ve Delilleri Hakkında	57
Tedris ve Tâlim Esnasında Hocanın Üzerine Düşen Görevler	66
Delîl	68
Kıyâs	70
Kıyâs Şekilleri	71
Şartlı Kıyâs	74
Bir İlmi Öğrenmeye Başlamadan Zihinde Hazır Olması Gereken Şeyler	77
Genel Olarak Mantığın Kısımları	83
Delâlet	86
Lafızların Taksimi	105

Arazlar ve eřitleri	119
Tedris ve Tâlim Sırasında Hocaya Düşen Görevlere Ara Değerlendirme	124
Târif	125
Kazâyâ	131
Kazâyânın Kısımları ve eřitleri	136
Tenâkuz	146
Kıyâs Şekilleri ve Darpları	165
Maddesi Açısından Kıyâsın eřitleri	171
Kıyâs Şekillerinin Ayrıntılı Açıklaması	177
Münâzara Disipliniyle İlgili Kısa Değerlendirmeler	179
DİZİN	187

ABDULLAH ENVERÎ VE USÛL-İ CEDÎDE ZÜBDESİ TÜRKÎ RİSÂLESİ

Abdullah Enverî'nin Hayatı ve Eserleri

Halep'e bağlı bir Kazâ olan Kilis'te 1825 tarihinde doğan Abdullah Enverî'nin (ö. 1887) tam adı kayıtlarda Abdullah b. Abdurrahman el-Kilîsî el-Halebî el-Hanefî şeklinde geçmektedir.¹ Enverî, eğitimini "sebeb-i vücûd-ina-mevcûdum üstâd-ı ekremim peder-i azîzim merhûm Abdurrahman Efendi"² dediği babası Abdurrahman Efendi'den tamamlamış ve 1845'te icazetname almıştır. Ayrıca Nakşibendî şeyhlerinden Mevlânâ Muhammed Can'ın halifesi Baytarzâde Hacı Abdullah Sermest Veli Efendi'den tasavvuf terbiyesi almıştır.³ Günümüzde cami olarak hizmet veren Kesik Minare Medresesi'nin batıya bakan duvarının dış yüzeyinde yer alan kitabeden Abdullah Enverî'nin icazetini aldıktan sonra burada ders vermeye başladığı anlaşılmaktadır.⁴ Ömrünü ilme adayan Enverî, 1887 yılında vefat etmiş ve cenazesi Kilis'te Musalla Mezarlığı'na, babasının yanına defnedilmiştir.

Abdullah Enverî, Mantık'la ilgili birçok önemli eserin yanı sıra âdâb-ı münâzara, kelâm, tefsir, nahiv ve kırâ'at-ı seb'â'ya dair eserler de yazmıştır. Mantık ve diğer ilimlere dair gerek matbu gerek el yazması halinde olsun eserlerinin bazıları günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşmayan eserlerinin bir sel felaketinde yok olduğu rivayet edilmektedir. Farklı kaynaklarda *Türkçe Mantık Zübdesi* (Usûl-i Cedîde Zübdesi), *Tasdikât Hâşiyesi*, *Tasavvurât Hâşiyesi*, *Îşâgûcî Hâşiyesi*, *Molla Fenârî Hâşiyesi*, *Kitâbul-Mantık fî Tertibi'l-Akyise*, *Tezhîbül-Mantık*, *Celâleddin-i Devvânî Hâşiyesi*, *Şerh-i Akâ'idî Nesevî Hâşiyesi*, *Hayâlî Hâşiyesi*, *Hüseyniyye Hâşiyesi*, *Mîr Ebu'l-Feth Hâşiyesi*, *Molla*

1 Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, s. 385, Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, İstanbul 1951, I, 442. Bkz. Ramazan Gündüz, "Kilisli Abdullah Enverî'nin Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi Üzerine Bir İnceleme" (Y.L. Tezi, Fırat Ün. Sos. Bil. Enst.), 2013, s. 15.

2 Abdullah Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, İstanbul 1290, s. 15.

3 K. Kadri, *Kilis Tarihi*, (nşr. Osman Vehbi) İstanbul 1932, s. 185.

4 Bkz. Ramazan Gündüz, age., s. 15; Bursalı M. Tahir, age., s. 385.

Câmî Hâşiyesi, *Zübde*, *Kâdî Beyzâvî Tefsiri Hâşiyesi*¹ olmak üzere toplam 15 eserinden söz edilmektedir. Enverî'nin mantıkla ilgili olan bazı eserleri hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır:

Abdullah Enverî'nin mantık alanında Arapça kaleme aldığı en önemli eserlerinden biri olan, Matbaa-i Âmire'de 1859 yılında yayımlanan *Tasdikât Hâşiyesi* 470 sayfadan oluşmaktadır. Enverî, bu eserini 1856 yılında Sultan Abdülmecid Hân'a takdim etmiş ve eser saltanat makamı tarafından beş bin kuruş ödüle layık görülmüştür. Eserin ilk baskısı padişah iradesiyle 1859, ikinci baskısı ise 1876 tarihinde yapılmıştır.²

Abdullah Enverî'nin mantık üzerine telif ettiği bir diğer eser, 1859 yılında Halep Vilayeti vasıtasıyla padişaha arz ettiği ve sayesinde ömür boyu yüz elli kuruş maaşa bağlanmakla taltif edildiği *Tasavvurât Hâşiyesi*'dir. Arapça olan bu eser, 301 sayfa olup, sonunda 13 sayfalık bir ek bulunmaktadır. Eser Ur-falı Hacı Halil Efendi vasıtasıyla 1872 senesinde basılmıştır. Enverî, medreselerde en çok okutulan *Îsâgûcî*'ye dair eserler de kaleme almıştır. Bunlardan biri 41 sahifeden ibaret olan ve 1870 tarihinde basılan *Îsâgûcî Hâşiyesi*, diğeri ise Fenârî'nin *Şerh-i Îsâgûcî* adlı eserine yazılmış, 96 sayfa olan ve 1870 tarihinde basılmış olan *Molla Fenârî Hâşiyesi*'dir.³

Enverî'nin mantığın kıyas bölümünü ele aldığı, Milli Kütüphane'de Yz. A. 4074 numarada kayıtlı olan ve Osmanlıca kaleme alınmış olan *Kitâbu'l-Mantık fî Tertibi'l-Akyise* adlı eseri ise 53 varaktan oluşmaktadır. Eserde münâzara kurallarının yer aldığı kısa bir "*âdâb*" kısmı da bulunmaktadır.⁴ Ayrıca Enverî'nin münâzara ilmine dair 1872'de basılmış olan *Hüseyniyye Hâşiyesi* de bulunmaktadır.⁵

1 Abdullah Enverî'nin tefsirciliğinden bahseden Ömer Nasuhi Bilmen onun hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: "Hocazâde Abdullah Enverî ma'rûf bir âlimdir, Abdullah Enverî âlim, fazıl bir zâttır, İlmi-Kırâ'at'ta, Mantık'ta bir üstâd idi, Kâdî Beyzâvî Tefsiri'ne hâşiyesi vardır." Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirin*, İstanbul 1974, II, 255.

2 Bkz. B.O.A, İ.DH. nr. 348/23000; B.O.A, İ.DH. nr.348/23000; Bursalı M. Tahir, age., s.386; Ramazan Gündüz, age., s. 18.

3 Bkz. Bursalı M. Tahir, age., s. 386; Halil İmamoğlu, Kilisli Abdullah Enverî'nin Kıyas Anlayışı, (Yayınlanmamış Y.L.Tezi) Ankara 1999, s. 9.

4 Halil İmamoğlu, age., s. 9.

5 Abdullah Enverî'nin eserleri için bkz. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, s. 385, Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, İstanbul 1951, I, 442. Ramazan Gündüz, "Kilisli Abdullah En-

Abdullah Enverî, son devir Osmanlı ilim dünyasında yazmış olduğu telif eserlerle ve mantık disiplini alanında ortaya koyduğu “usûl-i cedîd” anlayışıyla ön plana çıkmıştır. Enverî’nin yazdığı eserlerin çoğu hâşiye niteliğinde olsa da gerek üslup gerekse meselelere bakış tarzı açısından mantık ilmine önemli katkılar sağlayacak niteliktedir.

Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi

Abdullah Enverî’nin *Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi* adlı eserine değinmeden önce onun ele aldığı “usûl-i cedîd” ifadesi üzerinde kısaca durmak faydalı olacaktır. Hemen şunu ifade edelim ki Enverî, eserlerinde “usûl-i cedîd” kavramını kullanmaya çok özen göstermektedir. Nitekim *Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi*’nde olduğu gibi bazı eserlerinin isminde bu ifadeye yer vermektedir. Enverî, *Îsâgûcî Hâşiyesi* ve *Fenarî Hâşiyesi*’ni, usûl-i cedîd üzere yazdığını belirtirken Tasdîkât Hâşiyesi’ne *Hâşiyeye-i Cedîde alêt-Tasdîkât*, Tasavvurât Hâşiyesi’ne de *Tasavvurât Hâşiyeye-i Cedîdesi* adlarını vermiştir.

Abdullah Enverî, eserlerinde usûl-i cedîd ifadesini dikkatli ve bilinçli bir şekilde kullanmaktadır. Ona göre mantık ancak bu yeni metot sayesinde isteklilerine öğretilir. Enverî, bu yeni metot sebebiyle İstanbul’da bulunan ulema tarafından eserlerinin takdir edilip bastırılması için gayret gösterildiğini ve taşrada bulunan ulemanın da eserlerine şiddetle rağbet ederek hâşiyelerinin itibarının artmasına vesile olduğunu ifade etmektedir. Ona göre usûl-i cedîdin anlaşılması için kendisinin bütün eserlerinin tetkik edilmesi gereklidir. Nitekim konu ile ilgili şöyle demektedir:

“Bu usûl ki kemâl-i âşînâ olmadıkça ve havâşileri bi-tamâmihî öğrenmedikçe tahkîkine vasıl olunmaz ve tahsilinde zevk ve fâide çok görmez. Bu da ortadadır.”¹

verî’nin Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi Üzerine Bir İnceleme” (Y.L. Tezi, Fırat Üniv. Sos. Bil. Enst.), 2013, s. 15; Halil İmamoğlu, age., s. 9; B.O.A, İ.DH. nr. 348/23000; B.O.A, İ.DH. nr.348/23000; Ömer Rıza Kehhale, *Mu’cemu’l-Müellifin*, Dımaşk 1954, VI, 71.

1 Abdullah Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, İstanbul 1290, s. 77.

Usûl-i Cedîde Zübdesi'nin bazı yerlerinde usûl-i cedîd kavramından “kavâid-i muhterî'a ve kavâid-i nâfi'a”¹ diye bahseden Abdullah Enverî, bu yeni kavramların gerek söz konusu eserinden gerek hâşiyelerinden layıkıyla öğrenildikten sonra unutulmasının mümkün olmayacağını, bu kaideleri öğrenenlerin zihinlerinin her şeyden haberdar olacağını ve tahsil hayatlarının kolaylaşacağını ifade etmektedir.² O, kendisinin kullandığı bu yeni metodun açık ve kesinliğini: “Bizim zikrettiğimiz kavâid-i cedîdeler kezâlik kesindir. Şâyet kabûl etmeyen kimse bir mâddede muhalefetini izhâr etsin.” ve “Cümlesi bedîhiye dayanıp müselle-i küll olmuştur.” ifadeleri ile ortaya koymaktadır.³ Enverî, mantığın ilmen ve amelen öğreniminde bu yeni usûlün çok etkili olduğunu, bu metodu bilen bir kimseden beş on gün gibi kısa bir zamanda mantığın öğrenilebileceğini ifade etmektedir.⁴ Ona göre mantık âlimlerinin çoğunluğu kıyasın dört şeklinden akla en yatkın olanının birinci şekil olduğu konusunda hemfikirler. Ancak Enverî, kendi metodu kullanıldığında kıyasın dört şeklinin de açık olacağını “Bizim usûle âşinâ olan kimseye hepsi âsândır.”⁵ ifadesi ile dile getirmektedir.

Abdullah Enverî'nin Türkçe olarak yazmış olduğu iki eserinden biri olan *Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi* 23 Zilhicce 1290 yani miladi olarak 11 Şubat 1874 yılında İstanbul'da İzzet Efendi Matbaası'nda basılmıştır. Toplam 135 sayfa olan eser, Enverî'nin “yeni metot” (usûl-i cedîd) üzerine yazmış olduğu hâşiyelerinin özeti niteliğindedir. İki bölüm halinde kaleme alınan *Usûl-i Cedîde Zübdesi*'nin birinci bölümünde ana hatlarıyla mantık, ilmî ve amelî mantık, mantık-iman ilişkisi, bilginin mahiyeti ve önemi, bilgi ve iman ilişkisi gibi konular ele alınırken ikinci bölümde, klasik mantığın tasavvur, beş tümel, tasdik, kıyas gibi temel konuları incelenmektedir. Abdullah Enverî, bu esere başlarken mantığın her konusuyla ilgili hâşiyeler yazdığını, bu ilmi öğrenmek için talebeye her türlü yolun gizli kalmadan beyan olunduğunu, fakat bazı talebeler Arapça ibarelerden hakkıyla istifade edemedikleri

1 Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, s. 17.

2 Enverî, age., s. 64.

3 Enverî, age., s. 17.

4 Enverî, age., s. 44.

5 Enverî, age., s. 7.

için Türkçe ibareyle az vakitte çok fayda sağlayıp ilmin hakikatini anlasınlar diye usûl-i cedîdenin özünü kapsayan, birçok kaide ve faydayı içeren bir risâle tertip ettiğini belirttikten sonra “Bu usûl her bir ibarenin usûlü ise de usûl-i mantık olması hasebiyle mantıktan bir nüshanın üzerine olması münasiptir.” ifadesiyle eserin bir mantık usulü olduğuna dikkat çekmektedir. Yine eserin girişinde Abdullah Enverî, “Mantığın girişi *Îsâgûcî Risâlesi* olup bu risâle ise talebeler için küçük bir şey ise de ne derecede faydalı olduğu kendisinden ve *Fenârî Hâşiye*’sinden ve ehlinden müzakere edildiğinde ortaya çıkacağı kesin olduğundan, zikredilen risâlelerin takrîri mâhiyetindedir.” ifadesi ile eserin bir özet mahiyetinde olduğunu zikretmektedir.¹

Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi’nin fihristinin bulunmaması, eserde ağır bir dil kullanılması, konuların bir tasnife tâbi tutulmayıp insicamsız bir şekilde ele alınması, konular arasındaki irtibatların kopukluğu, cümlelerin oldukça uzun olması ve bazı matbaa hatalarının bulunması anlaşılmasını oldukça zorlaştırmaktadır. Ancak yazıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda dil, üslup ve içerik bakımından özgünlük taşımaktadır. Enverî, eserde mantık konularını sistemli bir şekilde aktarmak yerine işlevlerine ve günlük hayatla ilişkilerine dikkat çekmektedir. Ayrıca kendince önemli bulunduğu kıyas gibi konulara ayrıntılı bir şekilde yer vermekte ve diğer konularla bağını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bazı kavramlar üretmekte veya mantıkta kullanılan bazı kavramları farklı şekilde isimlendirmektedir. “Şekil” ifadesinin yerine “tarik” ifadesini kullanması buna bir örnek teşkil etmektedir.

Abdullah Enverî ve Mantık

Abdullah Enverî, mantığın formundan çok mahiyetine dikkat çekmektedir. Enverî “Ma’lûm ki her bir şeyin faydası ilmindedir, vücûdunda değildir.” ifadesi ile bir şeyin formundan daha çok mahiyetinin önemli olduğuna dikkat çekmektedir. O, bu görüşünü, bir yerde büyük bir hazine olsa; ancak bunun hazine olduğunun farkında olunmasa o hazinenin kimseye bir faydasının olmayacağını “Eğer birisi o hazineyi keşfederse o kişi ehl-i ma’rifet

¹ Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, s. 15

sayılır.” görüşüyle pekiştirmektedir.¹ Enverî’ye göre ibarede gerekli bilgilerin varlığına rağmen o ibaredeki ilmi tetkik edecek kabiliyet olmadığında bunun bir faydası olmaz. Bu tetkiki ilim talibine yaptıracak olan ve ibarede mevcut kıyasları ve sonuçları ortaya çıkararak, kişiyi ilim ve marifet sahibi yapacak yegâne ilim de mantıktır.² Bu nedenle mantık ilmini öğrenmek zorunluluk arz etmektedir.

Mehmet Ali Aynî, “*Türk Mantıkçıları*” adlı makalesinde Abdullah Enverî’nin mantık ilmindeki yerine şu ifadelerle dikkat çekmektedir: “Bu son müelliflerin hepsine fâik olan nice hâşiyeler müellifi Kilisli Hocazade Abdullah Enverî Efendi’dir. Ömrünü mantık tadrîsâtına sarf ve 1303’de vefât etmiş olan bu üstad mantığın Arapça lisâna mahsus olmadığını ispata çalışmış ve kitaplarında bin yıllık örnekler yerine yeni misaller îrâd etmiştir.”³ *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde Abdullah Enverî’nin biyografisine dair ayrıntılı bilgi veren Bursalı Mehmet Tahir ise Enverî’yi “yeni hâşiyeler müellifi” olarak anarak, onun mantık ilmine getirdiği yeniliği “Sırf nazariyâtan ibaret kalan, hiçbir tatbîkat göremeyen nazariyât-ı mantıkiyyeyi tatbîkâta tevfiğ ederek; o zamana kadar mantık yalnız Arapçaya, Arapça kitaplara münhasır ve mahsûs olması gibi hâsıl olan fikr-i zaifi esâsından çürüterek tedris esnasında yapılan kıyâsın çoğunu Türkçe ibare ile mütenevvi‘ mevzûlardan tertîb ve tatbîke muvaffak olmuştur.”⁴ ifadeleriyle ortaya koymaya çalışmaktadır. Bursalı, ifadelerinin devamında “Ve bu vechile kavaid-i mantıkiyyeyi tatbîk için medâriste yapılan ‘el-Âlemü hâdisün li-ennehû müteğayyirun’, ‘in-kâneti’ş-şemsü tâliaten fe’n-nehâru mevcûdün’ gibi mahdûd misâl ve mevzûya münhasır kalan ve âdetâ aksâm-ı kıyâsa ait bunlar haricinde mevzû ve misâl bulunamayacağına dair hâsıl olan zehâb-ı nâkısı Fâtîha-i Şerîf ile mantığın delâlet bahsinin her birinden mütenevvi‘ on bin kıyâs yapılabileceğini, binaleyleh hangi lisan olursa olsun hiçbir sözün, hiçbir ibarenin mantık hâricinde kalamayacağına dair serd eylediği berâhin-i mantıkiyye ile tashîh ve isbât

1 Enverî, *Usûl-i Cedide Zübdesi*, s. 3.

2 Abdullah Enverî, age., s. 4.

3 Mehmet Ali Aynî, “Türk Mantıkçıları”, *DFİFM*, İstanbul 1928, s. 61.

4 Bursalı M. Tahir, age., s. 385.

eyledi.”¹ diyerek Abdullah Enverî’nin mantık alanında o güne kadar tekrarlanmış mantık örneklerine getirmiş olduğu yeniliğe ve Türkçe misallerle de mantık kaidelerinin izah edilebileceğine dikkat çekmektedir.

Mantık ilminin tedrisatının gayet kolay olduğunu ifade eden Enverî’ye göre yapılması gereken şey ehil olan bir hocadan bir müddet mantığın kaidelerinin tahsil edilmesidir. O, bu durumu şu ifadelerle ortaya koymaktadır: “İlm-i mantık ameliyesinin öğrenimi gayet kolaydır, her ne kadar kendisi elzem ve faydası çok, zahiren karışık ve zor gibi görünse de o kadar kolaydır ki bir mübtedi (ilkokul öğrencisi) çalışıp ehlerinden müzakere etse bir sene de bu mesleğe aşına olur.”² Eğitimde metoda önem veren Abdullah Enverî, herkesin anlayacağı tarzda bir eğitim verildiğinde öğrencinin daha kolay öğrenebileceğini, müzakere esnasında her talebenin aklına uygun deliller ve tarifler getirmek gerektiğini, aksi halde talebenin nitelikli bir şekilde yetişmesinin söz konusu olamayacağını ifade etmektedir.³ Abdullah Enverî, “kellimü’n-nâse alâ kadri ukûlihîm (İnsanlara akılları ölçüsünde konuşunuz)” kaidesine dikkat çekerek, herkese aynı bilgilerin aynı şekilde aktarılmasının ya da öğretilmesinin aynı sonucu veremeyeceğini zikretmektedir. Ona göre öğretici, öğrencinin kabiliyetini ve seviyesini göz önünde bulundurarak bilgi vermelidir. Nitekim Enverî, konu ile ilgili “Birine sevk ettiğin delîl diğerine tefhîm edemezse ona yeniden delîl getir.” diyerek, hocanın farklı bir delil getirerek talebeye ilm-i yakîn hâsıl oluncaya kadar uğraşması gerektiğine dikkat çekmektedir. Ona göre öğrenci hasta olup tedavi amaçlı bir doktorun yanına giden biri gibidir. Hoca öğrenciyi tedavi olan biri gibi görmeli ve onu yetiştirmek için her türlü çabayı göstermeli, öğrencisi ise derse devam etmelidir.⁴

Enverî, mantığın eğitimde ne denli önemli olduğunu “Zira bu meslek ile müzakere olunmadıkça tahkîk-i ibare olunmaz.” ifadesi ile dile getirmektedir. Mantığın bütün ilimler için vazgeçilmez olduğuna dikkat çeken Enverî’ye göre nihayetinde bütün ilimlerde ibarelerden sonuçlara varılır. Bu ise

1 Bursalı M. Tahir, age., s. 386.

2 Abdullah Enverî, age., s. 15.

3 Enverî, age., s. 16.

4 Enverî, age., s. 32.

kıyasla mümkündür. Kıyasın kurallarını da mantık vermektedir. Bunun için bir ilmin öğrenilmesinin gerekli şartı mantığın öğrenilmesine ve tatbikatının usulüne uygun şekilde yapılmasıdır. Mantık, ilim için lazım olduğuna göre melzûm olan ilmin tahsilinden önce öğrenilmesi gerekir; zira lazım melzûm üzerine mukaddemdir. Enverî, ilminde otorite olmuş âlimlerin bilgilerini mantığa güvenerek ve ona dayanarak icra ettiklerini belirterek talebelere de eğer ilmin hakikatine ulaşmak istiyorlarsa ehlinden mantığı öğrenip tatbik etmelerini tavsiye etmektedir.¹

Abdullah Enverî *Usul-i Cedîde Zübdesi*’nde mantığa dair önemli bilgilere yer vermektedir. Enverî, “Hangi lisanda olursa olsun ifade ve izah tarif ile delilden müteşekkildir, müfredat da kaziyyeleri icra için bilinmelidir.” diyerek, her ifade ve açıklamanın tanım ve delile dayandığını, delile ulaşmak için önermelere, önermelere ulaşmak için ise kavramlara ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Ona göre “tarif”, “delil”, “müfredat” ve “kaziyye” gibi kavramlar ve bunların kaideleri mantıkla ilgilidir ve mantık bunları açıklar. O, mantığın gayesini şu ifadelerle ortaya koymaktadır: “Zîra mantığın hâli ve vasfı bilinmeyene ulaşmaktır. Bir tarafı bilinmeyen kavramlar olan müfredâta ulaşmayı beyan eder, bir tarafı da bilinmeyen hükümler olan önermelere ulaşmayı beyan eder. İlm-i mantığın hizmeti ve gayesi budur.”²

Abdullah Enverî, mantığın lazım, diğer ilimlerin ise melzûm olduğu, lazım bilinmeden melzûmun bilinmeyeceği kanaatindedir. O, bu görüşünü şu ifadelerle ortaya koymaya çalışmaktadır: “İlmin muhafaza edilmesi o ilmin meselelerini muhafaza etmekle olur; bu meselelerin muhafaza edilmesi de o ilmin her bir konusunu güçlük çekmeden bilebilmektir. Bu şekilde ilme vakıf olabilmek kıyas tertibini icra edebilmektedir. Öyle olunca ilmi muhafaza etmenin yolu kıyasın tertibini yapabilmekten geçmektedir. Bu nedenle ilmin gerektirdiği şey ve onu ifade edebilme kabiliyeti için mantığın ilmini ve icrasını iyi bilmek gerekir.”³ Enverî, mantığın lüzumunun aklî ve naklî delillerle sabit olduğunu ve İslâmî ilimlerin her bir dalından birçok âlimin

1 Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, s. 21-22.

2 Abdullah Enverî, age., s. 41.

3 Enverî, age., s. 21.

hem ifadelerinde buna uyduklarını, hem de telif ettikleri eserlerini mantık metotlarına uygun olarak meydana getirdiklerini beyan ederek şu ifadelere yer vermektedir: “Mantığın her bir ilim için ilk önce lazım olan şey olduğu müşahade edilmektedir. Çok açık aklî delillerle ve değerli âlimler tarafından açık bir şekilde naklolunduğu için mantık her bir ilimden önce öğrenilecek ilim oldu. Ve nice evliyadan, Seyyid-i Şerîf ve Mevlânâ Câmî gibi zevatlar mantığın bahis ve icrasına önem vermekte, mantığa rağbet edilmesini tavsiye etmekte, eserlerinde mantığın icradaki hünerleri görünmektedir. Diğer hadis âlimleri ve müfessirler gibi birçok ilim ehlinin eserlerinde, mantığın tatbiki konusundaki hassasiyetler güneş gibi gözükmemekte ve ehli indinde mantığın fevkalâde kolay olduğu görülmektedir.”¹

İslâm âlimlerinin dinen lüzûmlu olan her bir şeyin ve önemli olan dileklerinin izâh ve beyânını mantık ile yaptıklarını, asırlarında mantığı müzâkere edip kavradıklarını ifade eden Enverî, ilim tahsil edenlere şu tavsiyede bulunmaktadır: “Ey din kardeşim ve ilim talebesi, eğer ilimlerin hakikatini öğrenip maksadınıza kısa zamanda kolaylıkla ulaşmak istiyorsanız, ehlini bulup mantığın ilmini ve icrasını bu yeni faydalı metotla kâmilten öğrendikten sonra bizim hâşiyelerimizi de tetkik edip hakiki bir âlimden ilim tahsil ederek ilim ve feyizden istifade ile Nebi Aleyhisselâm’ın kalbinden onların vasıtasıyla ilim öğrenmeye çalışın.”² Enverî’ye göre “mantık ilminin ilmen ve amelen her bir konusu gerektiği şekilde öğrenilmezse hiçbir ilim öğrenilemez. Ve öğrenilse dahi taklit olur tahkîk olamaz. Zîra mantık olmadıkça bir ilmin tahkîki mümkün olamaz.”³ Mantık meseleleri bilinmeden diğer ilimlerin bilinmesinin mümkün olmadığını ifade eden Enverî “Mantığın beyân edeceği meseleler bilinmeden aslâ bir ilme başlamak ve o ilmi zabt etmek mümkün değildir.”⁴ demektedir. Mantığın önemi ve gerekliliği üzerinde duran Enverî, mantık öğrenmenin çok kolay olduğunu “Mantığın tatbikini ilmiyle beraber öğrenmek bu ilme aşına olan bir kimse-den beş on gün mütalaa etmekle ve bizim hâşiyelerimizi de müzakere etmekle mümkün olabilir.”⁵ ifadeleri ile ortaya koymaktadır.

1 Enverî, age., s. 21.

2 Enverî, age., s. 22.

3 Enverî, age., s. 4-5.

4 Enverî, age., s. 41.

5 Enverî, age., s. 45.

Abdullah Enverî, mantığa yapılan eleştirilere de yer vermektedir. Ona göre mantığa yapılan eleştiriler mantığın kendisiyle alakalı değil, mantığı aktaranların inançları ile alakalıdır. Enverî, mantığın eğitimine dair metotlara eleştiriler getirmekte, kendi zamanında yapılan mantık eğitiminin boşa vakit harcamadan başka bir işe yaramadığını ileri sürmektedir. Ona göre bu durum mantık eğitimini ehlerinden öğrenmemekten kaynaklanmaktadır. Enverî, fıkıh kitaplarında mantık eleştirisinin sebebinin bu kitapların yazarlarının mantık bilmediklerinden kaynaklandığına da dikkat çekmektedir.¹ Mantığın aynı zamanda bir âlet oluşuna dikkat çeken Enverî, âletin kendisinin yanlış olmadığını, kullananların yanlış kullanmalarından dolayı olumsuzlukların meydana gelebileceğini ifade etmektedir. O, mantığın âyet ve hadislerde de kullanılabileceğine şu ifadelerle dikkat çekmektedir: “Açıktır ki, âyetler ve hadislerdeki bir hükmü isbât mantık ile ve mâddesi ve şekli de düzgün kıyaslar iledir.”²

Abdullah Enverî, akâid sahibi âlimlerin mantık eğitimi konusunda “Mantığın ilminin ve icrasının iyi mantık bilen bir kişi tarafından yirmi saat öğretilmesi vaktin imamına vaciptir, terkiyle günahkâr olur.” ifadesini naklettiklerine dikkat çekerek mantık eğitiminin siyasi otoritenin de bir görevi olduğunu ileri sürmektedir.³ Enverî, mantığın gerekliliğini itikat ilmiyle ilişkilendirerek, ulemanın “Mantık akâidden cüzdür.” demelerini akâid meselelerinin delilsiz ve ispatsız olmayacağına, bunun ise mantık ile gerçekleşebileceğine bağlamaktadır. Abdullah Enverî, “Müslüman için mantık ilminin akâid ilmi kadar gerekli olduğunu ve her bir ilmin mukaddimesi ve esasının, özellikle akâid gibi çok ehemmiyetli olan ilmin bir bölümünün mantık ilmi olduğunu âlimler ortaya koymaktadırlar. Ve gerçekte mantıksız konuşmaya başlamanın mümkün olmadığı, lüzumu naklî ve aklî delil ile sabit olmuştur” ifadeleriyle mantık ilminin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ona göre “bir kimse mantık ilmini mükemmel bir şekilde ilmen ve amelen tahsîl ettikten sonra her bir ilmin hakikatine nufûz edip, Müslüman itikadına lâzım olan her bir itikâdî meseleye tasdik ve iman tahsil eder.”⁴

1 Bkz. Enverî, age., s.10.

2 Enverî, age., s. 9.

3 Enverî, age., s. 2.

4 Enverî, age., s. 6.

İman ve mantık ilişkisi üzerinde duran Enverî, aslolanın taklîdî değil, tahkîkî iman olduğunu ifade etmektedir. Tahkîkî iman ise yakînî öncüllerden oluşan delil ile elde edilir. Konu ile ilgili “İtikâdî meseleler gibi tahkîk icâp eden yerlerde öncülleri yakîniyâtan getirip, muhatabı ikna edici olmak lâzımdır.”¹ ifadelerine yer veren Enverî’ye göre itikadî meseleleri ispat etmek için mantık kurallarını icra ederek yakîniyyâtan oluşan burhanı kullanmak gerekir.² Enverî, kâmil imana ulaşmanın yolunun mantıktan geçtiğine dikkat çekmektedir. Ona göre “önergeler dahî bilinmekle en değerli istek olan dinî meselelere ve dünyevi hedeflere götüren kıyâs tertip edilebilir. Bu vesileyle hedeflere ulaşılır ve tam bir tasdik ile kâmil iman ortaya çıkmış olur.” Bu bağlamda mantığın temel konuları olan beş tümel, tarif (kavl-i şârih), önergeler ve kıyasa dikkate çeken Enverî’ye göre tarifsiz müfret (kavram), müfretsiz kaziyye, kaziyyesiz kıyas olmaz.³

Klasik Mantık Konularına Bakışı

Mantığı “tasavvur” ve “tasdik” şeklinde ikiye ayıran Abdullah Enverî, tasavvur ve tasdik “tasavvur dedikleri bütün cüz’î lafızları ta’rifle bilmek ve tasdik dedikleri bütün önergeleri delîliyle bilmektir” şeklinde özetlemektedir. Ona göre tasavvur gerektiği şekilde bilindiğinde, kavramların bilgisine; tasdik de bilindiğinde önergelerin ilmine ulaşılır. Kavram hükümden önce, beş tümel de tasavvurdan önce bilinmelidir. Mâddi taraf hazır olmadıkça sûret üzerine gelip küll meydana gelmez. Enverî, mantığın konularını tasavvur ve tasdik bağlamında ele almaktadır. Ona göre; tasavvurun ve tasdik başlangıcı ve maksadı mantığın konularını oluşturur. Tasavvurun başlangıcı “beş küllî”, maksadı ise “tarif”; tasdik başlangıcı “önerme”, maksadı ise “kıyasır.”⁴

Delâletin önemine dikkat çeken Enverî, “Delâlet bahsi öğrenciye layıkıyla öğretilip her türlü şekline vakıf olmakla zihni iyice açılıp çok şeyden haberdar olur ve bu ilmi öğrenme yolu kolaylaşır. Tâ ki delâletin hedefi olan hidayeti

1 Enverî, age., s. 125.

2 Enverî, age., s. 127.

3 Enverî, age., s. 85.

4 Enverî, age., s. 46.

bulur.” demektedir. Delâletin üç şekli olan mutabakat, tazammûn ve iltizâm üzerinde duran Enverî, tazammunî ile iltizâmî delâletin mecazî delâlet olduğunu belirterek, bu iki delâleti de mutabikî delâlete dahil etmektedir.¹

Enverî, delâleti izah ettikten sonra lafzın iki kısmı olarak bilinen “*müfret*” ve “*müellef*” üzerinde durmaktadır. Ona göre ne kadar uzun olursa olsun bir lafız zikrolunduğu vakitte eğer o lafzın tümünden bir manâ anlaşılırsa o lafız müfrettir. Müellef ise eğer her lafızdan ayrı manâ anlaşılıyorsa o lafız mürekkebdir. Tekil ve tümel kavramları ele alan Enverî, bu kavramlarla ilgili şu ifadeye yer vermektedir: “Bir kelime söylendiğinde onun tekil mi tümel mi olduğunun bilinmesinde o kelimenin mânası nazar-ı itibara alınıp, eğer akıl o kelimenin mânasının birden çok ferde delâletini kabul ediyorsa tümel, etmiyorsa tekil olur.” Enverî, “Allah” kavramını da ele alarak bazı âlimlerin birçok sıfatı kuşatmasından dolayı bu ifadeyi tümel olarak kabul ettiğini, ancak “Allah” ifadesinin tekil olduğunu zikretmektedir. Yine Enverî’ye göre “Zeyd” lafzı iki kişi arasında bilinen bir kişi olarak zikredilirse tekil, mutlak olarak zikredilirse tümel olur.²

Zatî ve *arazî* ifadeleri tanımlayan Enverî, *zâtîyi* üçe, *arazîyi* ise ikiye ayırmakta ve bunların beş tümel olduğunu aktarmaktadır. Ona göre “mâ” ile sorulan sorunun cevabı cins ile tür (nev’), “*eyyü*” ile sorulan sorunun cevabı ise ayırım (fasl) ile hassa olur.³ *Beş tûmeli*; matlûb-i mechûl-i tasavvurî, müfredâtın melzûm-i muzîhi, ta’rifâtın mebâdîsi ve eczâyı mâddiyyesi gibi isimlerle isimlendiren Enverî, bunların her birisinin tanımlarına yer vererek örneklerle açıklamaktadır.⁴ Beş tûmelden sonra tarif üzerinde duran Enverî, tarif ile kavli şârihi eş anlamlı olarak kullanmaktadır. Beş tûmele göre tanım çeşitleri olarak kabul edilen hadd-i tâmm, hadd-i nâkıs, resm-i tâmm ve resm-i nâkıs üzerinde kısaca durmaktadır.⁵

1 Enverî, age., s. 65.

2 Bkz. Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, s. 66-69.

3 Bkz. *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, s. 69-73.

4 Enverî, age., s. 73-79.

5 Bkz. Enverî, age., s. 47, 80-82.

Abdullah Enverî, tasavvuru olduğu gibi bırakmaktasdıki de iki kısma ayırmaktadır. Bunlardan biri kazayâtın mûsil-i ba'îdi olan “önermeler”, diğeri ise mûsil karîbi olan “kıyas”tır.¹ Önermeyi “Kendisi için doğrudur veya yanlıştır denmesi uygun olan sözdür.” şeklinde tanımlayan Enverî, önermenin lüzumunu anlatırken “Önerme bilindiğinde en son hedef olan dinî meselelere ve dünyevi arzulara ulaştıran kıyâs kurulmakla bunlar uzak hedef (mûsil-i ba'îd) ve kıyasın kendisi yakın olarak hedefe ulaştıran ve netîce alınıp tam bir tasdîk, îmân ve tahkik hâsıl olunur.”² diyerek önermenin gerekliliğine dikkat çekmektedir.

Abdullah Enverî, önermeleri temelde yüklemli ve şartlı olmak üzere ikiye ayırmakta bunları da alt bölümlere ayırmaktadır. Enverî'ye göre “eğer önermedeki bağ vuku bulması hasebiyle olursa yüklemli önerme, tahakkuk hasebiyle olursa davalar şartiyye olur. İki müfret arasında yüklemli veya şartlı önerme kurmak mümkün olur. Ammâ önermeler arasındaki ilişki tahakkuk ve doğruluk hasebiyle olursa şartiyye ile tabir olunur.”³ Enverî, önerme çeşitlerini konu ile yüklem arasındaki “nisbet-i hamlî”, “nisbet-i lüzûm”, “nisbet-i inât” olarak isimlendirdiği nisbet çeşitlerine göre ele almaktadır. Ona göre “nisbet-i hamil demek yüklemün konunun fertlerine bağlanması olumlu yâ olumsuzdur (selbî). Nisbet-i lüzûm demek tâlî mukaddemden ayrılmaz ve ayrılması imkânsız; nisbet-i inât demek iki tarafın hükmü bir fertte toplanması imkânsızdır; inat lüzûmun zıddıdır.”⁴ Enverî, önerme çeşitlerinin yanı sıra önermenin çelişikliği ve döndürmesi üzerinde de durmaktadır.

Kıyası, “Kendisinin bilinmesi başka bir şeyin bilinmesini gerektiren şeydir.” veya “Kıyas, içinde orta terim olan iki öncüle derler.” şeklinde tanımlayan Enverî, kıyası iktirânî (heyet-i iktirânî) ve istisnâî (heyet-i istisnâî) olmak üzere ikiye ayırmaktadır.⁵ İktirânî kıyasın dört şeklinin olduğunu ifade eden Enverî, bu şekillerin her birinin kurallarına yer vermektedir. Enverî, İbn Sina ve İbn Rüşd'de olduğu gibi dördüncü şeklin işlevsizliğini ve insan tabiatına

1 Enverî, age., s.46.

2 Bkz. Enverî, age., s. 85.

3 Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, s. 12.

4 Enverî, age., s. 88

5 Enverî, age., s. 34.

uzak olmasını kabul etmez. O, kıyasın dördüncü şeklini işlevsiz ve insan tabiatına aykırı bulanları eleştirmekte ve doğru bir tabiat üzere olanlara göre böyle bir durumun söz konusu olamayacağını ileri sürerek “İbarede dördüncü şekilden kıyas az olur.” diyen mantıkçıların görüşlerine katılmadığını ifade etmektedir. Enverî’ye göre ehlinde hakkıyla mantık öğrenen kişi, birinci şekilden kıyas kurabileceği gibi kolaylıkla dördüncü şekilden de kıyas kurabilir. Çünkü bir şeyin zorluğu onun tarifini ve şartını iyi bilmemekten meydana gelmektedir.¹

İstisnâî kıyası tanımlayıp, özellikleri üzerinde duran Enverî’ye göre istisnâî kıyas, iki yüklemlî önermeden değil, bir yüklemlî ile bir şartlı önermeden veya nadiren de olsa iki şartlı önermeden meydana gelir.² *Bileşik kıyası* “Eğer netice çıkmayıp çıkan netice bir öncül olarak farz olunup o öncüle zikri açık veya gizli bir öncül daha eklenip netice çıkıncaya kadar bu işleme devam edilirse bu tür kıyaslar bileşik kıyaslardır.”³ şeklinde tanımlayan Abdullah Enverî, bileşik kıyasları “mevsûlü’n netâic” ve “mefsûlü’n netaic” şeklinde ikiye ayırmaktadır. Ona göre bileşik kıyasların arasında bulunan neticeler eğer telaffuz edilirse “mevsûlü’n netâic”, telaffuz edilmezse yani kısaltmak için neticeler zikredilmemiş ise “mefsûlü’n netâic” olarak isimlendirilir.⁴ Kıyas-ı müstakîm, hulfî kıyas ve kıyas-ı musâvât üzerinde duran Enverî, bunların her birini tanımlayarak⁵ beş sanattan sadece burhan üzerinde durmaktadır. Burhanın kesin bilgi ifade ettiğine dikkat çeken Enverî, burhanı oluşturan yakînî öncülleri evveliyat, müşâhedât, mücerrebât kıyaslarıyla beraber bulunan önermeler (kazâyâ kıyâsâtühâ me’ahâ) mütevatirât ve hadsiyyât olarak sıralamakta ve her biri hakkında kısaca bilgi vermektedir.⁶

Bu vesile ile kitabın basımı için bizi teşvik eden ve hazırlık aşamasında her türlü kolaylığı sağlayan Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanı Sayın

1 Bkz. Enverî, age., s. 120

2 Enverî, age., s. 35-39, 114

3 Enverî, age., s. 52.

4 Enverî, *el-Akyise*, s.34, *Usûl-i Cedide*, s. 52-57.

5 Enverî, *Usûl-i Cedide*, s. 59-64

6 Enverî, age., s. 124-126.

Prof. Dr. Muhittin Macit'e, Çeviri ve Yayın Dairesi Başkanı Sayın Yrd. Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı'ya, eserin ortaya çıkmasında çok dikkatli ve özverili bir çalışma ortaya koyan Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Uzmanları Sayın Mesud Öğmen ve Sayın Abdullah Demir'e teşekkür eder, eserin hayırlara vesile olmasını dilerim.

Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK

Eserin Çevirisine Dair Genel Bilgi

Eserin orijinali 135 sahifeden ibaret olup birinci sahifeden itibaren sayfa numaraları verilmiştir. Çevirisinde de aynı şekilde aslına sadık kalınarak sayfa numaraları orijinaline göre “[1], [2]” şeklinde verilmiştir. Eserde 101. sayfaya kadar her sayfada uzun uzun ayrı bir metin halinde ve konuların birbirini takip ettiği derkenar mevcuttur. Tarafımızdan aslına sadık kalınarak sayfa numaralarının başına “dipnot” numaraları verilerek derkenarlar aynen latinize edilmiştir.

Müellifin her sayfanın kenarında kaleme aldığı derkenarların, herhangi bir kelime, paragraf veya özellikle işaretlenmiş veya açıklamaya muhtaç bir kısım için olmadığı ancak eseri tamamlayıcı bilgiler mahiyetinde ve birbirinin devamı şeklinde yazıldığı görülmektedir. Bu nedenle belirtilen notların sadece o sayfayı açıklama özelliği taşımadığı, eserin bütünlüğü içerisinde değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Eserin, Hicri olarak 23 Zilhicce 1290, Miladi olarak 11 Şubat 1874 tarihinde basıldığı bilgisi eserin sonunda yer almaktadır.

Eserin çevirisinde riayet ettiğimiz ilkeleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1- Arapça ve Farsça kelimelerde geçen ayn harfleri (‘) şeklinde ve hemzeler (‘) şeklinde belirtilmiştir.

2- Eser isimlerinin tümü italik olarak yazılmıştır.

3-Türkçe fiillerde gerindium eklerinde son hece “up”, “üp” yerine “ip”, “ip” tercih edilmiştir. (**edüp, alup, verüp** yerine **edip, alıp, verip gibi**)

4-Eserde; “Kendüye” kelimesi “kendine”, “kendu” kelimesi “kendî”, “kendunun” kelimesi “kendinin”, “deyu” kelimesi “diye”, “deyup” kelimesi “deyip”, “anı” kelimesi “onu”, “âna” kelimesi de “ona” şeklinde yazılmıştır. “Eğerçi” kelimesi de “eğer ki” şeklinde yazılmıştır.

5-Mânanın tamamlanması için parantez içerisindeki bazı tamamlayıcı kelimeler tarafımızdan köşeli parantez [] içinde yazılmıştır.

6- Metin çerçevesinin dışında yer alan ve müellife ait olan hâşiye ve derkenarlar, anlam akışı ve okuma kolaylığı göz önünde bulundurularak sayfa sonlarından değil, cümle sonlarından kesilmiştir.

7- Metinde geçen Arapça ibâreler olduğu gibi translitere edilmiş olup,

Türkçe anlamları dipnotta verilmiştir. Bu dipnotların sonuna (Çev.) notu eklenmiştir. Diğer hususlarla ilgili gereken açıklamalar ise yine dipnotta verilmiş olup, bunların sonuna (Ed.) notu konulmuştur.

8- Sonunda (Ed.) ve (Çev.) notu bulunmayan dipnotlar, Usûl-i Cedîde metninin kenarındaki hâşiyelerdir. Bu hâşiyelerin içinde geçen Arapça ibârelerin akabinde köşeli parantez içerisinde Türkçe anlamları verilmiştir.

Kilisli Hocaîade Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesidir

Bismillâhirrahmânirrahim

Allah Te‘âlâ’ya hamd-ı bî-hadd ve fahru’l-enâm sallallahu te‘âlâ ‘aleyhi ve sellem ve cemî‘-i enbiyâ aleyhimi’s-salâtü ve’s-selâm hazerâtına salât u selâm ve âl ve ashâblarına dahî salât u selâmdan sonra mü’mine ve lâ-siyyemâ ehl-i ilme vâcib olan ulu’l-emre itâ‘at ve du‘â ve umûr-ı hükûmetinde bulunup takviye-i dîne sâ‘î olan vükelâ ve vüzerâ ve bendegân-ı sadâkat-nişân hazret-i şehinşâhiye dahî du‘â ve muhabbet etmek olmakla fî zamâninâ mecma‘u’l-bahreyn kerâmet ve kerem mazhar-ı şerî‘at şî‘âr-ı ümem bâsîtu bisâtü’l-emni ve’l-emân, es-Sultân ibnü’s-Sultân es-Sultân Abdülazîz Han-eyyedeहुल्लahu te‘âlâ medâr-ı devletehu mâ-dâme’l-melevân- veliyy-i ni‘met-i âlemiyân olan şehinşâh-ı cihân-penâh pâdişahımız efendimiz hazretlerinin zamân-ı ma‘delet-nişân ve mes‘adet iktirânlarında cemî‘-i enâm lütf ve ihsânıyla istirâhat-ı tâmm bulmuş olmakla abd-i âcizlerine şevk-i cedîd gelip mukaddemâ te’lîfine muvaffak olduğum havâşi-i matbû‘a ve usûl-i cedîde-i mergûbe zübdesi olarak mütevessilen bi-rûhâniyyeti’r-Resûl aleyhi’s-selâm ve mensûb-ı ihzârânem olan nisbet-i nakşîyye-i şerîfeden bi’l-istimdâd tanzîm olunub ile’l-ebed âsâr-ı hasene-i hazret-i şehriyârî ve nâm-ı nâmî-yi şehinşâhîlerinin bekâsına bu dahî vesîle olmak için hâk-i pâ-yi âlî-yi hümâyûnlarına takdîm olunmuştur. Hemân Hazret-i Rabb-i müste‘ân velîyy-i ni‘met-i âlemiyân olan pâdişâh-ı âlem-penâh efendimiz hazretlerinin vücûd-ı âlem-sûd [3]² hümâyûnların ekdâr-ı kevnîden me‘mûn ve ömr-i ikbâl ve şevket-vefr ve iclâl ve menkabet rûz-ı efrûzların hulûd ve devâma makrûn buyursun. Âmin.

- 1 “Ve mantığın ilmisini ve amelisini ve icrâsını lâıykıyla bilen bir zâtı be-her yirmi sâ‘at mikdârı mahalle vaz’ etmek vaktin imâmına vâcibdir, terkiyle âsım olur” diye Celâl-i Akâ’id sâhibi fukahâdan nakl etmiştir. Tâ ki muhâlif gelip akâ’id-i avâma halel getirmeye ve icâb eylediği vakitte kendine mürâca‘at oluna. Hâlbuki mü’ellif-i merhûmun buyurduğu gibi şimdi lâıykıyla icrâ eden nâdirdir.
- 2 Vakte nisbetle şimdi bu usûl hârik-i âde gibidir ve merhûmun “ve ilallâhî’l-müştekâ [şikâyetim Allah’a- dır]” deyip “müntamîs oldu” dediği ilim bu usûldur. Lâkin imâmımız efendimiz bu hâle muttali’ olmadı- ğından ‘indallah ma‘zûrdur. Ammâ muttali’ olan zevât-ı kirâm sâ‘î-bi’l-hayr [iyilik peşinde koşan] olma- sıyla me‘cûr olurlar. Hattâ *Şerh-i Müslim*’den naklen ulemâ ittifâk etmişler ki ba‘de’n-nebi ‘aleyhi’s-selâm zuhûr eden bid‘at beş nev’ olub binâ-yı mescid ve te’lîf-i kütüb-i akâ’id gibilerin bid‘at-ı mübâhadan ve istidlâli ve keyfiyyet-i tertîbi bid‘at-ı vâcibeden add etmişlerdir ve ma‘rifet-i akâ’id farz-ı kifâye ve ma‘ri- fet-i istidlâl ve amel-i mantık farz-ı ayn diye yine mü’ellif-i merhûm tasrîh eyledi.

Eğer nîm nigâh-ı cihân-penâh-ı tâcdârilerine mazhar ve şâyân buyurulursa zerre nâcîz iken hemtâb-ı âfitâb ziyâ kester olarak nâ'il-i metâlib olunacağı ve müddet-i medîdeden beri mektûm [olan] usûl-i hasenenin zuhûra gelip nef'-i âmm olunacağı bedîhî ve âşikârdır. Ve minallahi't-tevfîk ve hüve'l-müste'ân.

Ma'lûm ola ki bu usûl-i cedîdenin neşr u izhârı ve hafâ kalmayıb her bir fûnûndan lâ-ekal birer nüshanın üzerine tahşiye olunarak meslek-i tedrîs ve tahkîk ve terbiye-i tâlibîn ne gûne olacağı zâhir olması eşedd-i lüzûmundan olmakla şimdîye kadar mevhibe-i hak olarak haylicesi zuhûra gelip fakat ba'zı tâlibîn Arabiyyü'l-ibârede lâyıkiyla müstefîd olamaz diye ibtidâ-yı emirden bununla âgâh ve haberdâr olub az vakitte çok fâ'ide görsün ve hakikat-i ilm ve meslek ne olduğuna kesb-i ittîlâ'ına tenbîh olsun için bu defa Türkiyyü'l-ibâre olarak usûl-i cedîdenin zübdesini câmi' ve usûl-i kesîre ve fevâ'id-i azîmeyi şâmil ve her bir ulûm ve ibâreye esâs ve dahli ve tahkîkine i'âne-i küllîsi olan bir risâle tertîb olunub ve bu usûl her ne kadar her bir ibârenin usûlü ise de usûl-i mantık olduğu hasebiyle mantıktan bir nüshanın üzerine olması münâsib olub mantığın ibtidâ bed'i İşâgûcî risâlesi olub bu risâle ise beyne't-talebe küçük bir şey ise de ne derece müfîd ve nâfi' olduğu kendinin ve [Molla] Fenârî'nin hâşiyelerinden¹ müstebân ve ehlinden müzâkere vaktinde nümâyân olacağı meczûm olmakla risâle-i mezbûrenin takrîri gibi bir şey olarak esâs tutulub o zemînde beyân olunmuştur.

[*Usûl-i Cedîde Yöntemi Hakkında Değerlendirmeler*]

İmdî bu muhtasar risâlenin ibâresinde bu kadar fevâid-i kesîre ve hakikat-i ilm göründükten sonra sâ'ir ibârâtın cümlesini buna kıyâs edib ol derece havâşi-i âcizînin ne olduğunu fehm ile bak ki ibârât nasıl kenz-i cevâhir imiş. Ve ma'lûm ki her bir şeyin nef'i ilmindedir; vücûdunda değildir. Meselâ; bir

1 Molla Fenârî (ö. 834/1431), Osmanlı ilim geleneğinin kurucu isimlerinden birisidir. Mantık alanında *İşâgûcî*'ye yazdığı şerh asırlarca medreselerde okutulmuş, *el-Fevâidü'l-Fenâriyye* olarak anılagelen bu şerh üzerine pek çok hâşîye yazılmıştır. Müellif Abdullah Enverî eserini kaleme alırken Molla Fenârî'nin şerhinden ve bu şerhin hâşiyelerinden yararlandığını söylemektedir. Fenârî'nin *İşâgûcî* şerhi üzerine yazılan hâşiyeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bingöl, Abdülkuddûs, "İşâgûcî", *DİA*, XXII, 488.

mahalde müddet-i tavîleden beri kâ'im olsun. O mahalde kenz olsa ilmin lâhıkı olmadıkça zerre fâ'ide vermez. Hâlbuki mevcûddur. Bir ehli [4]¹ gelip meydana çıkarsa ehl-i ma'rifet denilir. Me'a-hâzâ ki muzhirdir, mûcid değildir. Bundan zâhir oldu ki her fâ'ide ilmdedir ve her bir hatar 'adem-i ilmdedir.

Baksana ki benî-âdem mükerrerrem oldu ve her birinde olan emânetler ne derece latîf ve mevcûddur. Hâlbuki bilib ri'ayet eden makbûl, bilmeyen men-fûr olup vücûdunun nef'i olmadı. Kezâlik her bir ibâre cevâhîrle memlûdur, lâkin hüner ve intifâ' bilmektedir. Tepeleyip geçmekte bir fâ'ide görülmez. Belki tazyî-i evkât edib nihâyetinde zararını görür ve ibâre bi-aynîhâ akyise ve netîceleri hâzır ise de bilinmediği halde tâlibe ve nâzıra vücûdunun asla fâ'idesi olmaz.

Baksana ki ibârede bulunan ekser-i akyise yakînî olduğundan müsbet olup ve akyise-i fıkhiyye ba'zı indinde muzhir ve mukaddimâtı zannîdir. Ne türlü oldukları fark ve temyîz olmadıkça okunmuş olmaz. Meğer ki bu usûlden haberdâr olup ibâreyi temyîz ederek nakd edib ibârenin merâmını ve maksûdunu meydâna ihrâc ile tâlibe ta'lîm ede. Ol tâlib az vakitte muhakkik olur. Onun için ibârede tertîb-i akyise vaktinde ibâreyi tağyîr etmeyip bi-hâlihâ tertîb etmek lâzımdır. Zirâ ekser-i ibârede sûret me'al-mâdde mestûr ve bi-ayniha kıyâstır. Şu kadar ki ba'zı ibârede mücerred mâdde zikr olunur. Hey'ete kıyâs münâsibince sen tertîb edersen hey'ete ma'lûmun olduğu için, nitekim ba'zı müretteb mezkûr olanı hey'et-i uhrâ ile tertîb eylediğin gibi ibârât mevâdd-ı akyise ile müheyyâdır. Ma'rifet, sûret-i akyiseyi bi-kemâlihâ te'allümdür.

Ba'zı ibârede ve tekellümde delîl me'âd-da'vâ bir kazıyye olarak zikr olunur. Meselâ, *"takdîmuhu li-kevnîhi eşref"*² kavli gibi emsâli çoktur. Ke-en-

1 Bir 'âlim-i muhakkik ve tabîb-i hâzık kendi nefislerin veya gayr-ı kendileri neşri ve vâkıü'l-hâli beyân etmek sevâb-ı 'azîm ve tahdîs-i ni' mettir. Her ne kadar bu sırada söz söylenip i'lân olunsa o kadar müsâb olunur. Niyet hâlis olduk tan sonra tâlibîni ve sâhib-i emrâzı irşâd için hutbede beyân olunur. Nitekim 'âlim-i müfsîdi ve tabîb-i gayr-ı hâzık nâsa işâ'a sevâb olduğu gibi hakikat-i hâllerine ıttılâ'dan sonra. Zirâ vikâye-i edyân ve ebdân-ı müslimîn a'zam-ı a'mâldendir. Havâşi-i 'âcizane mestûr olan tahkik, ibârâtın ba'zısı olup ekserîsi işâretle ve ihâle ile ma'lûm olduğu için terk olunmuştur.

2 Onun öncelenmesinin sebebi, değerli (şerefli) olmasından dolayıdır. (Çev.)

nehu: “*hüve mukaddemün li-ennehu eşrefu ve’l-eşrefu mukaddemün*”¹ gibi bu misillu takrîr olunur. Küllîsi zâhirdir, usûlü [ve] kavâ’idi bilindikten sonra. Zîrâ bir kimse bir san’atı te’allümden sonra hemân ihtiyâcı mâddeye olur. Bir yerde mâdde hazır olup tertîb edemediği halde sûretini bilmiş olur. Diğer bahâne olmaz. Meselâ, bir kimse “sâ’at yapmak bilirim” dese her bir eczâsı hazır olup yapamadığı vakitte kendinin cehline haml olunur. Bu da zâhirdir.

Mâdem ki mevâdd ibârâtıdır, tertîb edemediği vakitte sûretini lâıykıyla bilmediğinden olmuş olur. Sûretinin sehletü’l-husûlü ve hakîkatine [5]² ittilâ‘ ancak esâsını ve mukaddimesini ve cemî‘-i muktezeyâtını bi-kemâlihâ mufassalen bilmek ile olur. Birine ittilâ‘ hâsıl olmasa maksûd hâsıl olmayıb fâ’ide görülmez ve görülse dahi noksân olur. Zîrâ küllün ve küllînin nakzında eczânın ve cüz’iyyâtın birinin intifâsıyla ekserîsinin intifâsının farkı yoktur. Bir şeyin esâsı ve mâ-yetevakkafu aleyhi³ ol şeye lâzım olmakta eczâ menzîlinde, belki daha elzemdir. Onun için o şeyden evvel huzûru lâzım olur ve intifâsıyla müntefi olur. Ammâ eczâ o şeyin husûlu vaktinde hâzır olur. Her ne kadar ‘ademiyle ma’dûm olursa da bu ecilden ekser-i metâlîbe te’emmül olunmaz ve olunsa dahî noksân olur. Sebeb budur ki esâsı ve mukaddimesi zabt olunmayıp belki esâsı ne olduğunu bilmediğindendir. Esâsı ve mukaddimeyi kemâl-i zabt ile hangi matlûba şurû‘ olunsa âsân olarak kemâl-i matlûb hâsıl olup çok fâ’ide ve semere zuhûr eder, çok ilmden âsâr görünmediği hemân abes ile uğraşıp hadd-i zâtında illet-i gâ’iyyesiz, çocuk gibi bidâyetini ve nihâyetini mülâhaza etmeyerek ve bî-esâs işe şurû‘dandır.

Metâlîb içinden matlab-ı a’lâ ve maksad-ı aksâ ve sa’âdet-i dareyne bâdî ilm-i şerîftir. Zîrâ ilm-i şerîf sıfâtullahtır ve mu’an’anen Resûl-i ekrem salallahu te’âlâ aleyhi ve sellem hazretlerinin kalb-i şerîfinden kulûb-ı ulemâyâ ifâza olunub

1 O öncelenir;

Zira o en değerli olandır;

En değerli olan ise öncelenir. (Çev.)

2 Hîn-i müzâkerede olan takrîrâta nazar edvendir ve her ne kadar havâşi-i ‘âcızanede ve bu takrîrde şüphe ve i’tirâz hâtıra gelirse lâ-büdd birinin bir mahallinde mufassalan mezkûrdur. Cemî‘i mezkûr olan kavâ’id-i bedîhi ve mutarriddir. Tehallüfünün bulunmadığı delil-i muknî’dir. Bundan sonra zekî [ve] müsta’id olan sâ’ir ibârede dahî *mehmâ-emken* [el verdiğince] bu usûlu icrâ edib gün be-gün kemâl-i resh bulur. Her ibâreyi hemân *es-sûretu bi’s-sûreti* [tamı tamına] ta’lîm ve ta’allüm edib tahkik etmeyerek mücerred hikâye ve nakil gibi bir şey olup cemî‘inde mukallid gibi fâ’idesiz kalır.

3 Mâ-yetevakkafu aleyh: Üzerine dayanılan şey. (Ed.)

hayât-ı ebediyyeye mü'eddîdir. Her ne kadar vücûd gibi ilm [de] küllî-yi müşek-kek ise de. Zîrâ zıddı olan cehl ile Cenâb-ı Hakk'a kurbiyyet olmaz. İlimsiz kendi hâlini ve nefsini bilmez, nerde kaldı ki tahsîl-i ma'rifetullah ede! Onun için: ما¹ جعل الله وليا جاهلا قاطّ» buyuruldu. Her hâlde ulûm-ı zâhireyi tahsîl lâzımdır ki hat-tâ lübbü olan ulûm-ı bâtınaya vâsıl oluna. Zîrâ ilm-i zâhirin hakîkati ve dakîki ilm-i bâtındır. Bilâ-tahkîk ikisi de hâsıl olmaz, her ne kadar zâhiren hâsıl gibi görünüyorsa da. Ammâ bi't-tahkîk ve't-tedkîk ilm-i zâhir ile bâtın dahî zuhûr eder. Hemân nisbet sâhibi bir âlim-i muhakkik bulup kendinden ilm-i zâhir ahz olursa onunla bâtın dahî zuhûr edib aleyhi's-selâma nisbet-i kâmile olmakla vâris-i nebî olan âlim-i zü'l-cenâheyn olur.

Bilâ-ilm, kemâl-i îmâna nâ'il olunmaz ve tahsîl-i ulûm esâssız ve mukaddimesiz olmaz. Esâs ve mukaddimesi bi-kemâlihi bilindiğiyle kendisi âsân olarak zuhûr eder ve hangi [6]² ulûm olsa münkeşif olur. Velez görmediği ilm dahî olursa da mâdem ki mâ-yetevakkafu aleyhini bir âlim-i sâhib-i nisbetten ahz edib icâzetnâme ile kalbi kalb-i üstâda rabt olundu. Ve her bir ulûmun mukaddimesi ve esâsı ve belki akâ'id gibi ba'zı elzem ilmin cüz'ü ilm-i mantık diye ilmen -rahimehumullah- tasrîh etmeleriyle ve nefsü'l-emrde mantıksız nutka tassaddî olunmamakla lüzûmu delîl-i naklî ve aklî ile sâbit ve müberhen olmuştur.

[Mantık İlminin Öneme ve Meşruiyetine Dair Açıklamalar]

Bir kimse ilm-i mantık bi-kemâlihi ilmen ve amelen tahsîl ve te'allüm eyledikten sonra her bir ulûmun hakîkatine ıttılâ' kesb edib i'tikâd-ı müslime lâzım olan her bir mes'âl-i i'tikâdiyyeye tasdîk ve îmân tahsîl eder. Onun için *Hayâlî* sâhibi³, “mantık, kelâmdan cüz'dür” diye hüküm edib “*ve 'alâ mâ*

1 Allah câhilleri veli kalmaz. (Çev.)

2 Nasıl ki bir kimse “Lâ ilâhe illallah Muhammedu'r-resûlullah” ve salavât-ı şerife ve sair ezkâr ve mesâil-i mu'tekadun fihâyı mücerred söyleyip nakil ve hikâye gibi bilâ-tefekkr kendine bir neş'e ve bir eser hâsıl olmayarak ke-ennehu bilâ-iltizâm söylenen kazâyâ gibi fâ'idesi o kadar olmaz ve söylememiş gibi olur. Her ne söz söylerse ağzından çıkanı kulağı işitip ve aklını başına cem' ile kelâmını kalbinde me'haz olan kelâm-ı nefsisine muvâzin ve insânî ve melâ'ike ve cinden mümeyyiz nutk-ı zâhiri ve hakîki ile tekellüm edib o kelâmın makâmını anlayarak ve o makâmda olarak gâfil olmayıp âgâhlık söyleyip ve söylediği vakitte âhar kelâm ile bu kelâm beyninde fark ola. Cüz'î [ve] küllî müte'essir olub muktezâsı üzere amel ve gün be-gün âgâhlığı ziyâde olmak lâzımdır. Sâ'ir a'mâl-i dünyâ [da] öyle.

3 Şemseddin Ahmed el-Hayâlî (ö. 875/1470) Fâtih Sultan Mehmed devri Osmanlı âlimlerinden olup, özellikle Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Akâid* ve *Şerhu'l-Makâsîd* adlı eserlerine yazdığı hâşiyeler Osmanlı entelektüel geleneği içerisinde çokça okunmuş ve okutulmuştur. Eserlerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Bebek, Adil, “Hayâlî”, *DİA*, XVII, 4-5.

*hüve'l-muhtâr*¹ deyu kayıtladı. Ve *Mir'ât* sâhibi², “mantık kelâmdan cüz' olmakta sır budur” diye İlm-i mantığın mesâ'ilinin te'allümu vâcib olduğuna îmâ eyledi. Vâkı'â akâ'ididen mantık cüz' demeleri “mesâ'il-i Akâ'id bilâ-delîl velâ-isbât zâhir olmaz, keyfiyyet-i isbât, mantık ile olur” demek ise de, lâkin böyle olmak mukaddime olmak ile dahî olur, sâ'ir ulûma mukaddime olduğu gibi. Zîrâ sâ'ir ulûmun dahî hakîkatı olan mesâ'ilini te'allüm delîl ile olur. Hattâ *Akâ'id*de “*inne'n-nazara fî ma'rifetillahi Te'âlâ vâcibun*”³ diye nazarı fikr ve istidlâl ile tefsîr etmiştir. Ve kâinâtta mevcûd olanlara bakıp istidlâl ederek kemâl-i tevhîde vâsıl olmak cümleye farz-ı ayndır.

Ve Câmî merhûm *Velediyye* nâm risâlesinde⁴, “insanın hayvânâtta im-tiyâzı tahsil-i mechûlât iledir. Ve tahsîl-i mechûlât ancak mantığa âşinâlık ile olur. Mantığı bi-kemâlihi bilmeyen adama insan denilmez, muktezâsı tahakkuk etmediği için” diye ilm-i mantığın elzem olduğuna tasrîh eyledi. Câmî ise zû'l-cenâheyn kibâr-ı ulemâ ve evliyâdan olduğu müsellemdir. Ve *Şerh-i Akâ'id*in⁵ âhîrinde “*tasdîku'l-kâhin...*” kavlinin şerhinde ilm-i gaybı üçe hasr edib biri enbiyânın ve biri evliyânın ve biri emâre ile istidlâl edib ilm-i gayba Te'âlâ hazretlerinin irşâdıdır diye bâkî ilm-i gaybı ve tasdîki küfr dedi, istidlâl ilm-i gayba dahî vesile olurmuş. Baksana ki mukallid istidlâli terk edeceği için mu'azzeb olur dediler. Ve ilm-i hikmetin ba'zı ta'rîfinde olan “*bi-kadri't-tâkati'l-beşeriyye*”⁶ kavlinde muhaşşî Lârî, “tâkatten murâd [7]⁷

1 “Ki tercih edilen görüş de budur” (Çev.)

2 Müellifin “*Mir'ât* sâhibi” olarak işaret ettiği kişi Molla Hüsrev (ö. 885/1480)'dir. Molla Hüsrev, fıkıh usûlü disipliniyle alakalı önce *Mirkâtü'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl* adlı bir eser kaleme almış, daha sonra *Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâtü'l-Vusûl* adıyla bu eseri şerhetmiştir. Her iki eser de Osmanlı medreselerinde yoğun şekilde okutulmuştur. Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Koca, Ferhat, “*Mir'âtü'l-Usûl*”, *DİA*, XXX, 148.

3 “Marifetullah üzerine düşünmek vâcibtir.” (Ed.)

4 Müellifin Câmî diye kastettiği kişi Abdurrahmân el-Câmî (ö. 898/1492) olmakla beraber, kaynaklarda kendisine ait *Velediyye* adlı bir eser bulunmamaktadır. Literatürde, Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 816/1413) ve Saçaklızâde Mehmed Efendi (ö. 1145/1732)'ye ait, birincisi mantık, ikincisi münâzara disipliniyle alakalı *Velediyye* adlı iki eser bulunmaktadır. (Ed.)

5 Sâdeddin et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Akâid* adlı eseri, Osmanlı medreselerinde yoğun şekilde okutulmuş ve üzerine çok sayıda hâşiyeler yazılmış Kelâm disiplinine dair önemli bir klasiktir. (Ed.)

6 “İnsan gücünün yettiği kadar.” (Çev.)

7 Meselâ namaz kıldığı vakitte kalbi fark etmeyip ke'l-evvel efkâr-ı dünyâ ile meşgûl olub huzûr-ı hak ve neş'e-i namâz ve mi'râc-ı rûhtan lâ-ekal bazen âgâh olmasa ibâdetinde lezzet ve semere görmez. Cümlesi hemân âgâhlık ile olub her ne söylerse makâmında ve müte'essir olarak ve gün be-gün âsârının müşâhedesi tezâyüd etmektir. Baksana ki du'ânın kabûlünde dahî sıdk-ı niyyet ve hulûs-ı i'tikâd ve huzûr-ı kalb şart

şekl-i evvelden kıyâs tertîbine iktidârdır, bundan ednâsı belâdettir”¹ dedi. Eşkâl-i bâkiyeden tertîb a'lây-ı akıldan oldu. Hâlbuki bizim usûle âşinâ olan kimseye cümlesi âsândır.

Eşkâl ve turuk-ı istisnâ'îce fark yoktur, müşâhede olunur. Ve kibâr-ı muhaddisinden İbn Hacer el-Askalânî² merhûm usûl-i hadîs *Nuhbe*³ nâm risâlesinde şöyle buyurur ki: “Kalbde hâsıl olan ilm ikidir: Biri zarûrîdir ki avâm ve havâssa vâkî' olur, âlime hâs değildir. Havâss ile olan mubsirâta ve mesmû'ata ilm gibi îmân bu kısımdan değildir. Her ne kadar ona vesile olursa da mukaddimâtına dahil olmak hasebiyle. Ve birisi ilm-i nazarîdir ki delîl ile hâsıl olan ilmdir. İmân ve mesâ'il-i i'tikâdiyyeyi tasdîk bu kısımdandır. Bu ilm 'avâma hâsıl olmaz. Ancak ehliyeten nazar sâhibi olan âlime hâsıl olur, gayrısına olmaz. Ya'nî delîlin her bir şurûtunu ve erkânını bi-kemâlihi bilib ve öylece sıhhatle sevk ederek matlûbunu isbâta ehliyeti olan zâta hâsıl olur. Zîrâ nazar, tertîb-i umûr-ı ma'lûmedir. mechûle te'eddî içindir. Ve tertîb-i umûr-ı ma'lûme kıyâstır” ve misâl olarak kıyâs dahî zikr eyledi, intehâ.

Ve Hayâlî Siyalkûtî'sinde⁴ “îmân, tertîb-i mukaddimât ile hâsıl olur” diye tasrîh eyledi. Hayâlî'de dahî böyledir. İmân her ne kadar vehbî ve lutf ise de esbâbının husûlû ancak tertîb-i akyise ile olur. Bundan hisse almak lâzımdır ki merhûm ehliyeten nazar ta'bîr etti. Ehliyeten kemâl-i ilm ve meleke sâhibine ta'bîr olunur. Örf-i nâsda dahî böyledir. İnsâf ve kalb-i sâf ile dikkat olunsa bu kelâmda çok te'emmül ve hisse vardır. Aslâ tekâsül ve 'inâd makâmı değildir. Zîrâ îmân nazara münhasır olduğu gibi nazar da sahîh olmadıkça mûsil olamaz, hatâ olur. Keyfiyyet-i sıhhatini ve fesâdını ve şerâ'itini ve erkânını mübeyyin İlm-i mantıktır.

oldu. Nitekim hadîs-i şerîfte: «ادعوا الله وأنتم موقنون بالإجابة، واعلموا أن الله لا يستجيب دعاء من قلب غافل لاه أي مشغول بما سواه» [Allah'a duanızın kabul olacağından emin olarak dua ediniz. Biliniz ki Allah, kalbi kendisinden başkasıyla olub gâfil olanların duasını kabul etmez. (Tirmizî, 3429)] vârid olmuştur. Hayyız-ı nefyde vâkî' olan du'â lafzı âmm olmakla hiç bir du'ânın isticâbe olunmayacağı zâhir ve mansûstur.

1 Abdullah Enverî'nin alıntuladığı söz ibare, Muslihiddin el-Lârî'nin (ö. 979/1572), Kâdî Mîr Meybüdü (ö. 909/1503-1504)'nin yazdığı *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme* adlı eseri üzerine yazdığı hâşiyede geçmektedir. Bkz. Lârî, *Hâşiye alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme*, İstanbul: Bosnalı Hacı Muharrem Efendi Matbaası 1886, s. 6. (Ed.)

2 İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ünlü hadis bilgini ve hafızı. (Ed.)

3 Müellifin zikrettiği *Nuhbe* adlı eser, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) hadis usûlû disiplinine dair *Mukaddime* adlı kitabına İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) yazdığı muhtasardır. (Ed.)

4 Müellif Enverî, Siyalkûtî'nin (ö. 1067/1657) Hayâlî'nin (ö. 875/1470) *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâ'id*'ine yazdığı hâşiyedeki bir ibâresine atıf yapmaktadır. (Ed.)

A'ceb-i acâ'ibdendir ki î mân tasdik ola ve tasdik, tasdik-i mantıkî ve mîzânî diye kütüb-i kelâmda tasrîh oluna, yâhûd tasdik-i usûlî ki mantık-ta mûndericidir, me'a-hâzâ ta'n oluna, gâyet-i gâfletten nâşîdir. Vâkı'â î mân-ı icmâlî kâfî olub hemân "*cemî'u mâ câ'e bibi'n-nebiyyü 'aleyhi's-selâm*"¹ tasdik ettim deyip delîl ile yakîn etse kâfidir ve bu î mân-ı icmâlîsinin derecesi tafsîlî derecesinden [8]² munhat değildir, lâkin yine delîlsiz olmaz ve tafsîl îcâb eden mahalde tafsîlen delîl ile her bir mesâ'ili tasdik lâzım diye Şerh-i Makâsîd'da³ tasrîh etmiştir ve tafsîl ile muttasıf mü'min-i muvahhidin derecesi icmâlî sâhibinden ziyâdedir. Meğer ki ba'zı sâfiyü'l-kalb yakîn sâhibi olan be-dilâ ve lâ-yubâlî olan muvahhid ola.

el-Hâsıl yakîn ziyâde oldukça rifat-i derece olması meczûmdur. Sa'y u gayret lâzımdır. Zîrâ mantığın bir tarafı müfredât olan tasavvura, ilme mûsil olan nazar ki kavî-i şârih olub ve tasavvurun tahsîli ancak tasdik için olmakla maksûd-ı aslî tasdik tarafıdır. Ve hem matlûb-ı tasavvurî olan müfred, lûgat kitâblarından ta'rîf-i lafzîsine nazar olunsâ zâhir olur. Mürekkeb olarak ta'rîfini ta'rîf lâzım değildir. Nitekim kavî-i şârih dahî kalîlen müfred olur. Ta'rîf ile bilsin, ne gûnâ ta'rîf olursa olsun maksûd müfredâtı îzâhtır. Tarîkini bilmesine Türkî ve sâ'ir elsiñe lûgatlar çoktur. Kim baksa bilir, ammâ tasdik olan matlûb-ı meçhûl ancak delîl ile bilinir. Delîl de naklî ve aklî tertîbini bilmek ile olur. Lûgat ile ve semâ' ile olmaz. Fakat eczâsı lûgatten bilinse olur.

Tasdikî eczâ-yı mâddiyesi müfredât olmakla tasavvur tarafı kendi için beyân olunmuştur. Asl-ı makâsîd olan kazâyâyâ ilme mûsil olan kıyâstır ki nazarın bir kısmıdır. Cemî'-i kimsenin sa'yı tahsil-i meçhûlattır. Bu tahsîl ancak kıyâs ile olur. Kıyâsın sahîhini fâsidinden temyîz mantıksız olmaz. Ve ibâre ve mükâlemât, müfredât ile kazâyâdan hâlî değildir. Böyle olduysa ilm-i

1 Peygamber'in getirdiği her şey. (Çev.)

2 İbtidâ "Ud'ullahe" cümlesini ve "entüm mûkinûn" cümle-i hâliyesiyle takyîd edib hâl, zi'l-hâlin âmiline mukârin olmak kâ'idisi îcâbından olmakla bilâ-ikân du'â, adem-i du'â olub husûsen mâ-ba'dinde bu cümle'nin hâsılı evvel haberiyye cümlesinin üzerine delîl gibi sevk olunmakla îcâbet du'â ancak kalble huzur ve ikâna mûnhasır olduğu bedihî oldu. Hattâ ba'zı ulemâ lisân ile du'âyı terk edib hemân kalbinden "ilmuke bi-hâlî hasbî an su'âlî" diye niyâz ve münâcâta meşgûl olmuşlardır. Zikrullah dahî bunun gibidir. Kalble tefekkür ve tezekkür ve acz ve hudû' aynı zikirdir. Meğer ki namâz gibi lisân-ı kırâ'at etmek îcâbından ola.

3 Şerhu'l-Makâsîd, Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) kelâm disiplinine dair eseridir. Asırlarca Osmanlı medreselerinde okutulmuş olan bu eserde felsefe, mantık ve fizik konuları da yoğun bir şekilde işlenmiştir. (Ed.)

mantık elzem ve muhtâcun-ileyh olduğu ve kemâl-i îmân ve tasdîkin mevkûfun aleyhi¹ olduğu zâhir oldu. Ve musannif rahmetullahın “*mâ yecibu istihzârühâ*” ta’bîr ve murâdı vücûb-ı aklî ve lüzûm-ı nefsü’l-emrî olduğu sâbit oldu. İnşâ’allahu te’âlâ o kavilde dahî tafsîl ve îzâh olunur.

Lâkin tertîb-i akyise Arabiyyü’l-ibâre olmak lâzım değildir. Fakat bir kimse Türkî ve sâ’ir elsine ile bir matlûbu sahîh delîl ile isbât-ı yakîn eder ise yâhûd muhâtabı iknâ’ ederse yine o kimse o da’vâda muhakkik olup üzerine müstedil olur. Onun için îmân bâbında mukallid az bulunur derler, zîrâ bir kimse “Allah te’âlâ bu kadar kâinatı hâlıktır. [9]³ Böyle olan zât-ı alîyye ancak vâhid ve kâdir olur” dese vahdâniyyetullahı ve kudretini tasdîk etmiş olur. Ve “bu masnû’ât bu hey’et-i bedî’ üzere gelmiştir ve buna elbette bir sâni’ lâzımdır” dese vücûdullahı tahkîk etmiş olur. Söylediği kelâm gerek iktirânînin ve gerek istisnâ’înin müte’âreflerinin ve gayr-ı müte’âreflerinin tercümesi olsun, hangisi olduğu vâzıhtır, ehli ‘indinde. Zîrâ söylediği ibârenin Türkîsi kıyâs-ı Türkîdir. Çok Türkî kıyâs söylenir nihâyeti yoktur. Ehlî olan sâmi’ bilir. Söyleyen kimse müstakîm olarak söylerse da’vâsı sâbit olur. Lâkin kendine örfe ehl-i nazar denilmez. Nasıl ki ittifâken bir kimse fesâhatle bir ibâre söyleyip fesâhat ne olduğunu bilmeseyse ona fasîh tesmiye olunmadığı gibi me’âniyyûn ‘indehu ve *Mir’ât*’ın sahîfe-i ahîrinde vâkı’â zulmet-i küfürden halâs olur, îmân sâhibi olursa da. Ammâ her bir etrâfını bilerek tasdîk tarîkini küllî vec-hi üzere bilmek başkadır.

Te’âlâ hazretlerinin: ⁴﴿هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ mefhûm-ı şerîfi üzere sâhib-i ilm başkadır. Hatâsını ve sıhhatini bilerek ve cemî’-i mevâdda icrâ ederek kesbe tasdîk ilmsiz olmaz. Ba’zı olsa da kâmil ve kavî olmaz. Anla ki mantık abes olarak tertîb olunmamıştır. Her ne kadar ibtidâ’ müellifleri hukemâ

1 Dayanak. (Çev.)

2 [Zihinde] hazır bulunması vacip olan. (Çev.)

3 Ol vakitte lisân ile kırâ’at lâzımdır. Yine âgâh kalbin ittifâkiyle onun için ezkâr gibi ba’zı ibâdetde kalble kâfi oldu. Salavât gibi ibâdetde kalble huzûr-ı lisân ile kırâ’at lâzımdır. Her ne kadar şer’de huzûr-ı kalb ile namâz müstehab add olunduysa da mübtedîye nazarladır. Zîrâ hasenâtü’l-ibrâr seyyiâtü’l-mukarrebîn [İyi insanlar için sevap sayılan durumlar, evliyâ zatlar için günah sayılır]’dır. Nerede kaldı ki mübtedî gaflet ile yalnız lisânen her ne söylene abes olur. Muhâtab müstefid olursa da kendisine fâ’ide vermez. Riyâ ile olan hayrât gibi olur. Meğer ki âkibetinde erbâb-ı şefâ’attan kendine şefâ’at erişer. Âkibet mestûrdur. Bir kimse âkibetinde mü’min ve kâfir diye hüküm câ’iz olmuyor. Ekserî kimse âkibet-i hâlde müşâhede olunur.

4 “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” Zümer, 9.

olub ve küfriyyâtı dahî çok ise de mücerred mantığı metâlib-i fâsîdelerine âlet ve *hilâf-ı ma-vuzî'a lehine*¹ sarf ettiklerindendir. Mahz-ı akıllarına iktidâ edib muktezâ-yı akıllarıyla hareketlerindendir. Eğer bu ümidde olsalardı mümkün [değil] bu kadar küfriyyâtta bulunmayıp ehl-i kıble olurlardı. Aleyhi's-selâm'ın mi'râcına ve sâ'ir nakliyyâta ıttılâ'larından sonra "*lehül-hamdü ve'l-minne*"² şimdi delîl-i naklî-yi kat'î hâzır olub aklî dahî muvâfakatla ilm-i mantığın hizmetiyle metâlib-i hak zuhûra gelip cümlesine istihsâl-i yakîn olmuştur.

Ba'zı fıkıh kitâblarında mantık kırâ'atinden men' eylediği hukemânın muhâlefet ve küfürlerine mebnîdir. Hâlbuki bir âleti hilâf-ı mâ-vuzî'a lehine isti'mâlden âletin fenâlığı lâzım gelmez. Belki müsta'mili fenâ olmuş olur. Bedihîdir ki âyât ve ehâdîste isbât-ı metâlib mantık ile ve mâddesi ve sûreti sahîh akyise iledir. [10]³ Kezâlik sâ'ir ibâre de böyle, şâyet amel-i mantıkta nev'an-mâ fesâd bulunsa o ibâre mat'ûn olub makbûl olmuyor. Böyle olunca nef-s-i mantık ne türlü fenâ olur. Ve belki mantığa dahlin tahkiki nîce ibâre-i müsellemeyle dahle râcî' olub dâhili hatâ etmiş olur. "Min haysü lâ yeş'ur"⁴ hatâ da vâki' olur. Hâlbuki aslâ hatâ add etmez ve bilmez, onunla mu'âheze olunur. Ma'zûr olmaz, zîrâ cehl iki dünyâda özür sayılmaz, fakat ba'zı mesâlih-i dünyâda olur. Onun için cemî'-i mükellef ve mükellefe ilm-i hâlini tahsîl ile me'mûrlardır. "Talebül-'ilmi farîzatün 'alâ külli müslimin ve müs-limetin"⁵ buyurulmuştur. Farzın terkinde ma'zûr olunmaz, medâr-ı farz olan akıl ve hayât ve havâss ve mu'allim gibi olan esbâb hâzır oldukça.

Vâkı'â fi-zamâninâ kırâ'at olunan ilm-i mantık tazyî'-i evkâttır. Üç beş sene mantık içinde uğraşır aslâ hakîkatine muttali' olamaz ve ibârede vâki' olan bir matlûbun üzerine delîl-i mezkûrunu icrâyâ muktedir olmaz. Kıyâs ise ismi ma'îyyetinde olarak kıyâs olub her bir mâddede ve ibârede bilâ ta-

1 Vaz edilme amacının dışında. (Çev.)

2 Şükür ve minnet Allah'adır. (Çev.)

3 Vâkı'â "gâflet vaktinde hükmen tasdik vardır" diye kelâmîyyûn tasrih edib "aslî bâkîdir" dediler ise de yine bî-gâflet olmak başkadır. Zîrâ onların ekserî sözleri ahkâm-ı dünyâyâ nazarlardır. Asıl nazar ise indallahtır. Onun için imân ve tasdik-i küllî müşkillik oldu. İlim gibi elden geldikçe az'af iken akvâ olmasına sa'y etmeli. İhtiyâridir, bu kadar terbiye ve irşâd bunun içindir. Her bir şeyin makbûlü, ekmelidir. Kâmilan tahsîl matlûbdur. Noksânında ol kadar semere ve nef'-i hakikî olmaz. Her ne kadar âgâhlık ziyâde olursa o kadar imân kuvvet bulur, bu da zâhirdir.

4 Hissedilmeden. (Çev.)

5 "İlim talep etmek her erkek ve kadın Müslümana farzdır." İbn Mâce, 224.

vakkuf icrâ etmektir. Mücerred sûret-i ilm-i mantık ile uğraşmak ayn-ı abes olduğu el-hâletü hâzihi meşgûl olan çok tâlibden görünür. Hemân sûreten görüp ilm ve ameliyle kemâl-i icrâsına muttali‘ olmayıp ehline tesâdüf etmediğindendir. Fakat kütüb-i mantığın mecmû‘unu ezber etse aslâ ve kat‘â bir fâ‘ide görmez. İllâ ki cemî‘-i ibârâtta icrâ edib tahkîk-i makâm ve muhâtaba îzâh etmedikçe. Zîrâ ilmden maksûd ameli olan ilmin sâde ilmi fâ‘ide vermez. Meğer ki ilm-i akâ‘id gibi yalnız maksûd-ı ilmi kâfi ola.

Bu misillû nef’siz mantık kırâ‘atini görüp hakikat-i mantığa dahl ediyorlar. Ve yakın asırda bulunan kütüb-i fıkıh sâhiblerinin Arabî olmak münâsebetiyle onlar daha ziyâde ta‘n ederler. Arab ulemâsı aslâ mantığa muttali‘ değildir. İlm-i akâ‘ide dahî kemâl-i meyl etmedikleri gibi me‘a-hâzâ ibâreleri mantık ile memlûdur, keyfiyyâtını bilemediklerinden ilmlerinde o kadar tahkîk ve kuvvet olmaz. Meğer ki fasîhu‘-tekellüm ve ehl-i lisân Arab olursa o müsellemidir. Sahâbe rıdvânullahi anhüm ecma‘în hazerâtı gibi. Onun için onlar tedvîn-i ulûma muhtâc olmayıp bu kadar te‘lifât sonra zuhûr etmiştir.

Şerh-i Akâ‘id’in [11]¹ dîbâcesinde sebep-i te‘lifini beyânda böylece zikr etmiştir: *“el-İlmü nuktatün kesserabe’l-câhilûn”*² bunu müş‘irdir. Zîrâ hükm olan teksir-i ilmî müştak olan câhilûna ta‘lîk, me‘haz-ı iştikâk olan cehlî teksîr hükmüne illiyyetini ifâde eder. Eğer cehl olmasa idi ilm vâhid olarak kalırdı. Vâhidi teksîr eden cehlîdir, sebebine isnâd kabîlindendir, yoksa teksîr eden ulemâdır, cühelâ değildir. Cehl olmayıp ilm olunca vâhidden teksîre geçmez. Sâhib-i ilm-i hakîkî olur. Mâdem ki cehl vardır lâ-büdd izâlesi için Mantık’a muhtâcdır. Zîrâ tarîk-i izâle ve îzâh mantığa münhasırdır.

Emr böyle olduysa ne gûnâ mantığa dâhl olunur. İbârât kendi vâsıtasıyla îzâh ve tefhîm olunub durur. İfâde ve istifâde îzâhsız olmayıp ve îzâh ancak

1 İhvânım! Hemân sana lâzım olan ne okur ve söylersen âgâhlık ile söyleyip, hikâye ve nakl gibi ve çocuğun söylemesi gibi söylememendir. Ve elden geldiği kadar her vakitte gaflette bulunmayıp tefekkür-i Cenâb-ı Hakk’da ve âsarına müşâhade ile dâ‘imâ tevâhidten geri kalmamandır. Tevhîd, güç bir da‘vâdır ve lâyıkiyla âgâh olub me‘a‘a’- tahkîk ve t-tahakkuk söylemek havâşi-i âcizede mübeyyen usûl-i cedîdeye kemâl-i itlâ‘ ve bu mesleğe âşinâ olan kimseden şifâhen ahz ile ve bir âlim-i hakîkiden icâzet ve nisbet kesb etmekle olur. Mücerred mevhibe-i ilâhî ve bereket-i rûhâniyyet-i Resûl-i aleyhi’s-selâm ve intisâb-ı nisbet-i şerîfe bu abd-i âciz-i ahkârı bu atıyyeye min-gayr-i istihkâk revâ görmüştür.

2 İlim bir noktadır, onu câhiller çoğaltmıştır. (Çev.)

ta'rîf ve kıyâs ile olmayıp, ifâde ve istifâde ancak ta'rîf ve kıyâs ile olmayı zarûrî olarak müntic olur. İbârede mezkûr olan de'âvî ve delâilden başka ibârenin cemî'-i eczâsı olan müfredâtın her birinin zâid olmayıp muktezâ üzere geldiği da'vâsı ve muktezâ dahî musannifin irâdesi üzere geldiği delîli her birinin indinde melhûz ve mukadderdir.

Kezâlik her bir müfredâtın âhar müfrede olan niseb-i erba'a içinden nisbeti da'vâsı cemî'sinde melhûz ve bedîhî olarak ke-enne mezkûr olup o müfredâtın o makâmda murâd olunan ma'nâ-yı lugavî yâ istilâhîsi o nisbet da'vâsını isbât ederek ibârenin müfredâtı birbirine nisbetle mâ-lâ yuhsâ¹ de'âvî mevcûd ve cemî'sinin ma'nâları delîl mevcûd olarak de'âvî-yi mezkûrenin cemî'si kazâyâ kıyâsâtuhâ me'ahâdandır.

Sarîh zikr olunan kazâyâ delîli yanında mezkûr olmasa kazâyâ kıyâsâtuhâ me'ahâ olduğu gibi müfredât birbirine nisbeten kezâlik *de'âvâ me'a delâ'ile*-dir. Zîrâ ma'lûmdur ki her bir iki şey beyninde niseb-i erba'adan bir nisbet sâbit ve bedîhîdir. Nasıl şey olursa olsun belki ma'dûm ile mevcûd beyninde dahî nisbet-i mübâyenet sâbittir. Nisbette tarafeyn şey olmak lâzım değildir. Tekâbül-i erba'a tebâyündür. O şey'eynin fi'l-cümle ictimâ'ı olursa tebâyün olamaz, sâ'ir niseb olur. Aslâ ictimâ'ı olmazsa, tebâyün olur. Onun için tebâyünü iki taraftan [12]² selb-i küllî ile ta'bîr edib tesâvî ve terâdüf iki taraftan icâb-ı küllî ve umûm-ı mutlak-ı ehass tarafından icâb-ı küllî-yi e'amm tarafından selb-i cüz'î-yi me'a icâbe ve umûm min vech tarafeynden selb-i cüz'î me'a icâbe diye ta'bîr ettiler. İbârede mezkûr müfredât birbiriyle ve kazâyâ birbiriyle ve müfredât kazâyâya nisbetle ve sâ'ir elsinede zikr olunan lafızlar kezâlik ve mevcûdât-ı eşyâ ve medlûlât vâcib olsun, mümkün olsun, ma'dûm olsun birbirine nisbetle ve biri âhara nisbetle niseb-i erba'adan aslâ hâlî değildir ve hâlî olmaması zarûrîdir. Gerek nisbet-i efrâda nazarla olsun ve gerek

1 Sayısız. (Çev.)

2 Zîrâ vücûd-ı nâ-mevcûdumuz fi'l-vaki' müstağrak-ı bahr-i evzâr ve me'âsî olup aslâ bir vechile zâtımızda zerre kemâl olmayıp hemân bilâ-kesb ihsân-ı rabbânidir. Bu bâbda ne kadar vasf olsa nakş, medh-i nakkâşa râcî' olduğu gibi aynen ilme ve münşî'ine ve mün'im-i hakîkiye râcî' olur. Kudret [ve] kuvvet kendine münhasırdır. Binâ'en-aleyh ba'zı bu usûlün vâsîfina tasaddî olunur. Müccerred talebeyi terğîb ve irşâd ve me'mûr olduğumuz neşr ve ilân içindir. Ve bu usûl-i cedide ve meslek-i müfîdin fi zamânına aslâ bir mahalde icrâsı olmadığı şems gibi mütetakkîn ve hâricde zâhirdir.

mefhûmât-ı lugaviyyeye ve gerek ıstılâhiyye[ye] nazarla olsun, ya'nî herhangisine nazar olunursa delîl olur. Ve ibârede senin i'tibârına hâcet yoktur. Zîrâ neye nazar olunduğu makâmından zâhirdir.

Elfâzın ma'nâsına âlim olana hadd-i zâtında ma'nânın lafza lâzım olduğu âlim bi'l-vaz'ın ma'lûmudur. Onun için "*metâ utlika fübime*"¹ mülâzemesi *li'l-âlim bi'l-vaz*² ile mukadder ve melhûz tutarlar. Vâkı'i beyân ve lüzûmu sahîh olmak için vaz'ına âlim olan kimse 'indinde lafz ile ma'nâ beyinlerinde olan alâka-ı lüzûm olduktan sonra ma'nâ lafzından ayrılmaz ve lafızların birbiriyle nisbet da'vâsına hâzır ve müheyyâ o makâmda murâd olunan ma'nâlar delîl olur. Çifte suğrâlî ve sâ'ir envâ'-ı akyise iktirânî ve istisnâ'î müte'âref ve gayr-ı müte'âref olarak makâmın salâhiyyetine göre tertîb olunur. Bu sûrette ibârede mezkûr olan her bir kelime âhar kelimeye nisbet olunduğu vakitte beyinlerinde niseb-i erba'adan bir nisbet, belki ba'zı ma'nâsına nazarla bir nisbet-i âharına nazarla nisbet-i âhar ve efrâdına nazarla nisbet-i uhrâ olub her birinde icâbınâ göre bir yâ ziyâde da'vâ merkûz olur. Eğer nisbeti haml hasebiyle i'tibâr olunursa da'vâlar hamliyye ve eğer tahakkuk hasebiyle olursa da'vâlar şartiyye olur. Müfredeyn beyninde hamliyye ve şartiyye ile câ'iz olur, ammâ kaziyyeteyn beyninde yalnız tahakkuk ve sıdk hasebiyle şartiyye ile ta'bîr olunur ve üzerine elfâzın medlûlâtı olan me'ânî ile istidlâl olunur.

Her kitâbın her sahîfesinde mâ-lâ yahfâ akyise tertîb olunur. Cem'îsi ibârece kıyâs olub ve gâyetiyle sehîl ve vâzıh olarak belki her satırda mâ-lâ yuhâsâ [13]³ kıyâs tertîb olunur. Her bir kelimâtın hurûfâtını âhar hurûfa nisbetle gerek zâtları i'tibârîyle ve gerek evsâfı i'tibârîyle hurûfâtın mücerredî

1 Ne zaman söylenirse anlaşılır. (Çev.)

2 Vaz edilen mânâyı bilen için. (Çev.)

3 Ne hâcet on adet kadar havâşî-i bî-emsâl meydânda ve sâhib-i ahkârî'l-'ibâd hayâtıdır. Tecrübesi bu cihetle dahî âsândır. Vâkı'â ma'ârif ve hünerin cümlesi mevcûd olub şayet ba'zı bir mahalde olmasa diğer mahalde ve bir kitâbda yoksa âharında bulunur veya milel-i ecnebiyye ve ehl-i kible den firka-i âharîde bulunur. Bu usûlün beyânı ve sarîhan îzâhı kat'â birinde olmayıp hâlbuki derecesiz mu'teber ve cümle 'indinde makbûl ve nef'i zâhir ve kitâbların ibârâtı icrâsıyla memlûdur. Husûsen acem ulemâsı o kadar muta'assıb ve mu'ânîd ve muhâşeseye râğîb olub dururken yine bu usûlû bilmezler. Hele bu usûlû onlar görseler ne derece meyl edecekleri karara gelmez.

mürekkebine nisbeten ve mürekkebi birbirine nisbetle da‘vâlar zuhûr edib gerek evsâf-ı mezkûresiyle ve gerek tecerrüd ve terekküb ile istidlâl olunur. Hurûfâtın mücerred ve mürekkebi ve evsâfı elif-bâ cüzlerinde tâ ebcede varıncaya kadar mestûr olandır. Aded-i nisbeti *Tehzîb* Hâşiyesi’nin sadrında mestûrdur.

Bu sûrette her bir ibârede ve her bir kelâmı ve kelime *de‘âvî-yi müte‘addide me‘a delâ‘ile*¹ melhûz ve ke-ennehu mezkûrdur. Bu usûle âşinâ olan kimse ‘indinde cem‘îsi hâzırdır. İbâreye baktıkta ke-ennehu cümlesini tertîb etmiş gibi az vakitte cem‘îsine muttali‘ olur ve böyle olmadıkça ibâre îzâh olunmaz, mübhem kalır. Anlaşıldı zannolunan makâm aslâ anlaşılmamış kalır. Şâyet bir kimse “bu kelime bu makâma niye geldi ve fâ‘idesi nedir? Ve bu kelime ile falân kelime beyinde fark ve nisbet nedir? Ve bu kelime olmazsa ne olurdu?” diye su‘âl etse cevâba muktedir olunmaz. Nerde kaldı ki cümlesine cevâb vere! Kezâlik ders okunduğu vakitte böylece âdâba ve mantığa tatbîk ederek mübâhasesi ders ve müzâkere olmakta nef‘-i azîm vardır. Beş on gün böylesi müzâkere ile ıttılâ‘-ı azîm kesb olunur.

Bir şeye cehl hîn-i su‘âlde ma‘lûm olur ve bu misillû tedkîkât ile zihn münkeşif olub her bir metâlîbe sür‘atle ilm kesb olur. Böylece kelimât beyinde nisbet da‘vâsı ve isbâtı ibârede sarîh zikr olunan de‘âvî ve delâ‘ilden mâ‘adâdır. Şu kadar ki her mahalde kavâ‘idi tekrâr beyân etmezler, fakat mülâhaza edib icrâ ederler. Muktezâ-yı kâ‘ide böyle ve ba‘zı ta‘bîrde muhâlif olur.

Baksana; ilm-i sarfın i‘lâl dediği mecmû‘su Türkçe tertîb-i akyisedir. İ‘lâl denilen delîl ve hükmü neticedir. Ba‘zı kelime birkaç delîl ve adedince her birinin hükmü neticedir. Her delîlin akîbinde hükmünü vererek mübtedîler kıyâs tertîb ederler. Ba‘zısında mukaddimâtı tekmîl söylerler. Ba‘zısında ba‘zıyla iktifâ ederler. Ehlinin ‘indinde vâzıhtır, inkârı mükâberedir, zîrâ müşâhede olunur. Ba‘zısı iktirânînin ve ba‘zısı istisnâ‘ının müte‘âref ve gayr-ı müte‘âreflerinin Türkîsidir. Meselâ “vâv” ve “yâ” müteharrik olub mâ-kabli

1 Delili ile birlikte olan davalar/iddialar. (Çev.)

meftûh [14]¹ olmak illet ve zî-hükümdür. “Vav”ın “yâ”nın “elif”e kalbi hükümdür. Bunun gibi ne kadar harfte i’lâl tertîb olunursa kıyâstır. Kimisi bir kıyâs ve bir netîce ve kimi birden ziyâde kıyâs ve o kadar netîce. Lâkin ziyâde olunca başka başka kıyâstır, mürekkeb değildir.

Metâlib-i müte‘addide olduğu için onun için her bir delîlin akîbinde kendi matlûbu netîce çıkar. Cüz’î usûle tevağğul edene zâhirdir, aslâ usret yoktur. Hattâ emsilede emsile-i muhtelifeyi yirmi dörde hasr edib ba‘dehu içinden *nasara-yensuru* diye yirmi dört misâl-i cüz’î zikr edib ve her bir misâl ma‘iyyetinde *mümessellün leh*² küllî olan “fi’il-i mâzî ve muzâri’...” beyân etmekle herhangisini hasr-ı da‘vâ diğerini delîl etse ve yirmi dört mâ-beyninde nisbet-i mübâyenet mevcûd olmakla, yine hangisine da‘vâ i’tibâr olunsa diğeri delîl olub yirmi dört beyninde nisbet zikr ettiğimiz kâ‘ide üzere yirmi dörtten birini tarh edib bâkî mâ-tahtını hesâb ederek cem‘î neye bâliğ olursa ol kadar kazâyâ-yı sâlîbe-i külliyye da‘vâ ve mütezâyifinden dahî o kadar olarak külliyyetli de‘âvâ zuhûr edib delâ‘ili olan diğeri yanında hâzır olmakla makâm-ı tak-simde tertîb olunacak akyise-i lâ yuhsâ emsilede tertîb olunur. Müfred gâ‘ib gibi vasıflarını delîl etmediğimiz hâlde ba‘dehu mâzî-yi ma‘lûm ve mechûl ve muzâri’ kezâlik on dörder olub bâkî emsilenin sahîfe-i müte‘addidesiyle berâber birbirine nisbet olunub çok de‘âvî ve emsile-i mümessile ve mumes-sil-i misâle delîl ve sâ‘ir evsâf ki müfred ve tesniye ve cem‘lik ve ma‘lûm ve mechûllük gibi vasıflar delîl olarak ulûf ulûf akyise hâsıl olur.

Cem‘îsine aynen emsilede mezkûr ve zâhir olarak emsilede tertîb olunan adedin otuz beş misli *Binâ*’da tertîb olunur. Emsilenin otuz beş nev‘i olduğu hasebiyle belki daha ziyâde olur. Mâdem *Binâ*’da vezn dahî ziyâde olduğu için kara cümle hesâbıyla aded-i akyise zuhûr ve cem‘îsinin tertîbini ehli ‘indinde mülâhaza ve der-hâtır etmek üç beş dakikalık maslahattır.

1 Zîrâ kendi metâlib-i fâsîdelerini isbâtları ekserî delâ‘il-i akliyye ile olmakla takrîr-i delâ‘ile mu‘în ve medâr olan bu usûle rağbetleri âşikârdır. Vâkı‘â sâhib-i nisbet âlim dahî az ise de yine müte‘addid bulunur. Bunun gibi değildir. Lâkin bu abd-i âcîz Abdullah’ın asıl maksûdu tahsil-i rızâ-yı Hakk’a lütfu keremiyile bir vesîle kılıp ve ehl-i hakk olan tâlibin tarîk-i hakda ta‘ab çekmeyip ve muhâlifin iğfâline ısgâ etmeyip âlim-i billah ve sâhib-i nisbet-i şerîfeye muvaffak olmakla ilticâ ederek istikâmetle isbât-ı metâlibesine bu usûl i‘ânesiyle ulaşmaktır. Ve bu usûlden görecekları menâfi‘ lâ yuhsâdır.

2 Kendisine örnek getirilen. (Çev.)

[*Usûl-i Cedîde Yönteminin Faydaları*]

Hemân bu usûlden cüz'î haberi olan kimseye ehlinin cüz'î beyân etmesiyle olur. İbârede gerek sarîh ve gerek melhûz ne kadar akyise var ise cümlesinin mukaddimelerinde melhûz ve muktezâsı [15]¹ olan cihetler zikr eyledikte mukaddimeler müvecciheden olup kıyâslar muhtelitâtтан olur, fakat cihet zikr olunduğuyla. Zîrâ cihetin medlûl-ı lâzımı olan mâddesiz hiç kazâyâ olmadığı gibi muhtelitâtтан olmayan aslâ kıyâs yoktur. Zannetme ki muhtelitâtтан kıyâs nev'-i âhardır. Belki cemî'si birdir, hemân cihet-i ma'lûmesini terk ederler. Ol kazâyâya *mutlaka* derler, zâhiren. Ammâ hakîkaten cemî'sinin ciheti melhûzdur. Ve cemî'-i kıyâslar muhtelitâtтанdır. Ciheti zamm etmek cüz'î dirâyetle olur ve muhtelitâtтан tertîb edib netîce ne türlü müvecciheden olacağı bahsi muhtelitâtта beyân olunan kavâ'id ile vâzih olur. Bu takdîrce muhtelitâtтан tertîb gâyet esheldir, zîrâ bir şey taht-ı kâ'idede olursa gâyet eshel olur. Asıl sa'y, tertîb-i akyise usûlünü bilmektedir. O dahî bu usûl-i cedîdeyi zabt ile husûle gelir.

İlm-ı mantık ameliyle te'allümü gâyet âsândır. Her ne kadar kendisi elzem ve nef'i kesîr ve zâhiren vahşî ve sa'b gibi görünürse [de] o kadar sehîldir [ki] bir mübtedî sa'y edib ehlinden müzâkere etse bir senede bu mesleğe âşinâ olur. Ammâ muntehî bir mâhda bî-şekk ahz eder, husûsan bu mesleğe müte'allik havâşilerimiz 'inde hâzır olursa. Havâşi olmazsa o kadar takarur etmez, zîrâ havâşi ke-ennahu müderristir. Bu meslek üzere sana ifâde eder. Ne hâcet âsârı zâhirdir. Birkaç gün ehlinden görüp ve hâşiyeler yanında bulunan tâlib-i müsta'id çok fâ'id görüp çok neşre muvaffak olur ve hâşiyelerde beyân eylediğimiz biraz kavâ'id-i külliyye-yi muhteri'a aslâ ve kat'â bir mâddede tehallûf etmeyerek muttaridedir. Eğer bu usûl-i nâfi'a olmazsa yâhûd ihtirâ' ve zikr eylediğimiz kavâ'id muttarid ve bedîhî ve kesîru'l-fevâid olmasa bu kadar fuhûl-ı ulemâ kabûl ve teslîm etmezlerdi. Bundan sonra Bâkî merhumun:

1 Hemân kendilerinden niyâz budur: Her bir menfa'at müşâhede edib muntefi' oldukça bâtından hayırlı du'â ve nisbet-i âcizaneve tevessül ile rûhumuzun şâd ve âbâd ve bu âsârın hüsn-i hâtimemize sebeb olmasını ilticâ ve ervâh-ı silsile ve vâlideyne ve etfâl ü 'iyâl ve ecdâd ve sâ'ir ta'allukât ve esdikâları dahi yâd edeler. Husûsan sebeb-i vücûd-i na-mevcûdum üstâd-ı ekremim peder-i azizim merhûm Abdurrahman Efendi'ye du'â ve irsâl-i rahmeti ile şâd edeler. Tâ ki kendisi dahî muntefi' ola. Ves-selâm.

Meddâh olalı çeşm-i gazâlânına Bâkî,
Öğrendi gazel tarzını rûmun şu'arâsı.

dediği gibi bir mahallin ulemâsı ahz ederler. Sâye-i 'aleyhi's-selâm da hattâ ibtidâ-yı tahrîrimiz olan *Tasdikât Hâşiyesi*'nin ibtidâsında bu usûlün müntehab olub şimdiye kadar kimsenin beyân etmediğini ve bir kitâbın ve üstâdın zikr etmediğini sebep-i te'lîf diye tasrîh olundu.

O kadar Âsitâne-i Aliyye'de bulunan mütebahhir ulemâ efendiler kabûl [16]¹ ve tasdik edib Matba'a-i Âmire'de tab'ına cümleten gayret ve sa'y ederek envâ-ı tevkîrle etrâfa neşr buyurdular ve hâlâ taşrada bulunan ulemâ kemâl-i muhabbetle râğbet ve kabûl edib havâşimiz beynlerinde gâyetü'l-gâye merğûb ve mu'teber olmuştur. Hattâ ba'zı tesâdüf eden acem ulemâsı dahî bu kadar ta'assublarıyla yine Rûhî gibi muhabbet etmiştir.

[İlim Tahsil ve Tedrisinde Öğrenci ve Hocanın Üzerine Düşen Vazifeler]

Bir müellif kitâbında ve bir üstâd dersinde müceddid olarak kendi ihtirâ'ı birkaç müfîd kavâ'id-i muttaride zikr etmese o kimseye *câmi'* ve *mütercim* denir. *Musannif* ve *müderris* denilmez. Hattâ kaç yüz sene mukaddem kırâ'at olunan durûs ve tasnîf olunan kitâblar böyle imiş. Baksana ki âsârı kitâblarda görünüp her bir tahkîkât ve bu mesleğe işâretleri çoktur. Ehli 'indinde aynen sarâhattır. O işâretler eklenip ve îzâh olmadıkça tâlibe nef' vermez. Ve sâhibinin murâdı beyân olunmaz. Feyizlerine dahî nâ'il olunmaz. Kezâlik hîn-i müzâkerede her tâlibin aklına muvâfık delâ'il ve ta'rîfât îrâd olunmadıkça tâlib bi-kemâlihi müstefid olmaz. Nihâyetinde sıfru'l-yed olur. Çoğu dahî böylece

1 Ve her ne ki mubassırât ve mesmû'ât ve meşmûmât ve mevcûdâtın hangisini his ve müşâhade etse Cenâb-ı Hakk'ın eseri olduğunu yakın ve onlarda olan vücûd ve eser hakkın olduğunu anlayarak eserden müessire istidlâlile kemâl-i tevhid tahsil eder. «سَتَرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّ الْحَقَّ» [İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kuran'ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun. (Fussilet-53)] kavl-i şerifi gibi ve İmâm-ı Rabbânî kaddese sırrıru hazretlerinin Mektubât'ında: “ehline hâsıl olan havâtur dahî aynı zikirdir. Âsâr-ı hak olub ve âsâr olduğuna âgâh olan ârif” dediği buna müşîrdir. «لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ» [O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız. (İsrâ-44)] kavl-i şerifi gibi. Onun için Niyâzi-i Mısri (ö. 1105/1694) hazretleri “Her yana baksak cemâl-i hazrete nâzır biziz.” dedi. Hakk'dan gayrı müessir olmayıp lâ mevcûde illallah [Allah'tan başka varlık yoktur] sırrına mazhar olduğu için bunun cemâsine medâr-ı istidlâl akıldır.

müşâhede olunur. Onun için: ¹ diye müfîdâne emr buyurmuşlardır. Demek ki herkese aklına muvâfık delîl ile bir matlûbu ve kazıyyeyi tefhîm ve muvâfık ta'rif ile müfredâtı tefhîm ederek öylece ta'lîm ile murâd değildir ki ba'zı 'usretli mahalleri hemân *es-sûretu bi's-sûreti*² tefhîm ile pek tahkîk etmeye, böyle demek değildir. Zîrâ mübtedî dahî olsa hangi kitâb dahî olsa müntehî gibi fehmi eder. Ehkinden görüp cüz'îce murâda muttali' oldukça ihsân ve kabâhat üstâdındır. Tâlib-i âcîz muntazırdır.

Bu ecilden üstâdı hekîm-i hâzika ve tâlibi marîza teşbîh etmişlerdir. Tâlibin aczden gayrı bir kârı yoktur. Himmet ve gayret üstâdındır. Fakat tâlib yolunda bulunup dersine devâm ile elinden geldiği kadar işittiğini hıfz etmek ve her bir umûr-ı dersini üstâda havâle edib "falân dersi okurum" ve "okumam" diye aslâ ta'arruz etmemektir. Çünkü marîz hekîme "falân devâyı ver ve falân vakit ver" demek abes olduğu gibi tâlib dahî böyledir. Üstâd-ı kâmil bulduktan sonra hemân tahsîl-i rîzâ edib husus[an] dersi kendine ihâle etmek lâzımdır. Cenâb-ı Hakk hitâmında çok feyz ve ilm ilkâ olduğunu [17]³ izhâr eder. Ancak ahlâk-ı hamîde ile kesb-i kemâl olur ve üstâda lâzım olan tâlibe her bir şeyi usûlüyle ve kavâ'idile ta'lîmdir. Semâ'iden bir fâ'ide olmaz. Ancak kıyâsî ve kâ'ide-i külliyye olarak beyândan tâlibe "*menfa'at-i lâ-yuhsâ*"⁴ hâsıl olur ve *muhtasar müfîd* dedikleri kâ'idedir.

1 "İnsanlarla anlayış seviyelerine göre konuş." Sahîh-i Buhârî, İlim, 127 (Çev.)

2 Harfî harfine. (Çev.)

3 Şimdi istidlâl ve i'tibâr olmadığından Cenâb-ı Hakk'ın vahdâniyyetine dâll ve şahid olan eşyâ aksine ve zıddına mü'eddî oluşması hazretlerinin Mevlûd-i Şerîf'inde:

Şâhid iken sana eşyâ her ne var.

Bu acebdır kim olubdur perdedâr

dediği gibi ta'acüb ve tahayyüre gelmiştir. Akla lâzım olan nefisine ve âfâka nazar edib mevcûduna istidlâl ede.

Hattâ latife-i vehbide mantığın vasfı hakkında şöyle beyân olunur:

Mantıka eyle velâkin ikdâm

Halt eder değil mi, kim derse harâm.

Hadd-i zâtında odur fenn-i dakik

Ki eder tâlibi ehl-i tahkik.

Nef'i'dir hâsılı bi-hadd ü kıyâs

Bil netice onu her ilme mikyâs.

Oldu çün hâdim-i envâ-ı 'ulûm

Sen de et hizmet ona ey mahdûm

4 Sayısız fayda. (Çev.)

Onun için ilm-i mantığın ilmîsinin ve amelîsinin mesâ'ili ve kavâ'id-i külliyye ve muttaride oldu. Aslâ bir mâddede tehallûf etmez. Zabtı pek âsândır ve bizim zikr eylediğimiz kavâ'id-i cedîdeler kezâlik muttariddir. Şâyet ta'n eden kimse bir mâddede tehallûfünü izhâr etsin onun için cümlesi bedîhî-ye dayanıp müsellemler-i küll olmuştur. Ve bu 'adem-i tehallûfle olan iskât ve iknâ' gibi kuvvetli tarîk-i ilzâm olamaz. Muhâverâtta dahî görünür. Bu sebebden Hakk celle ve 'alâ hazretleri mu'ânid olan Kureyşî estâ'îzü billah: ¹ «فَاتُّوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ» kavî-i şerîfiyle ifhâm ve ilzâm buyurup da'vâ-yı bedîhî zâhire olan külliyyenin zuhûruna “eğer şübheniz var ise mislinden bir sûre getirin” diye buyurdu. Zîrâ külliyyenin tehallûfünde bir ile çoğun tehallûfünün farkı yoktur. Külliyyi *çok* nakz eylediği gibi *bir* de nakz eder. Biri dahî getirmeleri muhâl ve mümteni' olduğuyula küllîsi kelâmullah olub kelâm-ı abd olmadığı mûcibe-i külliyye ile lâzımı sâlibe-i külliyye sâbit ve vâzıh ve muttarid olmakla mu'ârizûn mufham oldu.

Bu kelâmdan zâhir oldu ki muttarid olan kâ'ide-i külliyye gâyet nafi' olub muhâlifî muhâldir. Husûsan olan kavâ'idin her bir fûnûn ve her bir ma'rifete dahli ve esâsiyyeti ve şartiyyeti ola. Havâşi-i cedîdemizde vâz' ve ihtirâ' eylediğimiz kavâ'id-i nâfi'a gibi. Onun için *“hakikatü külli ilmin mesâ'iluhu”*² denildi. Her bir ilmin cemî'-i mesâ'ili künh-i hakikati olub cemî'-i mesâ'ilini beyân mümkün olmayıp ve ne kadar beyân olunsa istikrâ'-ı tamm olmadığından ulûm hakikatiyle ta'rîf olunmayıp resmiyle ta'rîf olunmuştur. Istilâhâtının ta'rîfâtı gibi ve nefsi-i ta'rîfât ve taksîmât beyân-ı istilâhât mes'eleden hâricdir ve mes'ele dahî mûcibe-i külliyye-i zarûriyye olmak lâzım oldu. Tâ ki nef'-i küllî olarak sâbit ve hilâf-ı muhâl olmakla tehallûfû mümkün olmayıp bu sebeble redde mecâl kalmaz, eğer sübût ve zarûretinde hafâ olmazsa.

Baksana ki Şeyh [İbn Sinâ], Şifâ'da³ *“mühmelâtü'l-‘ulûmî külliyyâtün ve mutlakâtuhu zarûriyyâtün”* dedi. Tâ ki me'sele mûcibe-i külliyye-i zarûriyye

1 “Haydi onun benzeri bir sûre getirin.” Bakara 2/23.

2 Her ilmin hakikati meseleleridir. (Çev.)

3 eş-Şifâ, büyük filozof ve hekim İbn Sinâ (ö. 428/1037)'nin mantık, fizik, matematik ve metafizik bilimlerini kapsayan geniş külliyyâtının adıdır. (Ed.)

olur dedikleri kâ'ide-i külliyye tehallûf [18]¹ etmeyib muttarid ola. Ne kadar mes'ele gelirse sûretâ sâlîbe gelirse mûcibe ile ve şartiyye gelirse hamliyyeye kabz ile tevcîh ve bilâ-sûr mühmele olarak gelirse onu külliyye almak lâzımdır. Ke-ennhu külliyye sûru mezkûr gibi mes'ele olması karînesiyle ve ne kadar müveccihe olmayarak mutlaka mes'ele gelirse ke-ennhu ciheti zikr olunmuş gibi lâzımı olan mâdde-i nefsü'l-emriyyesi zarûreten olub kazıyye-i müveccihesi zarûriyye olmak lâzımdır. Tâ ki her mes'ele zarûriyye olub kâ'ide-i mezkûre-i müselleminin külliyyetine halel gelmeye.

Nihâyet ba'zı ulûmun ba'zı meselesinin zarûreti zarûret-i nefsü'l-emriyye, ya'nî lüzûm-ı aklî olmaz. Hilâfı mümkün olduğu için ol vakitte lüzûm-ı örfî ve zarûret-i ıstılâhî olur. Meselâ, nahviyyûnun "*küllü fa'ilin merfu'un*"² kâ'idesi mes'eledir. Me'a-hâzâ fâ'il olub merfû' olmamak zâtında mümkündür. "*Darabe zeydün*"³ okunduğu gibi "*zeyden*" okumak lisânen mümkündür, fakat fesâhate ve ıstılâh-ı nahve muhâlif olmak ke-ennhu ayn-ı fesâd olmakla merfû' olmak fâ'il efrâdına lüzûm-ı örfî olub hilâfı 'indlerinde fesâd olur. Nasıl ki ba'zı kerre lüzûm-ı iddiâ'î ve âdî olduğu gibi.

Lâkin mantığın ve ekser-i ulûmun mes'elesinin zarûreti nefsü'l-emrîdir. Hilâfı muhâl-i nefsü'l-emrîdir. Zîrâ zarûret ve lüzûm-ı nefsü'l-emrî ya'nî aklî ve örfî, ya'nî ıstılâhî ve âdî ve iddiâ'î olduğu gibi nakîzi muhâl dahî kezâlik böylece dörttür. Her biri mukâbili gibidir. Şu kadar ki ba'zı mahalde müb-

1 Ve İshak Zencânî (ö. 1100/1690) merhûmun şu beyitlerinde olduğu gibi:

Me'ânî-i nahvidir mantık mufassal
'İyâridir ulûmun şekli-i evvel
Vücûh-ı hillini İbn Hacer'de
Eder nakli kitâb-ı mu'teberde
Demîştir hürmeten ba'zı efâzıl
Müevveldir kelâmı olma gâfil
Sanırsın müctehid bilmez bu fenni
Gel insâf eyle etme sû'-i zannı
Tasavvur mu gerekmez asl-ı furû'a
Sana tasdik yok mu hükm-i şer'a
Olur gûyâ bâkan feth-i mübine
Bu mantuk ilmi lâzım ilm-i dine
Temantuk bâbını ve hüve fâhir
Gerek âlim ola mantıkta mâhir

2 Her fâil merfudur. (Çev.)

3 Zeyd vurdu. (Çev.)

tedîye ri'âyeten cüz'îyi külliyyelerine vaz' etmişlerdir. Nasıl ki ibtidâ ederse şurû'unda "el-emsiletü..." zikr olunduğu gibi ibtidâ esâs-ı ulûm olmaya nazaran külliyye olmak daha lâzım ise de fakat emsileyi ibtidâ-yı emirden mübtedî ve sıbyân kırâ'at etmekle ri'âyet-i cânib-i gâlib olub emsile ile ta'bîr ve beyân olunmuştur. Yoksa "el-evzânü'l-muhtelifetü li sıyağî'l-muhtelifeti..."¹ denilse yine edâ edib ve külliyye olurdu. Ba'zı "misâliha nasara yensuru..."² deniyordu. Mücerred tâlibe ri'âyeten böyle denildi. Vâkıâ yine külliyyeye işâret var ise de, lâkin sarîhan ta'bîri ve zikr eylediği emsiledir.

Onun için bu iktifâ etmediğinden *Binâ*'nın te'lîfine ve sâ'ir emsile-i muhtelifeye müte'allik şeyin beyânına tasaddî olundu. Zirâ tasrîften murâd yirmi dört sîğanın kâffesinde vezinleri [19]³ birbirine mutâbık olmayan otuz beş nev' ve bâb demektir. Ve ba'zı mahalde muhtasar küllî vech üzere beyân mümkün olmaz. Ol vakit o nev'-i küllînin eşhâsından bir cüz'isini alıb nev' menziline tenzîl edib ke-ennehu küllî gibi mu'âmele ederler, kâ'ide-i hıfz için. Nitekim *Binâ*'da otuz beş bâbın zikrinde cüz'iyâtan birini vezn ve mîzân tutub küllî menziline bâkî cüz'iyât ona kıyâs olunduğu gibi, yoksa ol bâbın cüz'iyâtından olmakta "nasara" ile "fe'ale"nin farkı yoktur. İkisi de cüz'iyât-tândır. Fakat küllî vech üzere beyânı biraz mutavvel olub yirmi dört sîğanın her birinin alâmetini beyân küllîsi olmakla eshel olarak cüz'iyâtan birini alıb nev'-i küllî menziline tenzîl edib küllî gibi mu'âmele ederler. Onun için sıbyân her bir evvel-i bâbın sîgasını "fe'ale yef'alu"ya mîzân ve kıyâs ederek bilir. Ke-ennehu "fe'ale yef'alu" ol bâbın küllî vech üzere dâllı gibi bilir. Me'âhâzâ bir ferdidir hemân ihtisâr için ve zabtı âsân olmak için husûsen sarf, mübtedînin ibtidâ-yı dersi olmakla suhûleten ihtisâr orada ziyâde matlûbdur. Ve böyle şahsı nev' menziline tenzîl çoktur, ekser-i ulûmda vardır. Ammâ

1 Muhtelif sîgalar için muhtelif vezinler. (Çev.)

2 Örnekleri, nasara, yensuru... (Çev.)

3 Her bir ma'rifette üstâdın tilmîzine icâzeti kıyâs-ı müsâvât ve ahâlî-i mahallenin bir kaç kimseyi intihâb ve o bir kaç kimsenin yine bir kaç kimseyi intihâb etmesi mâ-fevkine ve mâ-tahtına nazaran müsâvât olduğu gibi kezâlik cümle me'mûrîn ve evâmîri böylece müsâvâtandır. Ecnebiyyesi ve neticesi sâdık olarak, bu da zâhirdir. Her bir imtisâlât ve inkiyâd bu kıyâsların iktizâsıdır. Nihâyet a'lâsı Cenâb-ı Hakk'a müsteniddir. Mâ-tahtta karâr yoktur. Ba'zısında vâsita kalil ve ba'zısında kesîrdir.

ba'zı *Kâfiye* gibi misâli “nahve”¹ ile ya “kef”² ile zikr edib kâ'ideye işâret etmek aynen kâ'ide-i külliyye zikridir. Onun için şârihi, misâl akabinde murâd olan kâ'ideyi zikr eder. Bizim sözümüz bunda değildir. Gâfil olma ihvânım.

Tâlîbe lâzım olan her bir ma'ârif ve ulûmun ahzında kavâ'idini zabt edib usûlüyle teshîl ede. Eğer bir şeyi muhtasaran zabt etmez ise sonra mufasssalaran mevâddında icrâsının ahzı muhâl olur. Onun için kâ'ideyi “*kazîyyetün külliyyetün tûstenbatu minhâ ahkâmu cüz'îyyâtî mevzû'îha*”³ diye ta'rîf etmişler ve bu ta'rîfinde kâ'ide-i muhtasara ma'rifetiyle kâ'idenin mevzû'unun cemî'-i cüz'îyyâtı ve efrâd-ı mâ lâ-yuhsâsına mahmûlünün hamli îzâh ve sâbit olmasını beyân etmişlerdir. Zîrâ ahkâmdan murâd mahmûl-i efrâdı olup ve mahmûl-i efrâdı bi-aynihi kâ'ide olduğu ve istinbâtan murâd mevzû'un her bir efrâdıyla mahmûlül delîl-i küllî olan kâ'ideden netîce olacağıdır. Onun için kâ'ide-i külliyye mâ-tahtında olan mevzû'un efrâdına mahmûlünün hamlinin isbâtında kâfidir ve bi-hâlihi kâ'ide-i külliyye kübrâ olur.

Böyle olunca her bir kâ'ide [20]⁴ zikr olunan mahalde mâ lâ-yuhsâ akyise ile o kadar netîce aynen mezkûrdur ve cemî'si zâhirdir, kâ'ide sâyesinde. Ve o cemî'-i akyisenin suğrâsının mevzû'u ile netîcesinin mevzû'u kâ'idenin cüz'îyyâtı ve suğrânın mahmûlü ile kübrânın mevzû'u hadd-i evsat olan kâ'idenin mevzû'u küllî zikrisidir. Kübrânın mahmûlü ile netîcenin mahmûlü kâ'idenin mahmûlüdür. Bu sûrette kâ'ide-i külliyye ve mes'ele gelen mevzî'de müte'addid lâ-yuhsâ akyise vâzıh ve zâhir olarak hâzırdır.

Mezkûrât fehîm olunduktan sonra cüz'îyi küllî ile isbât dedikleri budur. Gerçi ba'zı defa kavâ'id-i külliyyeyi delîl-i bedîhî ile isbâtından sonra emsile zikriyle îzâh ederlerse de ve “kef” ya meselen ya “nahve” gibi lafızla ta'bîr

1 Gibi. (Çev.)

2 Gibi. (Çev.)

3 Kâide, öyle bir tümel önermedir ki kendisinden öznesinin (konusunun/mevzûsunun) tikellerinin hükümleri istinbat edilir. (Çev.)

4 Baksana elbine-i nâsda çok medha getirdikleri delîle dikkat olunub bu usûlden haberdar olursa aynen zemme delîl olduğu meydana çıkar. Ol vakit câhil olsa anlar, aksi dahi böyledir. Ve buna mümâsil muğâlatât çoktur ki zâhiren fark olunmaz. Ammâ fi'l-hakîka bu usûl ile meydana çıkar. Meselâ bir kimse kemâl-i muhabbetini delîl tutup “fîlan kimseye bir derece muhabbettim var ki beni zebh eylese memnûn olurum” der. Hâlbuki zebhden kemâl-i inkiyâd kast etmeyip hakîkatı kast eder. Müşâhade ile me'a-hâzâ zebh fi'l-hakîka fi'li i' dâmdır. Ve kâtil-i nefis kılmasıyla hüsrân-ı ebedisine sebep olmaktadır.

etmeleriyle, yine küllî küllî ile isbât olur, zîrâ küllîyi cüz'î ile isbât olmadığı için, lâkin küllîyi îzâh eden cüz'î olur. Nasıl ki ba'zı mevzi'de emsâliyle îzâh ettikleri gibi emsâl ise kendinin mugâyiridir, ammâ emsile kendinin cüz'îsi ve ehassıdır, misâliyle îzâh olduğu gibi misliyle îzâh ederler.

Baksana ki çok mahalde bir hükmü bir şeye isbât ederler. Sâ'ir emsâlinde o hükmün icrâsını kıyâs ederler. Husûsan bizim havâşilerde bu misillû havâle ve kıyâs çoktur. Fakat zıkr olunan ile misâli îzâh olunursa da yine emsâli ile mezkûr dahî vâzih ve bedîhî olur. Hattâ ba'zı mevzi'de mezkûr üzere gelen şübêhâtı emsâliyle def ederler. Muzârî'in ta'rîfine "ekrame" ve "tedahrece" ve "tefâ'ale" gibilerin su'âl olunub bunlarda mâzinin üzerine zâid olarak evvelinde "e-t-y-n" harfinde[n] bir harf oldu. Bunlara fi'il-i muzârî demek îcâb eder. Ta'rîfi sâdik olduğu için me'a-hâzâ "mâzîdir" denildikde mâdem "ekrame"ye hemze geldiği gibi emsâli olan "yâ" [ve] "tâ"nın gelmeyib "yükrimu, tükrimu, nükrimu" denilmiyor. Biliriz ki "e-t-y-n" harfi değildir. Eğer "e-t-y-n" harfi olsa birisinin bulunduğu kelimedede buluna, herhangiisini vâz' etsek olur.

Muzârî'de harfin biri gelip yerine âharların gelmesi sahîh olmamak olmaz, bu da bedîhîdir. Vâkı'â kendi mâzinin üzerine zâid ola. Yâhûd bu mâddelerde olan harf "e-t-y-n"den değildir diye cevâb verilir ise de şübheyi def etmez. Ancak bu cevâb olur. "*el-eşyâ'ü tenkeşifu* [21]¹ *bi-exdâdihâ*" bu misillû makâmda yakışır. Sâ'ir ibârede dahî emsâl ile îzâha dikkat ile ve bu beyân olunan hükümler ulûm-ı müdevveneye münhasır değildir. Belki muhâverâtta dahî câridir. Zîrâ mesâlihe müte'allık bir kâ'ide ve teşbîhât gibi bir külliyye zuhûr etse simâ' eden havâs ve avâm hattâ ba'zı sıbyân dahî o külliyyenin cüz'îyyâtı tahkîk eden mevzi'de hükmünün vukû'undan âgâh olub ona göre hareket ederler.

1 Bu sûrette kemâl-i adâvetin lâzımı olan zebh, kemâl-i muhabbetine netice etmiş olur. Gâfil olarak ve ba'de't-tedkik hilâfi meydâna çıkar. Meğer ki lâzımı olan kemâl-i inkıyâd murâd olub hakikat ma'nâsından terk olunursa sahîh olur. Hâlbuki örfe murâd hakikat-i ma'nâdır. Bunun gibi çoktur. Bu usûl ile zâhir-i meclise belâgat zuhur eder.

İbârede ve elsinede zıkr olunan kazâyânın cihetleri berâber zıkr olunduğuyla kazıyyeler müveccheden olur. Ve ol kazâyâ müveccheden mürekkeb olan akyise muhtelitâtın olur. Bu sûrette ibârelerde ve elsinede olan akyisenin cümlesini muhtelitâtın olur. Fakat ma'lûm olduğunca cihetini terk edib mutlaka olarak zıkr ederler ve kıyâs-ı mutlak olur.

2 Nesneler zıtlarıyla açığa çıkar. (Çev.)

el-Hâsıl zabt-ı ulûm zabt-ı mesâ'il ile ve zabt-ı mesâ'il her bir cüz'îyyâtta bilâ-tavakkuf ve lâ-külfet ve lâ-su'âl icrâ ile olur. Bu icrâ'ât dahî aynen tertîb-i akyise olmakla zabt-ı ulûm ancak tertîb-i akyise ile olması netîce-i zarûriyyesi zâhir oldu. Ez cihet-i muktezâyı te'allüm-i ulûm ve mükâlemât ilm-i mantık me'a ameledir. Lâzım mukaddem olmakla melzûmun tahakkukundan akdem huzûru lâzımdır. Tâ ki melzûma lüzûmu daha şedîd, melzûmun tahakkuku ânında lâzımın tahakkuku bedîhî ola. Zîrâ maksûd, mukaddem-i melzûmun tahakkuku ânında lâzımın tahakkukudur. Gerek lâzımın husûlû melzûmun ânında olsun ve gerek mukaddem olsun bu sebebde lâzım iki nev' olup biri lâzımî mukaddem ki zâten ve zamânen melzûmdan mukaddem olup tâ melzûmun vücûduna değin müheyyâ durup melzûmun tahakkuku ânında muhakkak ve hâzır durmuş olur. Bu lâzıma "muktezâ" denilir. Ve biri dahî zâten melzûmdan mu'ahhar olup zamânen melzûmun ânında tahakkuk eder. Evvelkine "lâzım-ı mukaddem" ve ikinciye "mu'ahhar" denilir. Bu iki takdîr üzere de "*metâ tahakkake'l-melzûmu tahakkake'l-lâzimu*"¹ kaziyyesi cezmen sâdık olur.

Mantığın her bir ulûma lâzım-ı mukaddem olduğu müşâhede ve delîl-i aklî-yi bedîhî ile ve kibâr-ı musannifin ve ulemâ rahimehumullahdan sarîhan nakl ol[un]makla her birinden akdem ta'lîm olunacak ilm oldu. Ve nîce evliyâdan Seyyid Şerîf ve Mevlânâ Câmî kaddese sırrahumâ gibi zevâtlar mantığın bahs ve icrâsına kemâl-i ihtimâm ve terğîb, beyân-ı mantıkta ve her bir ulûmda icrâda yed-i tûlâları görünür. Sâ'ir muhaddisîn ve müfessirîn ve musanifinin icrâ'âtı ve tasrîhât ve işâretleri gibi ibârelerinde şems gibi zâhir ve ehli 'indinde gâyetü'l-gâye esheldir. Her bir malzeme-i dîni ve her bir metâlib-i kusvâyı îzâh u beyân-ı mantık ile kılmışlardır. Ve asırlarında müzâkere ve tadrîs ibâreleri gibi etmişlerdir. Nasıl ise sonra bu meslek zâyî' olmuştur. Onun sebebiyle fâ'ide görölmek dahî [22]² zâyî' olmuş. Çok tâlib me'yûs ka-

1 Melzûm ne vakit tahakkuk ederse lâzım da tahakkuk eder. (Çev.)

2 Ammâ cihetini zammettiği kazâyâ müveccheden olup kıyâs, muhtelitâtan olur. Ve her kaziyeye cihet zammemek hemân aklın işidir. Kaziyenin iktizâsı ne ise ona muvâfık cihetini sen zamedersen gerek suğrâ olsun ve gerek kübrâ olsun cihetlerin zamma akıl kâfidir. Ammâ neticeye zammemek sâde akılla olmaz. Zîrâ kâ'ide tahtındadır. Her şeklin kâ'idesine göre mu'âmele olunur. Meselâ şekli-i evvelde eğer kübrâ, meşrûta-i amme, örfiyye-i âmmе, meşrûta-i hâssa, örfiyye-i hâssanın gayrı olan dört besâ'it, beşi mürekkebâtın birisi olursa neticeye kübrânın ciheti gibi cihet zammolunur. Netice kübrâ gibi olur ve eğer kübrâ meşrûta-i hâssa, örfiyye-i hâssa olursa netice suğrâ gibi olur.

lib nâ'il-i makâsîd olamaz. Ve ba'zı oldum diye zann eden ehlini görse ilmini cehl bilib nâdim olur. Zîrâ ibârât bu meslek üzere kırâ'at olunmazsa noksân kalıb tamamen ibârenin merâmınca olmaz, ibâre hafî kalır.

Ve eğer mü'ellifin işâretlerini ve merâmını icrâ ederek *"kemâ hüve hakku-hu"*¹ ibâreyi olduğu murâdca beyân ederse bilâ-mantık muhâldir. Baksana ki mûmâ-ileyhim mu'avvele-i mantık ile tertîb etmişler. Nerde kaldı ki bir tâlib-i âciz mantıksız te'allüm ve icrâ ede.

[İlimlerin Hakikatlerine Az Vakitte ve Kolayca Erişmek İsteyenlere Tavsiyeler]

Ey ihvân-ı dîn ve tâlebe-i ulûm! Eğer hakikat-ı ulûmu ahz edib nâ'il-i makâsîd olmayı az vakitte sehletü'l-husûl olmak murâd ederseniz, evvelâ ehlini bulub bu meslek-i cedîd-i nâfi' üzere mantığın ilmini ve amelinin kâmilin zabt edib ve bizim hâzır olan beş on nüsha havâşi-i cedîdeyi dahî 'indinizde hâzır edib ba'dehu bir üstâdî sâhib-i nisbet-i hakîkî dâmenine teşebbüs edib onun vâsıtasıyla mu'an'anen kılıb ulemâya ifâza olunan ilm ü feyzi istifâza ederek tâ aleyhi's-selâmın kalb-i şerîfinden bi-vâsıtatihim ilm ahz etmeye bezl ü sa'y eyle! Tâ ki Cenâb-ı Hakk'ın lütfuyla ve himem-i esâtiz ile kalb-i nebî aleyhi's-selâmdan aynen ilm-i şerîfin ahzına muvaffâk olasın. Ulemânın icâzet ve vehbî dedikleri budur. Nisbet-i hakîkî bulub i'tisâm etmedikçe âlim ve varis-i nebî olamaz. Zîrâ karâbet[in] verâsete münâsebeti yoktur. İllâ bir üstâd-ı kâmil ve sâhib-i nisbetin vâsıtasıyla olur.

Baksana evliyâdan bir zâta bila-tebe'îyyet ve lâ-amel-i sâlih cüz'î intisâb ve ihlâs ile nîce havârik zuhûr ediyor. Her ne kadar onun kendine bir nef'i olmayıb ve kendisinin salâhına dâll değil ise de berekât nisbet-i şerîftir. Zuhûr eden aynen mensûb-ileyhindir. Fakat lisânen üstâdın tâlibe du'âsı ve icâzet-nâme i'tâsı ve tecemmu'-i nâs ve şöhretten bir fâ'ide yoktur. Kalbden kalbe rabt ederek muttasilen kalb-i nebî aleyhi's-selâma mülâkî olmadıkça hakikat-i icâzet hemen üstâd kendi nisbetinde olan tâ aleyhi's-selâma varıncaya kadar ervâh-ı ulemâdan istimdâd ile ve Cenâb-ı Hakk'dan ilticâ ve tazarru' ile

1 Hakkiyla, hakkını vererek. (Çev.)

tâlibi kendilere kabûl ettirib aleyhi's-selâmın kalb-i şerîfından gelen ilmî feyzi kalb-i tâlibe ifâzaya himmet ve niyâzdır. Asıl ni'met-i uzmâ ve hakikat-i icâzet ve zümre-i ulemâdan add olunmak budur. Feyyâz-ı mutlak [23]¹ hazretleri her bir tâlib ve muhlis olanlarımıza nasîb eyleye. Âmin.

İcâzet-i ulemânın ne derece ni'met ve nef'-i azîm[i] olduğunu şundan fehm eyle ki, tâlib hîn-i tahsîlinde aşırı kayd etmez ve şâyet bir ibârede şübhe hallolmazsa üstâdına su'âl eder. Tâlibin tahsîl vazîfesi ise ehven-i vazîfedir. Hâlbuki mu'ayyen [ve] zâhirî olan üstâdı huzûrundadır. Tekmîl-i ulûm edib icâzetten sonra vazîfe-i ta'lim ve tadrîs ile meşgûl olacak. Vazîfe-i tadrîs ise azîm bir vazîfedir. Hâlbuki üstâdın huzûrunda değildir, olsa da dâ'imen su'âlin münâsebeti kalmamıştır. Bu tadrîs vazîfesine üstâddan kavî bir şey'in huzûru lâzım olmakla o şey nisbet-i şerîfedir. Ke-ennehu üstâd hîn-i icâzetinde tâlibin yedine habl-i metîn-i nisbet i'tâ etmiştir.

Nisbette bulunan ulemâ hadd-i evsat olub her biriyle ba'zı husûlû'n-netâ'ic cümlesi sâkıt olub sonra bi-aynihi aleyhi's-selâmdan istifâza eder. Hemân bir zahmette ve bir şübhede kalıb hallolmazsa o ânda kalbini nisbetine rabt edib istimdâd eyledikte lâ-büdd nâ'il-i maksûd ve belki daha ziyâde olur. Husûsan ders okumaya her şurû'unda ibtidâ huzûr-ı kalble Cenâb-ı Hakk'a tevessül ve tazarru' ve nisbet-i şerîfeye râbîta edib bekâsını fenâ tutarak ve kendisi ben üstâdım ve a'lâyım ve ez-âmâde hâzır olan müstefidûn benden dündür diye *"el-iyâzu billahî minhu"*² hâtıra getirmeyerek birkaç dakika bu rabtla ba'dehu ta'limle meşgûl olsa Te'âlâ hazretlerinin avni ve tevfiği ve nisbet-i berekâtıyla esnâ-ı derste nice fâ'ideler ve takrîrler zuhûr eder ki kendi söylediği çok kelâm-ı nâfi'î ne mukaddemen bilir ve ne hâtırındadır. Mücerred kalbine ilkâ-i melâ'ikeden olduğu yakînen müşâhede olunur. Bu hâlât zuhûr etmez, illâ tâlibde istikâmet ve ihlâs ve sadâkât olmakla olur. Kendi üstâdını

1 Suğrânın ciheti neticeye cihet olur. Lâkin suğrâda kendine hâs olan zarûret ya "lâ devâm" ya "lâ zarûret" bulunursa hafz olunub kübrâda "lâ devâm" var ise zammolunarak netice olur ve şekl-i sâniiden eğer "devâm" veya "zarûret" mukaddimeteynin birinde ya ikisinde bulunursa netice "dâ'ime" olub ve eğer bulunmaz ise netice suğrâ gibidir. Ama suğrâdan "zarûret" ve "lâ devâm" hafz olunduktan sonra ve şekl-i sâliste eğer geri mezkûr vasfiyyât-ı erba'anın birisi olmazsa neticenin ciheti aynı cihetü'l-kübrâ olub ve eğer vasfiyyât-ı erba'ın birisi olursa netice suğrânın aksi gibi olur. Ya'nî neticenin ciheti suğrânın aksi olan kaziyenin ciheti olur.

2 Bundan Allah'a sığınırım. (Çev.)

imâm addedib hüsn-i zann ve yakîn ile dâmenine teşebbüs lâzımdır. Ulemâ-i billah kavvâm-ı dîn ve esâs-ı İslâmiyet'tir. Hemen sa'y edib kâmilini bulub terbiyesinde kâmil oluna. *"Veffakanallahu te'âlâ ve iyyâkum li-ilmi'n-nâfi'i ve'l-îmâni'l-kâmilî ve hüsnî'l-hâtîmeti ve rızâ'allahî te'âlâ"*, âmîn!

[Hamdele, Besmele ve Salvele ve Delilleri Hakkında]

Musânnif rahimehullahu besmeleyi, hamdeleyi [ve] tasliye-yi zikr eyledi. Bu zikrine illet-i gâ'iyeye lâzımdır, gerek vâhid gerek müte'addid. Zîrâ âkil olan kimsenin her kavline [24]² ve makûlüne ve fi'iline illet-i gâ'iyeye lâzımdır. İllet-i gâ'iyeye mülâhaza etmedikçe âkilin kavli ve fi'ili muhâldir. O illet-i gâ'iyeye ve semere hadd-i zâtında müfîd olsun olmasın onun için delilsiz ne kavle ne fi'il âkil olur ve kavlden sâdır olan da'vâ mücerred *"kazâyâ kıyâsatuhâ me'âhâ"* kabîlinden addolunur.

Fakat te'âlâ hazretlerinin fi'ili garazdan ve illet-i gâ'iyeyden münezzehtir. Ve kavli dahî kezâlik. Ba'zı illet-i gâ'iyeye sûretinde görünen âyeti ve hadîsi ve kelâm-ı evliyâyı tevcih edib gâyet-i âkibet ile yâhûd garaz-ı abde ircâ' ederek bu misillü cevâb verirler. Bu ecilden te'âlâ'nın fi'ilinin üzerine delîl çekmek memnû'dur. Meğer ki âsârını göstererek mü'essir olan fi'ilinin üzerine istidlâl oluna. Âsârın nef'i abde râci' olarak bu ma'nâ tevcih-i sâbika yakındır. Belki tafsîl vâzıhtır. Ve'l-hâsıl bir âkilin zihninde fikri ve bir şey'i mülâhazasıyla olmadıkça bir fi'ile ve kavle tasaddî etmez ve bu hâl cümleye zâhirdir; meğer ki dîvâne ve sabî ola veyâhûd hâlet-i nevminde ve iğmâda ola. Âkilinden bir fi'il ve kavle sâdır ola. Me'a-hâzâ o hâllerde âkil değildir, ihtiyârsızdır, teklîften berîdir. Onun için âkilin her kelâmına şu kadar dikkat olunub hattâ bin kelâmında bir kelime sebebsiz ve münâsebeysiz olarak zikr olunub o mahalde ma'nâsı ve zikrinin münâsebeti olmazsa onunla sâhibine ta'n ve levm olunur.

1 Allah teala bize ve size faydalı ilim, kâmil iman ve güzel son nasip etsin. (Çev.)

2 Suğrânın aksinde "lâ devâm" var ise neticede hafz olunur. Kübrâda "lâ devâm" var ise suğrânın aksine zammolunmak şartıyla ve şekl-i râbî'in iki evvel darblarında eğer suğrâ ve kübrâ zarûriyye-i dâ'ime, meşrûta-i âmme, örfiyye-i âmme, meşrûta-i hâssa olursa, yahûd yalnız suğrâ zarûriyye ya dâ'ime olursa neticenin ciheti suğrânın aksinin ciheti olur. Ve eğer kıyâs-ı mezkûr altıdan olmayıp ve suğrâ dahî zarûriyye-i dâ'ime olmazsa netice mutlaka-i âmedir. Üçüncü darbında mukaddimete-yinden birisi ya ikisi zarûriyyet ya dâ'ime olursa netice dâ'imedir. Olmazsa netice suğrânın aksi gibidir.

Ve müelliflerin kelâmına o derece dikkat olunub, eğer ki bu mahalde zâ'id yâ me'âlsiz bir kelimesi zikr olunsâ şârihler ve muhaşşîler dâhl ve ta'arruz edib onu tevcih etmedikçe lağva ve hatâyâ haml ederler. Sebeb budur ki her bir kelimenin kavline ve her bir fi'ile illet-i gâ'iyye lâzımdır. Lâzımın hilâfi mümteni'dir. Lâzım olduğu örfde gerek örf-i âmm olsun gerek örf-i hâss olsun. Ve ba'zı me'âlsiz söz söyleyeni mecnûn ve hayevân ve 'adem¹ menziline tenzîl ederler. Fi'il-i mâ lâ-ya'nî ve kavlı-i mâ lâ-ya'nî dedikleri budur. Dînine ve dünyâsına menfa'ât olunmayacak fi'il ve kavld[e] hazer olunmak lâzımdır. Semere zuhûr etmeyib âkil olunmadığından mâ-'adâ mu'âteb ve mu'âkab olmağa sebeb olur. Bu sûrette delilsiz kavlı ve fi'il-i mu'tediye söylemek abestir. Âsârı olmak lâzımdır. Ve bu hâl icrâ-yı mantığın makbûl ve elzem ve mütedâvil olduğuna delildir ki aşağıda ilm-i mantığın lüzûmuna dair gelecek edille-i müte'addide içinde zikr olunur.

Onun için musanniflerin [25]² besmele-i hamdele-i tasliyyeyi zikrine delîl ederler. Lâkin meşhûr olan delîller fi'l-hakîka delîlimiz ancak *"es-sûretü bi's-sûreti"* ism-i delîl ıtlâk olunursa müsemmâ ve medlûl yoktur. Zîrâ meşhûrdur ki bismelenin ve hamdelenin ve tasliyenin her birinin vücûbiyyetine üç delîl vardır. Her biriyle vücûbiyyeti sâbit olur, eğer delîl olursa. Hâlbuki besmele ile hamdelenin vücûbiyyetine vârid-i delîl-i nebevî olan iki hadîs-i şerîf delîl-i müsbit olur, mâ-'adâsı delîl olamaz. Zîrâ delîl neticesini müsbit ve müstelzim olub şöyle ki delîl hitâmında bi'z-zarûre netîce zihne sür'atle hutûr edib infikâki muhâl olur. Delîl ile netîce beyninde alâka-i lüzûm olduğundan tafsilî vâzıhan yakında gelir. Bu sûrette bismelenin vücûbiyyetinde delîl olan: ³﴿أَقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ delîl değildir. Zîrâ Cenâb-ı Hakk celle ve alâ hazretlerinin nebîyy-i ekrem aleyhi's-selâma *"ikra' bi'smi rabbike"* buyurma[sın]dan "her kitâbın ibtidâsında besmele ile bed' lâzımdır" demek lâzım gelmez. Nihâyet bu münâsebetle teyemmün olunmuş olur, yoksa isbât edemez.

1 Hiç. (Çev.)

2 Dördüncü ve beşinci darblarında neticeleri suğrânın aksi gibidir. Altıncı darbindan netîce şekli-i sâni gibidir. Suğrâsını akisten sonra yedinci darbında şekli-i sâlis gibidir. Kübrâsını akisten sonra sekizinci darbında suğrâsını kübrâ ve kübrâsını suğrâ ettikten sonra şekli-i evvel olub neticenin aksi gibidir. Tafsilî muhtelitâtta mezkûrdur. Müveccihâtın akisleri aks bahsinde mezkûr olduğu gibi bir defa muhtalitâta ve cedvele nazarla vâzıh olur. Fakat altı besâ'it ile mürek kebâtın mümkin-i hâssası çoktur. Ammâ mürekkebâtın altısı nâdirdir. İktirânide hüküm böyledir.

3 "(...) Rabbinin adıyla oku!" Alak, 1.

Kezâlik hamdelenin delîl-i ilâhîsi ve ikisinin delîl-i aklîsi ve tasliyenin edille-i ilâhî ve nebevî ve aklî beyân ettikleri böylecedir. Hakîkatte değildir ve edille sûretinde vücûbiyyetlerinin üzerine sevk olunsa gerek istisnâ'iden yâ iktirânîden takrîb-i tâmm olmaz, vusûk görünür, zihn tutmaz. Sebebu budur ki delîl olmadığı için, eğer delîl olsa icrâsının me'âli şu olur ki bu kitâbın ibtidâsında zikr-i besmele lâzımdır. Niçin? Zîrâ te'âlâ hazretleri nebiyy-i zî-şânına **"ikra' bismi rabikke"** buyurdu. Mâdem ki böyle buyurdu bu kitâbın ve her bir emr-i zî-bâl olan kitâbın evvelinde besmele ile bed' lâzımdır. Böylece takrîr olunur. Hâlbuki mukaddime-i ahîre müselleme olmayıp hiç lâzım değildir ve böyle olduğu herkese zâhirdir. Fakat teberrüken ve teyemmünen zikr-i besmele sûreten delîle benzer. Bâkileri dahî böyledir. Gâffet olunmayıp her bir delîl denilen kavle de böylece nazar lâzımdır.

Ammâ **"hadîseyi şerîfeyn"** delîl-i hakîkîdir ve vücûbiyyetlerini müsbittir. Zîrâ her bir risâle ki geçen ulemâ-i kirâm -rahimehumullah- okudu ve okuttu, zâhirdir ki ol emr-i zî-bâl ü şândır ve her bir emr-i zî-bâl olanın ibtidâsında besmele ve hamdele ile bed' vâcib olduğunu isbât ettiler. Bu kitâb dahî emr-i [26]² zî-bâl efrâdından olmakla bunun ibtidâsında dahî kendileriyle bunun vücûbunu isbât eder, bi'z-zarûre, çünkü **"hadîseyi şerîfeyn"**ın me'âl-i latîfi külliyye olmakla mevzû'unun her bir ferdden mahmûlû haml olunub ve o külliyye ile ol da'vâ sâbite olur. Her bir kâ'ide-i külliyye böyledir, fakat ba'zının aynı mahmûlû olmayıp hâsılının mahmûlû alınıb haml olunur. **"mâ nahnu fihî"**³ gibi. Zîrâ hâsıl-ı hadîs **"küllü emrin zî-bâlin yelzemü en yebtedi'e bi'l-besmeleti ve bi'l-hamdeleti"**⁴ olduğundan mahmûl **"yelzemü en yebtedi'e"** olub mevzû'u küllî olan emr-i zî-bâlin her ferdine olunarak isbâtına o külliyye kifâyet eder. Onun için "kâ'ide-i külliyyenin mahmûlünü mevzû'unun her bir efrâdına haml etmenin isbâtında kâ'ide-i külliyye kâfidir" dedikleri bu ma'nâdır.

1 İki hadis-i şerif. (Çev.)

2 Ammâ istisnâ'ının mukaddime-i istisnâ'ıyesini iktirânînin suğrâsı menziline ve mukaddime-i şartiyyesi kübrâ menziline olmakla herhangi şekilden o kıyâs takrîr olunduysa o kıyâsın suğrâsının ciheti istisnâ'ıyeye, kübrâsının ciheti şartiyyeye zammolunub o şeklin neticesinde hüküm-i cihet ne türlü olur ise istisnâ'ının neticesine o cihet zammolunur. Ve ba'zen bi'l-aks olur. Zîrâ her nerede iktirânî tasvîr olunursa istisnâ'ı olacağı kâ'ide-i muttaride olmakla hangi ibâre iktirânî tasvîr olduğuyula muhtelitâtın olarak ol vakitte zikr ettiğimiz üslûb üzere muhtelitâtın istisnâ'ı olur.

3 Şu anda sadedinde olduğumuz gibi. (Çev.)

4 Her hayırlı işin besmele ve hamdele ile başlaması gerekir. (Çev.)

Bu ecilden “*kazıyyetün külliyyetün tüstenbatu minhâ ahkâmu cüz’ıyyâtı mev-zû’ihâ*”¹ diye kâ’ide-i külliyye ve kazıyye-i külliyye-i mücibeyi ta’rîf ederler. Bu ta’rîf ayn-ı me’âl-i mezkûru müfiddir. Zîrâ ahkâm-ı kazıyyenin mevzû’unun her bir ferdine haml olunan mahmûldür. Mevzû’unun cüz’ıyyâtının ahkâmı kendinden istinbât olunur demenin ma’nâsı cüz’ıyyâtının her birisi mevzû’ olup kâ’idenin mahmûlü mahmûl olup bir da’vâ oldukda o külliyye delîl olup bi-ay-nihâ o külliyye kübrâ olur. *Tasdikât Hâşiyesi* sadrında zikr ettiğimiz gibi o kıyâsın tercemesi şu olur ki: “bu kitâbın ibtidâsında besmele ile bed’ vâcibdir.” Niçin? Zîrâ kitâb emr-i zî-bâldır ve onun efrâdındandır. Her bir emr-i zî-bâl olanın besmele ile bed’i vâcibdir. Lâzım oldu ki bu kitâbı besmele ile bed’ olunmalı, hamdele dahî böyledir. Lâkin hadîseyn olan deliller ta’arruz edib ikisi dahî meş-hûr olmakla birbirinden ciheti tercîh ve tefâvütü zâhir olmadığından ta’arruzun def’i ve cevâbı için tahrîr-i hadîs-i şerîfe muhtâc olunub hadîseynden cüz’ olan ibtidâ kaydından besmelede ma’nâ-yı hakîkîsi olan kendinden evvel aslâ bir şey zikr olunmayıp hemân kendi ile bed’ olunur.

Ve hadîs hamdelede olan bed’den ya örfî ki maksûddan evvel olmak yâ izâfî ki şey’-i sâniye nisbetle kendi evvel olmak murâd olunur. Örfîce bed’-i hutbe ve dîbâcenin her birine ıtlâk ve izâfîce bed’-i kitâbın âhirinde mukaddem-i satıra ıtlâk belki kelime-i ahîresinin fevkinde olan kelimeye ıtlâk olunur. [27]² Yâhûd ikisinden örfî yâ izâfî yâhûd birinden örfî âharından izâfî alınıb bu sû-retlerde te’âruz kalkar. Zîrâ hadîseyn-i şerîfeynden tebâdûr olan ma’nâ-yı hakîkî mevzû’un-lehi mefhûm olduğundan bâdî-i nazarda te’âruz görünüyor. Def’ olmaz illâ zâhirinden sarf edib o ma’nâlar murâd olunmadıkça ve bu sebeble bu misillü mahalde zâhirinden sarf câ’iz olur. Zîrâ sarf olunmazsa müte’ârizeyni hâll tesâkuttur, ikisiyle de amel olunmamaktır. Onun için “*te’ârazâ tesâkatâ*”³

1 Kâide, öyle bir tümel önermedir ki kendisinden öznesinin (konusunun/mevzûusunun) tikellerinin hükümleri istinbat edilir. (Çev.)

2 İstisnâ’ının hangi türü olursa böyledir ve iktirânî olmayan istisnâ’î şekli evvel gibi olur ve bu zikr ettiğimiz kâ’ide-i külliyye-i muttaridedir. Asla tehallûf etmez ve bu ıttirâd lüzûmî olmakla delil-i aklî-yi küllî oldu. Sâ’ir zikr ettiğimiz kâ’ide-i külliyye-i garîbe muttarid olduğundan ıttirâdî ve lüzûmî, delil-i küllî-yi bedîhî oldu. Mücerred inâdla olmaz. Tehallûfı bulunmadıkça küllî nakz olunmaz. Her kim nakz ederse tehallûfünü bulsun, karındaşım gâfil olma! İnsâfla cümlesini güzelce hıfz eyle!

Hattâ mübtedî emsile kırâ’atında yalnız “nasara-yensuru...” şîgasını bilmek fâ’ide vermez. Belki bunun gibi ne kadar var ise bilmedikçe onu da ancak kıyâs ile bilir. Meselâ kendine “katele ne kelimedir?” denilse bir def’a tasavvur edib “katl hey’etce aynı nasaradır ve nasara da mâzîdir” diye hükmeder.

3 Birbiriyle çıkan iki delilin ikisi de düşer/devre dışı kalır. (Çev.)

denilir. Takdîm-te'hîr ile yâhûd diğeri bir cihetle birinde tercih olunmadıkça yâhûd *"mâ nabnu fib"*¹ gibisi de te'vîl olunmadıkça, ammâ biri tercih olunursa âharla amel olunmaz. Ve ikisi de te'vîl olunursa ikisiyle de amel olunur.

Bunun gibi onun için mu'allil bir da'vâ edib ba'dehu mu'arız gelib mu'â-raza ederse mu'ahhar olması hasebiyle mu'arızın da'vâsı sâbit olub da'vâ-yı mu'allil bâtil olur. Mu'allil mu'arazayı def etmedikçe ibtidâ-i kütübde bey-ne'l-hadîseyn te'vîl ile mu'araza def olub her biriyle bed' delîl-i küllî ile sâbit oldu ve teyemmün-i tenâsübe dâir edille çoktur. Lâkin mezkûr hadîsler lüzûm-ı vücûbunadır ve buna yakîn bir delîl-i aklî vardır ki şer'a müstenîd olarak yine vücûb-ı besmele isbât ke-enne me'âli bu edilleye râci' olur.

Delîl şudur ki vazîfe-i te'lîf-i kitâb emr-i cesîm bir şey olub ve her bir emirde cesîm ve hakîr kuvvet kudret Hakk celle ve alâ hazretleriyle olacağı maktû' ve vâcibü'l-i'tikâd olmakla ibtidâ-i emirden kudret-i te'lîf hemân hakkın isti'ânetine rabt ederek *"la havle ve lâ kuvvete illa billah"*² medlûlüne temessüken her bir yardımcı ve kudreti hâss olan te'lîf i'ânesini zât-ı aliyeye bağlayıp küllî 'indinde cüz'î 'adem menziline olduğundan kesb-i cüz'iyeye bakmayarak her bir tasarruf havli Cenâb-ı Hakk'a hasrını iş'âr etmektir. Zîrâ her bir tasarruf Hakk'a hasr olundukta lâzım-ı mukaddemi olan mülk dahî Hakk'a hasr olur.

Bu sûrette *"la havle velâ kuvvete illa billah"* ile *"el-mülkü lillâh"*³ makâmında bulunmuş olur. Böyle olan kemâl-i acz ve ubûdiyyette mehmâ-emken bi-mukteza'l-vâsi' sâbit olur. Her ne kadar zâhiren mutasarrıf ve sâhib-i emlak dahî olursa da, zîrâ tasarruf ve emvâle mukârenet ve musahabete kat'-ı alâkaya ve tefvîze münâfi [28]⁴ değildir. Mevzû'ları müttahid olduğundan tenâkuz

1 İçinde bulunduğumuz konuda olduğu gibi. (Çev.)

2 Allah'tan başka güç ve kudret sahibi yoktur. (Çev.)

3 Mülk yalnızca Allah'a aittir. (Çev.)

4 Tâ ki bu iki mukaddime sayesinde: "Katele aynu nasara fi'l-hey'eti ve'd-dâllletü ale'l-mâzi ve kevnuhu min cüz'iy yâtihi. [Katele fiili yapı bakımından nasaranın aynısıdır. Ve bu durum ise katelemin mazi fiilin tikellerinden olduğuna delâlet eder.]" ve nasara fi'l-i mâzidir. Bu kıyâstan katele mâzî[dir] neticesi ma'lûmu olur. Binâ'da zikr olunan otuz beş bâbın emsile-i muhtelifesinin emsâlinin kıyâsları böyledir. Mîzân ve mevzûn buna işârettir. Fakat suğrâsında "kâf" lâzım değildir, hâlel verir. Zikrettiğimiz her ne kadar ta'birde olursa gâyet mülâhaza lâzımdır. Şayet tâlib birini bilmese netice çıkmaz ve matlûbuna nâ'il olmaz. Kıyâsî ve nef'i âmm iken semâ'î gibi. Fakat mezkûr bilinip aslâ müfîd olmaz. Tâ ki iki mukaddimeler müteyakkin olmadıkça.

yoktur. Zîrâ kat'-ı alâka edib kemâl-i acz ve tefvîz ile meşgûl ve muttasıf olan kalbdır ve mukârenete emvâl ile muttasıf olan cisimdir. Kalb cismin gayrı olduğu bedîhîdir ve Aleyhi's-selâtü ve's-Selâm'ın: «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ»¹ buyurduğu hadîs-i şerîf-i sahîh bu ma'nâyı muvazzıhtır ve bu misillû her bir tasarruf ve mülk kendine münhasır olan zât-ı ekmel evsâfıyla tavsîf ve ta'zîm lâzım olduğu delîl-i aklî ve naklî îcâb etmekle isti'âne akabinde vasf ve hamd vâcib olduğu isbât etmekle hamdele ile besmelenin vücûbiyyetine bunlar dahî nev'ân-mâ delîl-i âhar olurlar.

Ve tasliye[nin] vücûbiyyetine zikr ettikleri edille-i selâse fi'l-hakîka delîl olmayacağı mukaddemâ beyân olunub fakat mutlakan zikr-i salât-ı şerîfeye zikr ettikleri nükte delîl olabilir. Şu ki acz-i hakîkî ile âciz olan şahsın kemâl-i kudret ile mevsûf zâta tevessül ve ilticâsına iki cânibe münâsebeti olan bir zâta ihtiyâcı olub ol zât dahî sıfat-ı ubûdiyyet ile sıfat-ı mahbûbiyyette bulunan zât-ı ekrem sallallahu aleyhi ve sellem hazretleri olmakla tevessüle vesîle olmak için kendine münâsib-i hizmet salavât-ı şerîfe olmakla hemân hamd akabinde tasliye olunmuştur. Zîrâ makâm-ı mahbûbiyyet ileri makâmdır. Ve bu makâmı anlayarak inkıyâd-ı kalb ve tezellül ile kılınan salavât mu'teberdir. Ma'nâsını bilib ve o makâmın sâhibi olarak, ya'nî huzûr-ı tevâzu' ile gönülden ta'zîm ve tevkîr ile tevessül eylemektir. Bu hâl ve bu muhabbet tebe'iyettir. Ne kadar ziyâde olursa kezâlik kadem-i sa'âdetlerinde bulunub ve vârisi olan ulemâ-yı kirâm ve evliyâ-i fihâm -kaddese sırruhum- hazerâtına muhabbet ve intisâb böylece lâzımdır.

Fakat nübüvvet ve mahbûbiyyet kâmile diğerkaldır, yoksa bu zevâta olan muhabbet ve ihlâs yine çok menzil kat' eder. Lâkin nisbet sâhibi olub verâset-i mâ'nevî beynlerinde sâbit olmak lâzımdır. Zîrâ her bir müdde'î verâsete vâris değildir. Nasıl ki nisbet-i zâhirî sâbit olmadıkça vâris olmayıb tereke-i mûris kendine i'tâ olunmadığı gibi. Kezâlik feyz-i İlâhi olan ilm ve nûr-ı ma'rifet ve rahmete nâ'il olunmaz. Nisbet-i verâset bulunub kabûl olunmadıkça o ni'mete

1 “Şüphesiz ki ameller niyetlere göredir.” Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 1.

vâsıl [29]¹ olan âlim billahın kalbi meyyit iken rahmetullahı Resul-i Ekrem'in âsârı sebebiyle ihyâ olub ve onunla çok kimse ihyâ olunmakla kendi yüzünden feyz-yâb olunub vazîfe-i sıfat-ı irşâda muvâffak olur. Te'âlâ bizleri ve sizleri onların şefâ'atine nâ'il eyleye, âmin! Vâkı'â bilâ-ilm bir şey olmaz ise de, yine mücerred ilm ile dahî olmaz. Meğer ihlâs ve istikâmete mukârin olub ittibâ'-ı tamm ola. Bu usûlün lüzûmuna delâ'il-i akliyye vü nakliyye çoktur. Ba'zısı zikr olunub ve hutbe-i risâlede bu kadarla iktifâ edib *"nahnu mâ fih"*e gelelim.

Musannif rahimehullahın besmele ile hamdelesi beyninde zikr olunan vasıflar telâmîzinin kelâmı ve kendini vasıflarıdır. Kendinin kelâmı olduğuna göre tahdîs-i ni'met ve te'âlâ hazretlerinin ihsân eylediği keremi beyân ve bununla tâlibi irşâd ve terğîbdür ve bunda be's olmayıb belki makbûldür. Zîrâ sâbıkan beyân ettiğimiz gibi ve müeyyed olarak âlim-i hakîkî ve hekîm-i hâzık olan zâtın nâsa kendisini neşr ve beyan[1] hüsndür ve gayrının dahî vasfı ve beyânı sevâbdır. Nasıl mudill olub sûret-i hakta görünen âlim ve hekîmin hakikat-i hâl ve fesâdını bi't-tahkîk yakîn eden kimseye nâsa neşr-i sevâb olduğu gibi tâ nâsın dîn ve cismine helâk ve hatardan himâyeye sebep olmak için bu sûrette gerek kendi kelâmı olsun ve gerek telâmîzinin olsun müstahsendir.

Telâmîzin olduğu sûrette *"kâle"* sîgası hakikat olub kendinin olduğu hâlde hazmen li-nefsihi iltifât olur. Zîrâ *"ekûlu"*² yâ *"kulte"*³ diyecek makâmda kendi nefsinden *"kâle"* dediği için iki takdîr üzere de beyân ve vasftır. Hikâye gibi makâm-ı istidlâl değildir. Burada tertîb-i akyise münâsebet olmaz ve müfid olmaz. Olsa sevk ve abes [gibi] bir şey olur. Kezâlık du'â olan cümle-i inşâ'iyede dahî ma'lûm ki tasvîr mümkün değildir ve zikr olunan *"kâle"* cümlesi dahî inşâdır. Bu cihetle dahî mesâğ yoktur ve inşâyı ihbâra ırcâ'ın dahî

1 ve de zâhir ve nezâ'iri çoktur. Ve Eflâtûn şeytân gibi lâıykıyla bu usûlû bildiğinden ismine Eflâtûn denilip kemâl, zekâ ve dirâyette darb-ı mesel olmuştur. Her ne kadar bu usûlû nefsi'l-emrde mutâbık [olarak] matlûba sarf etmediyse de.

Hâsıl-ı makâm şudur ki illet-i gâiyyede iki cihet vardır. Birisi kable'l-ma'lûl mülâhazasıdır. Birisi ba'de vücûdî'l-ma'lûl vücûdudur ki, ya'nî fâ'ide-i ma'lûm ve semeredir. Akılda evveli ve âhiri mevcûd ve muhakkaktır.

2 Dedi. (Çev.)

3 Derim. (Çev.)

4 Dedim. (Çev.)

mahalli değildir, zâhirdir. Zîrâ makâm-ı istidlâlde fi'l-cümle fâ'ide ve vuzûh olub o mahalle mu'arız olunmakla muhtemel olmak lâzımdır.

Onun için her bir ne kadar istidlâl makâmı var ise de o makâmda mat-lûbun ibtidâ teslîmiyyetini ve bir mâni'in men'ini farz edib ba'dehu istidlâl ederler. Zîrâ delîl ilme götürür, ma'lûm olana ilm gelmez. Hâsıl-ı tahsîl olur, evvelen [30]¹ mechûliyyeti farz lâzımdır. Kezâlik mu'arraf dahî böyledir. Mechûl farz olmadıkça muhâtaba nazarla ta'rîf olamaz. Onun için **delîl** ve ta'rîfi: *"mâ yelzemu mine'l-ilmi bihi el-ilmü bi-şey'in âhara"*² diye tefsîr ederler.

Vâkı'â besmele, hamdele, tasliye, cümleleri dahî bi-hâlihâ inşâ ise de zımnlarında da'vâ melhûzdur. Hadîseyin ile istidlâl zımnlarında olan *"hâze'l-kitâbü yelzemü en yebtedi'e bi'l-besmeleti ve bi'l-hamdeleti"*³ kaziyyelerine nazarla ve bunun emsâlî âyette ve hadîste çoktur. Ekser-i emrin mâ-ba'dinde delîl vardır. Emr inşâ olub dururken zımnında olan da'vâ-yı vücûb ve bunun gibi kaziyye-i melhûzayadır. Zîrâ delîl icrâ olunmaz, illâ kaziyye üzere icrâ olunur. Delîl sevk olunan kavlin kâbil-i isbât olması lâzımdır. Bi-hâlihi gerek ba'de't-te'vîl *Câmî* ve *Tasdikât Hâşiyesi*'nin mukaddimesinde zikr ettiğimiz gibi onun için ba'zı mahalde delîl tarafından bir zamîr da'vânın mecmû'u te'vîl masdarına yâhûd da'vâda olan fi'ilin masdarına gitmezse ol delîl-i iktirâniden tertîb murâd olundukta mecmû'-ı da'vâ bir mevzû' menziline kendine münâsib vâkı'-i sâbit gibi bir haber takdîriyle tertîb olunur.

"Mâ nahnu fih" olan *"nahmedullabe"* cümlesinin üzerine *"alâ tevfikin"* kavlinin mahmûdu'n-aleyhi olduğu takdîr[i] üzere icrâsı lâzımdır. Lâkin *"ale't-tevfik"* mahmûdu'n-bih i'tibâr olunub bununla Cenâb-ı Hakk'ı vasf [etmek] i'tibâr olunursa delîl olamaz. Ve inşâ bi-hâlihi inşâ kalır. Ammâ mahmûdu'n-aleyh ve mahmûdu'n-leh i'tibâr olunsa tevfikin âsârı kendinde zâhir

1 Bu illete illet dendi ki ibtidâ vücûd ma'lûle bâdi ve sebep olduğu için gâyetinde üzerine terettüb eden fâ'i-deye nazaran değildir belki onun için fâ'ide ekserî tehallûf eder, muvaffak olamaz. Müşâhede olunursa belki bu fâ'ide hâsıl ve lâzımdır. Vâcib Te'âlâ hazretlerinin efâlinde bir garaz olmayıp ibtidâ kable'l-ma'lûm vücûd-ı ma'lûle bâdi olmak tarafı mutasavver değildir. Yalnız üzerinde bulunan fâ'ide ve semeresi mevcûd-dur. Hâşâ abes değildir. Onun için "Te'âlâ'nın her fi'linde hikmet vardır" dedikleri bu ma'nâdır. Hikmeti âkibet-i hamide ile tefsîr bunu muvazzıhdır. Bu sebebden ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾ [Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım. (Zâriyât-56)] misillü kavli-i şerifinde lâ-m-i âkibet deyip ta'lîl denilmedi. Bu ecilden ta'lîl fi'l-i abde münhasır oldu.

2 Kendisinin bilinmesiyle bir başka şeyin bilinmesi gereken şeydir. (Çev.)

3 Bu kitaba besmele ve hamdele ile başlamak gerekir. (Çev.)

bir vechle müşâhede olunmakla ol vakitte illete i'tibâr olunur. Sâ'ir nazâ'irinde dahî ihtimâl böyledir. Zîrâ mahmûdu'n-aleyh hâmidin hamdine bâ'is mukaddem olandır. Onun mülâhazası hâmidî hamde ikdâm eder. Ve âsâr-ı tevîkî kable'l-hamd ve hâli'l-hamd ve ba'de mülâhaza ile hamd eder. Bu illet ke-ennehu hamde illet-i fâ'iliyye menziline ve ba'zı illet-i gâ'iyenin mülâhaza[sı] ma'lûmdan mukaddem olub vücûdda dahî mukaddem olarak tâ ba'de'l-ma'lûl mümtedd olsa be's yoktur. Yine ve vücûdda sonra olmuş olur. Zikr-i şey mâ-'adâya münâfî değildir. Tahkîkde tahsîse dâir alâmet olmadıkça her ne kadar örf-i nâsta ve Arabiyyûn 'inde münâfî alınırsa da tevîk-i mahmûdu'n-aleyh olduğu vakitte *"nahmedullâhe"* cümlesini ihbârî ve kazıyye i'tibâr etmek lâzımdır.

Gerek cümle-i ismiyyeye tebdîl gerek bi-hâlihi [31]¹ fi'liyye olarak i'tibâr olunsun demek olur ki Te'âlâ'nın hamde müstehak olduğunu veya kendinin hamd ettiğin ihbâr edib hasr-ı hamde tevîkî illete düşürmektir. İcrâsı gerek iktirânî-yi fi'liyye ve ismiyye olarak ve gerek istisnâ'î. Hâşiyesinde zikr olunmuştur.

Lâkin meslek-i ulemâ ve selef-i sâlihîn her bir ulûmu tadrîs ve müzâkere ettikleri vakitte usûl-i cedîde olan ilm-i mantığın ilmiyyesinin icrâsıyla berâber tadrîs ederler imiş. Yakın vakitte bu meslek zâyî' olmakla intifâ' dahî az kalmıştır. Zîrâ sâhib-i nisbet bir âlim-i fâdıl bir tâlibî terbiyesinde ibtidâ bu üslûb üzere tâ tekmîle kadar icrâ ederek müzâkare edib hâtimesinde kendinin muvaffâk olduğu nisbet-i hakîkiyyeye tâlibî îsâl [ile] ol tâlib sa'îd olub felâh bulur. İlmin evveli kesbî sonu vehbî dedikleri bunu îmâ eder. Zîrâ tâlib-i âcîz, sıfat-ı te'âllümde bulunduğu hâlde vâkî' olan şübhesinde def'inin sebebi üstâd-ı hâzırıdır. Ba'de'l-icâze vazîfe-i ta'lîm ile meşgûl olacak, bu vazîfe cesîm bir vazîfedir. Hâlbuki mu'ayyende zâhîren üstâdî yoktur. Hemân icâzetinden maksûd, tâlibî habl-i metîn olan ervâh-ı evliyâ ve silsile-i ulemâyâ intisâb ettirmektir. Tâ

1 Onun için ibârenin her bir kazıyyesinde ve her bir kelimesinde ve her bir âkilin her kavlinde şu kavli söylediyse da'vâ söylediğine sebep ne ise onunla üzerine istidlâl olunur. Bu dahî muttariden her kelimede cârîdir ve ba'zı ibârede görünür, gâfil olma!

Kâ'ide-i külliyyenin mevzû'unun cemî'-i efrâdın mahmûlüne -bilâ-tevakkuf her bir mâddesinde- haml edersen ol vakit o kâ'ideyi bilmiş ve anlâmış olursun. Mâdem ki ba'zı mâddede tevakkuf edeydin yahûd mâddesi olduğunu bilmeyip icrâsız geçip gideydin, bil ki o kâ'ideyi anlâmamışsın, her ne kadar anlam zannediyor isen de.

ki şübhesini onlara tevessül ile izâle edib her bâr nisbeti bulunan aleyhi's-salâtü ve's-selâma varıncaya kadar ervâh-ı evliyâdan istimdâd ede.

Böylece olmadıkça icâzet olmaz, yoksa cem'iyetle du'â değildir. Belki ilticâ ile ulemâ silsilesine tâlibi kabûl ettirmektir. Eğer isnâd fi'l-hakîka sâhib-i nisbet-i hakîkiyye vâris-i enbiyâ ve bu meslek-i nâfi'ada mâhir ise. Zîrâ bu meslek ile müzâkere olunmadıkça tahkîk-i ibâre olunmaz. Aşağıda beyân olunur. Çok söylemek ile çok hâşiye takrîriyle tâlibe fâ'ide verib tahkîk-i ibâre olmaz. Cümlelerin ma'lûmudur, tahkîk kelimesi masdardır. Lügatta izâh ve tefhîm-i tâmm ma'nâsınadır. Tefhîm dahî delîl ve ta'rîfe münhasırdır. Bunların icrâsı bu meslektir, *"ma yecibu istihzârühâ"*¹ kavlinde beyân olunur.

[Tedris ve Tâlim Esnasında Hocanın Üzerine Düşen Görevler]

Muhâtab olan tâlibe me'âl-i ibâre kemâliyle vâzih ve bedîhî olmadıkça üstâdın "tahkîk ettim" demesi kâzib olur. Zîrâ tahkîk tahkîksiz ve ta'lîm te'al-lümsüz olmak muhâldir, zîrâ mutâvî'î ve lâzımîdir. Melzûm lâzımdan ayrılmak muhâldir. Mütেকellim "tahkîk ettim" deyib [32]² muhâtab anlamadıkça kizb-i mahz olur. Tahkîke muhâtabın ilmi lâzımdır, şübhesi kalmayarak. Tâ ki fi'il-i müte'addî mef'ûlün bihe ta'alluk edib mef'ûlde eseri zuhûr ede. Eseri zuhûr etmeyerek mutâva'at tahkîk etmez. Fi'il-i müte'addî dahî te'addî ve ta'alluk etmez.

Ve bu keyfiyetler mübtedînin ve belki avâmın dahî ma'lûmudur. Sâ'ir zikr etmediğimiz gibi bedîhîdir. İnkâra mecâl yoktur. Onun için *"kellimû'n-nâse 'alâ kadri ukûlihîm"*³ buyurmuşlar. Değil ki bundan murâdları her tâlibe çok tahkîk-i dakîk söylemek akılları mecmû'unu alamaz. Hemân ba'zısını söyleyen böyle değildir. Belki murâd şudur ki tâlibe her ne kadar müzâkere ederseniz, beyân eylediğiniz kaziyeyi kendine tefhîm etmedikçe savişmayın! Herkese

1 Hazır bulundurulması gereken şey.(Çev.)

2 Kâ'ideyi anladığının mîzânı, cüz'iyâtında tevakkuf etmemendir. Bu nükteye işaret için asl-ı kelîmât ve ulûm olan mîzân makâmında Emsile'nin i'âne ma'âsına dâll olan "nasara-yensûru..." sîgasıyla beyân olundu. Me'a-hâzâ nev' makâmına tenzîl olunan "fa'ale-yef'ulu" iken hemân evvel emirden yardım ve isti'ânet olunub aslâ ve kat'â isti'ânenen ayrılmamak için ve Emsile'de "yardım etti ve olundu ve eder ve olunur ve edici ve olunmuş" diye i'âne ve isti'ânet olub olmaya işaret eyledi. Aşırı derece hissedâr olub her bir vakitte ve hâlde isti'ânenen ayrılmamak lâzımdır, fe'fhem! [Bu noktayı iyice anla! (Çev.)]

3 "İnsanlarla anlayış seviyelerine göre konuş." Sahih-i Buhârî, İlim, 127 (Çev.)

aklına muvâfık delîl getirin! Tâ kemâliyle tefhîm etmedikçe bırakmayın! Bî-rine sevk ettiğin delîl âharına tefhîm edemezse ona müceddeden delîl getirin! Zîrâ bu emrden garazları hemân tâlibe rahm-i şefkattir. Bu sebebdan galat-ı meşhûr lûgat-ı fasîhten evlâ oldu.

İfâde maksûd olduğundan muhâtabın ma'lûmu galat ise galat ile söylenib fasîh terk olmak evlâ oldu. Bundan i'tibâr almak lâzımdır. Onun için mu'arref ve netîceleri ta'rîf ve delîlden âmm oldu. Bir mu'arrefin müte'addid ta'rîfi ve bir netîcenin müte'addid delîli oldu. Herkesi iknâ' edib yakînle getirecek vecihlen izâle edecek ta'rîf ve delîl getire. Gerek cümlesine bir olsun gerek müt'addid olsun ba'zı olur ki bir delîl getirirsen ba'zı iknâ' olur ba'zısı iknâ' olmaz. Bî't-tekrâr delîl-i âhar getirirsen yine getirirsen tâlibe yakîn ve ilm hâsıl oluncaya kadar ol vakit o kazıyye o şahsa nisbetle tahkîk olunmuş olur. Tâlib her cihetle âcizdir ve umûru zâhiren üstâdına müfevvezdir, hekîm gibi. Tabîbin edviye i'tâsında ve illetçe marîzin dahî aslâ yoktur. Hemân tabîbin maslahatıdır. Kezâlik illet-i cehli izâlede tâlib-i marîzin acz ve tehayyürden gayrî hâli yoktur. Himmet ve gayret üstâdındır, fakat tâlibin vazîfesi istikâmet ve derse müdâvemettir. Diğer himmet hocadandır. Eğer hoca hekîm-i hâzık ve üstâd-ı hakîkî ise beyân ettiğimiz gibi.

Lâkin üstâda lâzımdır ki bu risâlenin hamd makâmında akyiseye müte'alılık olan usûlû ve envâ'ını ve keyfiyyet-i icrâsı[nı] [33]¹ bi-tamâmihâ tafsîlen tâlibe tefhîm ve îzâh ve yakînen bilinmek ile tâlibi ibtidâ-i emrden âgâh etmeli, tâ ki icrâsında tevakkuf etmesin.

Baksana ki ismi beraberince kendine kıyâs denir. Hâlbuki semâ'î gibi işittiği mâddeyi ta'lîm edib diğerinde tevakkuf ediyorlar. Belki işittiğini dahî sûreten bilir, hakîkatini ve şurûtunu ve hangi nev'den olduğunu temyîz edib lâyıkiyla îzâh edemez. Me'a-hâzâ ki gayr-ı kavâ'id gibi sehletü'l-icrâ olub bir def'a usûlünü ta'lîm ve semâ' edib bu meslek üzere ehkinden müzâkere eyle-

1 Ba'zı rivâyette aleyhi's-selâm: "Tâ bana vâsıl olmayasız, hakkı bulamazsınız. Tâ beni terk etmeyesiz, hakkı bulamazsınız." diye buyurduğu bunu te'yîd eder. Vâsıta olduğunu beyândır. Eşkâl-i erba'a ve turuk-ı erba'ada bu hâl müsâvîdir. Hattâ Hayâlî sâhibi i'tirâz edib "şekl-i evvelin mâ'-adâsında lüzûm yoktur ve hafîdîr" dediye de Mevlânâ Siyalkûtî cevâb verip "her bir şurûtuna ri'âyet edib ve selika peydâ edenin 'indeinde cümlesinin lüzumu zâhîr[dir]" deyip cevâb verdi. Bu mesleki lâyıkiyla ahz eden kimse 'indeinde aslâ farkları yoktur. Bu da bedihîdir.

dikde her bir ibâre âsân olarak tertîb olunub ma'lûm ola ki evvelen bir ibârede delîl-i da'vâyı fark ve temyîz sehl-i zâhirdir. Gerek edât-ı illet bulunub gerek bulunmasın. Zîrâ bir ibârede bir şey maksûd olan da'vâ ve îzâh eden delîldir, hemân bir ibârede cüz'î îzâh fehm olunursa muvazzıh olan delîldir. Gerek da'vâ tâmm [ve] mechûl olsun. Delîl cehlîni izâle edib makâmına göre yakîn yâhûd zann getirsin, gerek ma'lûm fi'l-cümle olsun delîl kendinî kemâl-i îzâh etsin.

[Delîl]

Vâkı'â, asl-ı delilde makbûl olan intâc yakîn ise de ba'zı mahalde zann iktizâ etmekle zann getirir. Akyise-i fikhiyye gibi, delîlin vasfı ne ise yakîn gerek. Zann-ı netîce dahî öyle olur. Onun için delîl muhâtabın ma'lûmu olmadıkça netîceye ilmi lâhuk olmaz. Zât-ı netîce ile ve da'vâ vâhiddir. Vasfen muğâyirlerdir. Kable'l-istidlâl mechûldür, ba'dehu ma'lûmdur. Mechûl ile bilinmez, ancak ma'lûm ile bilinir ve delîl ma'lûm bilindiği anda bi'z-zarûre netîce bilinir. Diğer ilm lâzım değildir. Ke-ennehu delîlin ilmi netîceye dahî ilmdir. Onun için **delîli** *"ma yelzemü mine'l-ilmi bihi el-ilmü bi-şey'in âhar"*¹ diye tefsîr ederler. Ta'rîf dahî mu'arrefe nisbetle böyledir. Bahsinde beyân olunur.

Delîl ile netîcesi beyninde lüzûm alâkası vardır. Delîl bilindikten sonra netîce bilinmemek muhâldir. Zîrâ bir şeyde lüzûm olunca hilâfı muhâl olub mümkün olmaz. Delîl hitâmında bilâ-kesb netîce kendi başına hâtıra hutûr eder. Alâka-i lüzûmun âsârı budur. İlet-i tâmmenin ma'lûlünden infikâkı mümteni'dir. *"Mâ lem yecib lem yûced"*² dedikleri budur. Eğer delîli anladım deyib netîceyi bilemezse zâhirdir ki delîli anlamamıştır. Yâhûd lüzûmunu bilmez imiş. Her bir lüzûmda böyledir. [34]³ Melzûmu bildim lâzımı bilmedim

1 Kendisinin bilinmesiyle bir başka şeyin bilinmesi gereken şeydir. (Çev.)

2 Zorunlu olmayan, var olamaz. (Çev.)

3 Mukaddimeteyn "eb" ile "üm" menziline iki senede olan şehvet ve şevk ve muhabbet cüz'-i mükerrer gibi ve iki nutfeden rahimde hâsıl olan veled netîce gibidir. Onun için ba'zıları delîlin iltizâmına tevlidî dediler ve cümle netîce ye fer' dediler. İrâdetullah ve sâ'ir velâdete esâ olan şart gibidir. Belki cüz'-i a'zamdır. Bilâ-vâlideyn [veled] olmadığı gibi bilâ-mukaddimeteyn netîce olmaz. Meğer ki hârik-i âde olarak evvelâ Âdem aleyhi's-selâm ile İsâ aleyhi's-selâm gibi ba'zı enfâs-ı kudsiyye sâhibine ilhâm-ı Hakk ile bilâ-delîl matlûbun zuhûru gibi.

Ba'zı mevzi'de da'vâ bi-aynihi delîl olarak gelir, da'vâ i'tibâr olmayarak. Ve bu da Akâ'id'de çoktur. Meselâ:

demek aynen ictimâ‘-ı nakîzeyndir. Zîrâ melzûmu bildim der iken lâzımı dahî bildim demek olur. Ba‘dehu lâzımı bilmedim demek hem bilmedim demek olur. Bu da muhâldir. Zîrâ lâzım *“yemteni‘u’l-infikâk”* dir.

Lâzım müsâvî ise melzûm tahakkuk ettiği hâlde lâzım, ve lâzım tahakkuk ettiği vakitte melzûm tahakkuk eder. Telâzüm derler. Ehadühümâ âharından infikâkı muhâl olur ve eğer lâzım e‘amm ise melzûm lâzımdan ayrılmak muhâldir. Ammâ lâzım melzûm ile bulunduğu gibi melzûmun gayrıda [da] bulunur. Vâkı‘â melzûm ile tahakkuk eden hisse-i lâzım gayrı yerde bulunmaz ise de mutlak lâzım-ı gayr-ı ferdînin zımnında olarak tahakkuk eder. Onun için evvelâ melzûm sâniyen lâzım denildi, yoksa lâzıma melzûm, melzûma lâzım ismi ıtlâk olunmalı idi. Zîrâ ayrılmayan muttariden melzûmdur, lâzım değildir. Meğer ki zikr olunan tahkîke muttarid olunub ve bir de ıstılâh-ı ulemâ olub örf-i nâsa bakılmaya. Onun için araz-ı hâss lâzım ve araz-ı âmm lâzım denir. Arazî olmayan lâzımî dahî buna kıyâs ile zâhir olur. Nev‘an-mâ buna müte‘allık araz-ı lâzım bahsinde zikr olunur.

Hey‘et-i delîl tekerrürdür. Tekerrür olmadıkça her iki kazıyye kıyâs değildir. Tekerrür olursa delîl ve kıyâstır. Gerek ikisinde zâhir ve birinde zâhir âharında zamîr olsun ve birinde müfred âharında tesniye ve cem‘ olsun. Bu delîl iki hey‘ete münhasırdır. Biri hey‘et-i iktirânî biri hey‘et-i istisnâ‘îdir ve her birinin nev‘leri vardır. Hey‘et hasebiyle ve ikisinin dahî eczâları kazâyâ me‘a hey‘etihâ netîcelerin müsbitlerdir. Hey‘et-i kıyâsdan maksûd matlûb ile delîlini bir hey‘et-i mahsûsaya dikib, delîl sâyesinde îzâh eyledikte delîli terk edib netîce bi-hâlihâ kalmaktır. Onun için delîl tekrâr eder, ammâ da‘vâ tekrâr etmez. Da‘vânın mahmûlünün mevzû‘una hamli ve tâlîsinin mukaddeme lüzûmu hafî ve mechûl iken muhâtab ‘indehu delîl hâricden gelib ihtilât edib beyân edecekleri hey‘et üzere zikr olundukta da‘vâya ilm getirmesiyle delîlin maslahatı tükenib gider. Meydanda netîce-i ma‘lûme kalır.

“el-Âlemu hâdisün;

Li-ennehu lemmâ ecma‘a es-selefu alâ enne‘l-âleme hâdisün;

Cezemzâ bi-ennehu hâdisün, lâkinnehüm ecma‘û aleyhi ennehu hâdisün” [Âlem sonradan yaratılmıştır.

Zira geçmiş âlimler âlemin sonradan yaratıldığı konusunda ittifak etmiştir.

Bizde onların bu ittifakı dolayısıyla âlemin hâdis olduğuna kesin kanaat getirdik. (Çev.)]

1 Ayrılması imkansızdır. (Çev.)

Delîlin hizmeti izâle-i cehl ve îrâs-ı ilm ve tahkîk-i da'vâdır. Ke-ennehu iki kimesne beyninde adâvet olub hâricden bir şahs gelib her biriyle tenhâca görüşüb mâbeynlerini tevfiğ yâhûd ikisiyle görüşüp ba'dehu [35]¹ geride dahî durub nazar eylediklerinde beynerinde ilkâ-ı muhabbet edib kendi gider, ikisi kalır. Mahsûsâtta nazarı böyledir.

Ve delîlin eczâ-yı mâddiyyesi hakîkaten iki mukaddimeye münhasırdır. Eğer bu iki mukaddimenin birisi netîcenin bir cüz'üyle hâricden gelen delîl ve hadd-i evsat ile bir kaziyye ve âhar haberiyle yine delîl birleşib bir mukaddime olursa kıyâsa kıyâs-ı iktirânî denilir. Gerek tamâmı bir taraf bir mukaddime ve âhar taraf bir mukaddime olsun. Gerek bir taraf ile âhar taraftan ba'zısı bir mukaddime ve diğer mukaddime âhar taraftan kalan ba'zısı olsun, velev bir kelime dahî olursa el-merâmu mecmû'-ı netîce bir mukaddime olmazsa iktirânî olur.

[Kıyâs]

Ve eğer hâricden gelen delîl netîcenin aynı yâ nakîziyle berâber bir mukaddime olur. Yalnız delîl bir mukaddime olursa hey'ete kıyâs-ı istisnâ'î denir. Her bir kıyâsın iktirânî ve istisnâ'î olmasında i'tibâr ve mîzân kendi netîcesiyledir. Netîce bi-hâlihâ kıyâsında aynen yâ nakîzen bir mukaddimeden cüz' olarak gelirse istisnâ'îdir. Bi-hâlihâ netîce bir mukaddimeden cüz' olarak gelmeyib bir mikdârı bir mukaddime ve ba'zısı diğer mukaddime gelirse iktirânîdir. Lâkin iktirânî ve istisnâ'î olduğu temyîz etmede evvel kıyâs ile o kıyâsın netîcesine bakılmak lâzımdır. Kıyâs ile kıyâsda mukaddem olan da'vâya bakılmaya.

Vâkı'â kıyâs-ı basîtte böylece muttarid olursa, ammâ kıyâs mürekkebede tehallûf eder. Mugâlâta-i kaviyye ile i'tirâz vârid olur. Cevâba muktedir olunmaz. Bu hatâ mücerred gaflet edib da'vâ ile ibtidâ zikr olunan kıyâsa bakmadan neş'et eder. Her ne kadar basîtte tehallûfû görünmez ise, zîrâ

1 Böylece âyât ve ehâdis ile istidlâl de çoktur. Yine bir gûnâ fesâd olmaz. Belki fi'l-hakîka mugâyir olur. Kâ'ili i'tibârıyla ve ba'zı mahalde iktirânî kıyâsın bir mukaddimesi da'vâ me'a'd-delîl ve diğer sâde delîl gibi görünür. Me'a-hâzâ iktifâ kabîlinden olub sâde delîl olan cânibe da'vâdan bâkiyi zamm lâzımdır ve murâd dahî odur. El-hâsıl ba'zı böylece nükteler ibârede vardır. Tefennünün ve sâ'ir garaz için itturrâda hâlel gelmez. Mevâkı'inde zuhûl olunmaya!

kıyâs-ı basîtte da'vâ vâhîde olduğu gibi kıyâs dahî vâhid olub ol kıyâs ol da'vânın bizzât kıyâsı olur. Onun için o kıyâsdan hâsıl olan netîce o da'vânın aynı olur. Fakat da'vâ iken meçhûle ve ba'de tertîb kıyâs-ı ma'lûm olur. Cehl ilm vasfından muğâyir olursa da zâtları bir olur. Ammâ mürekkebe yine da'vâ bir olub, ammâ netîce müt'eaddid olur. Ne kadar kıyâsdan mürekkebe ise o kadar netîce olur.

Tahkîk, kıyâs-ı mürekkebe ve basît neye derler? Ta'rîfleri makâmında yakînen zikr olunur. Şimdilik bize lâzım olan iktirânî ile istisnâ'nın mâbeynini fark edib ne olduklarını ta'rîfleriyle [36]¹ kemâlen bilmektir. Zikr ettiğimiz gibi tâ ki birbirine iştibâh olunmayıp biri âhara itlâk olunmaya. Ekserî ibârede bulunan istisnâ ile şimdiki vakitte nîce zâtlar iktirânî deyib ve öylece beyân ederler. Zâhir olub dururken fark etmezler. Aşağıda tafsîli ve îzâhî işitilir.

İktirânînin haberleri olan iki mukaddimeden netîcesinin mevzû tarafı bulunan mukaddimeye "suğrâ" ve netîcenin mahmûlü tarafı bulunan mukaddimeye "kübrâ" tesmiye olunur. Gerek ibârede mukaddem zikr olunsun gerek mu'ahhar zikr olunsun yine suğrâ suğrâdır; kübrâ kübrâdır. Ve istisnâ'nın mukaddimelerinde netîcenin aynı yâ nakîzi me'âd-delîl zikr olunan mukaddimeye "mukaddime-i şartîyye" denilir, yalnız delîl olan mukaddimeye "mukaddime-i istisnâ'îyye" denir. İstisnâ'îde istisnâ olunan dâ'imâ delîldir, tâ ki tekrâr eyleye. Şu kadar ki istisnâ'îde tekrâr eden delîle cüz'-i mükerrer ta'bîr olunur. Hadd-i evsat ta'bîri iktirânîye hâsıttır. Hey'et-i iktirânî yine hey'et hasebiyle dörde münkasımdır. Şekil tesmiye olunur, hey'et ma'nâsınadır.

[Kıyâs Şekilleri]

Şekl-i evvel bir kıyâs ve bir hey'ettir ki hadd-i evsat olan delîl suğrâda mahmûl olub kübrâda mevzû olmaktadır. Ya'nî şekl-i evvelden kıyâs tertîb olunca ibtidâ netîcenin mevzû'u mevzû'ân ve kendine hadd-i evsatı mahmûl

1 İktirânî iki hamliyye ve iki şartîyye ve bir hamliyye ile bir şartîyyeden olur. Ammâ istisnâ'î iki hamliyyeden olmaz. Zîrâ her hâlde birisi şartîyye onun için bir ibârede iki kazîyye bulunup ve üzerine hey'et-i istisnâ'î sûreti olursa lâ-büdd delîl ile gayrî müştamil olan kazîyye-i şartîyyeye bast olunur. Tasdikât'ın ibtidâsında "li-ennehâ immâ en-tenhalle..." [Zira o ya şu kısma girer...] kavli istisnâ'îyye olub ve "ma'na inhilâliha..." [Kısma girmesinin anlamı...] kavli şartîyeye bast olunduğu gibi o mahalde tefsîr ile işâret olunmuştur ve şartîyyeye basta ma'nâ ile lafız beyinde olan lüzûm alâkası karinedir.

edib bir kazıyye ba'dehu hadd-i evsatı mevzû'ân ve da'vânın mahmûlünü mahmûl kılıb bir mukaddime kılmaktır. Evvelkisi suğrâ ikincisi kübrâdır. Mecmû'-ı mukaddimeteyn kıyâsıdır.

Şekl-i sâni bir kıyâsıdır ki hadd-i evsatı suğrâda mahmûl kılıb ve netîcenin mevzû'unu mevzû' ve kübrâda dahî hadd-i evsatı mahmûl kılıb ve netîcenin mahmûlünü kendine mevzû' kılmaktır.

Şekl-i sâlis hadd-i evsat suğrâda ve kübrâda mevzû' olub suğrânın mahmûlü netîcenin mahmûlünü kılmaktır.

Şekl-i râbi' hadd-i evsat suğrâda mevzû' olub netîcenin mevzû'u kendine mahmûl ve hadd-i evsat kübrâda mahmûl olub netîcenin mahmûlü kendine mevzû' olmaktadır.

Her hâlde netîcenin mevzû' suğrâ tarafında mahmûlü kübrâ tarafında olmak lâzımdır ki gerek tâmm mevzû' tâmm mahmûl olsun. Müt'e'ârefte olduğu gibi, gerek biriyle âharın ba'zısı bir mukaddime ve bâkî diğerinde olsun. Gayr-ı müt'e'âref ile müt'e'ârefin gayr-ı müt'e'ârefinde olduğu gibi. Onun için gayr-ı müt'e'âref denildi, yoksa kuvvet-i [37]¹ isbâtta ve kesret-i vukû'da müt'e'ârefe mukâbil belki ekserdir. Müşâhede edersek bu sûrette eşkâl-i erba'ının müt'e'ârefini ta'bîr edince hadd-i evsat tamâm mevzû' ve tamâm mahmûl ola diye ta'bîr olunmak güzel olur.

Gayr-ı müt'e'ârefleri şudur ki hadd-i evsat suğrâda mevzû'a yâ mahmûle kayd olub kübrâda tamâm yâ mevzû' yâ mahmûl ola. Gayr-ı müt'e'ârefin gayr-ı müt'e'ârefi hadd-i evsat suğrâda tamâm yâ mahmûl yâ mevzû' olub kübrâda yâ mevzû'a yâ mahmûla kayd ola. Umûmen ta'rîfi budur, ya'nî şekl-i evvelin gayr-ı müt'e'ârefi hadd-i evsat suğrâda mahmûle kayd olub kübrâda tamâm mevzû' ola. Gayr-ı müt'e'ârefin gayr-ı müt'e'ârefi hadd-i evsat suğrâ-

1 Bu misillü mevzî'de bast lâzım-ı mukaddime birisi aynıyla diğerinde mutazammın ve mezkûr olduğu için tâ ki kavâ'idin külliyyetine hâlel gelmeye ve havâşide böyle işâret ve tefsîrlere dikkat lâzım.

Şekl-i evvelin gayr-ı müt'e'ârefin alâmeti netîce ile suğrâsının mahmûlünün ibtidâları bir olub mahmûllerinin kaydları mugâyir ve netîce mahmûlünün kaydı yalnız kübrâda gelir. Mevzû'uyla mahmûlün başı suğrâda gelir ve gayr-ı müt'e'ârefin gayr-ı müt'e'ârefinin alâmeti netîce ile kübrânın mevzû'ları bir olub, fakat netîcenin mevzû'unun kaydı suğrâ da gelir. El-merâm netîcenin ba'zısı suğrâda ve ba'zı kübrâda gelip tamâmiyle bi'l-fi'l bir mukaddime gelmez. İktirâninin efrâdından olur. Sâ'ir eşkâlin alâmâtın ve kelâmın buna kıyâs eyle!

da mahmûl, kübrâda mevzû'un kaydı ola. Şekl-i sâninin gayr-ı müte'ârefi hadd-i evsat suğrâda mahmûle kayd kübrâda tamâm mahmûl ola. Gayr-ı müte'ârefin gayr-ı müte'ârefi hadd-i evsat suğrâda mahmûl kübrâda mahmûlün kaydı ola. Sâlisin gayr-ı müte'ârefi hadd-i evsat suğrâda mevzû'un kaydı kübrâda mevzû' ola. Gayr-ı müte'ârefinin gayr-ı müte'ârefi hadd-i evsat suğrâda mevzû', kübrâda mevzû'un kaydı ola. Râbî'in gayr-ı müte'ârefi hadd-i evsat, suğrâda mevzû'un kaydı olup kübrâda tamâmı mahmûl ola. Gayr-ı müte'ârefinin gayr-ı müte'ârefi hadd-i evsat suğrâda tamâmı mevzû', kübrâda mahmûlün kaydı ola.

Ve'l-hâsıl kayd ta'bîri ve lafzı suğrâda olursa gayr-ı müte'âref kübrâda olursa gayr-ı müte'ârefin gayr-ı müte'ârefidir. İbârede dahî böylece kayd olur. Kayd dedikleri her bir ta'allukâta şâmilidir. Mef'ûl olsun, hâl olsun, muzâfun-ileyh olsun. Her ne kadar var ise gerek mevzû'un ta'allukâtından gerek mahmûlün ve kaydının kaydı ne kadar var ise kendinin kaydı sayılır. Ba'zı kayd birine müte'âllık ta'bîr ederler. İstîlâhtır ve münâsebeti zâhirdir.

Eğer mukaddimler şartiyye olursa mevzû' yerine mukaddem, mahmûl yerine tâlî ta'bîr ederek yine eşkâl-i erba'ânın her nev'i mezkûrâta kıyâs ile ta'rîf olunur. Meselâ şekl-i evvelin mukaddimleri muttasıla olursa hadd-i evsat suğrâda tâlî, kübrâda mukaddem olur. Sâ'iri de böyledir. Kezâlik biri hamliyye ve biri şartiyye olduğu vakitte ma'lûmdur. Hamliyye olduğu vakitte kendinin ıstîlâhı mevzû' mahmûl ile ta'bîr olunur. Şartiyye-i muttasıla olursa mukaddem tâlî ile ta'bîr [38]¹ olunur. Munfasıla olursa cüz'î diye ta'bîr olunur. Nahviyyûnun mübtedâ ve fâ'il dediklerine bunlar "mevzû'" ve cüz-i fi'lî dediklerine bunlar "mahmûl" diye ta'bîr ve ıstîlâh ederler. Fi'l-i şart cezâ-i şart

1 "Ed-dünya cîfetun ve tâlibü'l-cîfeti kilâbun" [Dünya bir leştir, leşi isteyen ise köpeklerdir.] kavlinin asıl neticesi "ed-dünyâ tâlibuhâ kilâbun" [Dünyayı talep eden köpeklerdir]'dır" fakat zirâ "ebûhu kâ'imün" [Babası ayaktadır] kavlinde "Ebû Zeydin kâ'imün" [Zeyd'in babası ayaktadır] kavli muhtâsârî müfîd olduğundan neticede "tâlibu'd-dünyâ kilâbun" [Dünyayı isteyen köpeklerdir] denildi. Mücerred ihtisâr için kübrâda dahî "ve'l-cîfetü tâlibuha" [Onun istediği leştir] denilmeliyken "tâlibu'l-cîfeti" [Leşi isteyen] denildiği gibi ihtisâr için bu cilden gayr-ı müte'ârefin gayr-ı müte'ârefinden oldu. Sâ'ir eşkâlin gayr-ı müte'ârefinin gayr-ı müte'ârefinde yine böyledir. Muhâlif değildir. Ba'zıları bunun neticesi "ed-dünyâ tâlibu kilâbun" [Dünya, köpeklerin istediği şeydir] tevehhüm edib netice fâsîd der imiş. Mücerred hatâ-yı mahzdır.

dediklerine “mukaddem”, “tâlî” dedikleri gibi ihbârî olarak fi‘lî ile fâ‘ilden ve mübtedâ ile haberden mürekkeb cümle-i haberîyyeye “kaziyye-i hamliyye” denilir. Külliyye-i mücâzât ile gelen hamliyye-i şartiyyeye bunlar dahî “kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i lüzûmiyye” derler ve ammâ o gibi edât terdîd ile gelen kaziyyeye “munfasıla” denir. Hamliyyede nisbet hamldır ve muttasılada nisbet lüzûm ve munfasılada nisbet inâddır.

Zikr olunan tarafeyn eczâ-yı mâddiyedir ve nisbet cüz-i sûrîdir. Ya’nî cüz-i sûrî hamliyyede mahmûlün mevzû‘a hamlî yâ selbîdir. Muttasılada tâlînin mukaddeme lüzûmu munfasılada infisâlidir. Lüzûm demek tâlî mukaddemden ayrılmaz ve ayrılması muhâldir. İnfisâl demek iki cüz’ü birbiriyle cem‘ olmaz ve cem‘i muhâldir. Huluv dahî böyledir. Aşağıda beyân olunur.

[Şartlı Kıyâs]

İstisnâ’ının tarîki dörttür.

Evvelkisi bir kıyâstır ki bir kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i lüzûmiyye getirilip ol şartiyyede da‘vânın aynı tâlî delîl mukaddem olup ya’nî da‘vâ tâlî delîl mukaddem ederek bir şartiyye söyleyib ba‘dehu delîl olan mukaddemin aynını istisnâ edib tâlînin aynı netîce olur. İstisnâ olunduğuyla kıyâs tekmiîl olur. Netîce kıyâsdan hâricdir ve gayrıdır, iktirânî olsun istisnâ’i olsun. Fakat iktirânîyi beyânda netîce tarafına tasaddî olunmayıp istisnâ’ının her tarîkinde netîce tarafının zikri, ya’nî ibtidâ zikr eylediğin aks-i lâzımını zikirde nükte budur ki mukaddime-i şartiyyeden istisnâ’iyye bilindiği gibi istisnâ’iyyeden şartiyyeyi bilmektir. Meselâ bunda ibtidâ netîcenin aynı tâlî deyib sonra tâlînin aynını netîce verir demesi bunun içindir.

İkinci tarîki bir kıyâstır ki da‘vânın nakîzi mukaddem ve delîli tâlî ederek bir şartiyye getirirsen ba‘dehu tâlînin nakîzini istisnâ mukaddimenin nakîzini netîce verir.

Ve üçüncü tarîki bir kaziyye-i şartiyye-i munfasıla getirip ol munfasılada da‘vânın nakîzi bir cüz delîl bir cüz iki cüz’ün birinin aynını istisnâ âhar cüz’ün nakîzini netîce verir.

Dördüncü tarîki bir kazıyye-i munfasıla getirib ol kazıyyede da‘vânın aynı bir cüz delîl bir cüz iki cüz’ün birinin nakîzini [39]¹ istisnâ âhar cüz’ün aynını netîce verir.

Dört tarîkte istisnâ olunan delîldir tâ ki tekrâr ede ve netîce da‘vânın aynıdır ve eğer munfasıla iki cüz’den ziyâde olursa kezâlik hüküm böyledir. Ba‘zı cüz da‘vâ ve ba‘zı âharı delîl olur. Makâmına göre, gerek azı da‘vâ çoğu delîl olsun, gerek aksi olsun. Ve iki evvelki tarîkinin gayr-ı müte‘ârefleri vardır. Şu ki mukaddime-i istisnâ’iyye mukaddime-i şartiyyeden mukaddem zikr oluna. İbârede vâki’dır. Husûsan evvel tarîkinin pek çoktur.

Fâ-yı fasîha makâmında ve sâ’irinde ibtidâ bir hüküm takarrür edib sonra mülâzeme gelen mevzi’de bu gayr-ı müte‘ârefde lâkin sarfı terk olunur. Vaz’ının hilâfı olduğundan. Zîrâ istisnâ’iyye mukaddem olmakla ibtidâ kelâmında, lâkin isti‘mâl olunamaz. Lâkin mâ-kablinden vehmi def‘a mevzû’dur. Mâ-kabli şartiyye ve buna mümâsil meşkûk olursa isti‘mâl olunur. Temsîli ve izâhı aşağıda mâddesinde beyân olunur.

Her ne kadar mukaddemin aynı veya nakîzi ekser-i şartiyyede meczûm muhakkak ise de ve bu dahî ikinci tarîkinde da‘vânın nakîzi tâlî ve delîl mukaddem olub mukaddemin nakîzi istisnâ tâlînin nakîzini netîce verir. Buna “**gayr-ı meşhûr**” ve “**gayr-ı müte‘âref**” derler. Müte‘ârefinin aksi üzeredir ve ekseri “lev” ve “levlâ” olan mevzi’de bu tertîb cârîdir. Vâkı‘â tâlî mukaddeme lâzım-ı müsâvî olan mahalde evvek tarîkde dahî da‘vânın aynı mukaddem delîl tâlî tâlînin aynını istisnâ mukaddemin aynını netîce vermek ma’nâca sahîh olursa da, lâkin gelen mahallerde matlûb kim ise tâlî olarak vâkı’ oluyor. Tâlî gibi mukaddem da’imâ melzûm tâlî lâzım olmadığı için ve hem örf olmayıb ve isti‘mâl de vâkı’ olmamıştır. Maksûdumuz ibârede isti‘mâl olunan tasvîrattır.

Ba‘zı mevzi’de mukaddime-i istisnâ’iyye mukaddime-i şartiyyenin tâlîsi ile mukaddemi beynine tevassut edib hemân istisnâ’iyye sür’atle şurû‘ olunub hasm eblağ-ı vech üzeredir olunsun için. Nitekim âyet-i kerimede:

1 Zîrâ tâlib kübrâda mevzu‘ ve kilâb mahmûlû olub mevzû‘ ile mahmûl hâricde müttehid olmak ve muzâf ile muzâfun-ileyh hâricde mugâyir olmak kâ‘ide-i mukarrereden olmakla mübedâ ve haber olanı muzâf ve muzâfun-ileyh kılmağ mugâyir zâhir ve muhâlif-i kâ‘idedir. Husûsan hadd-i evsatın yerine hadd-i evsatın haml olduğu kelimin kâ‘ide-i muttaride olub evsat olan cîfe sâkât olduğuyula mevzû‘u olan dünyâ yerine gelmesi açık delîldir. Müccerred kâ‘ide-i külliyye zühûl ile hatâ olunur. Zîrâ mevzû‘ ile mahmûl zihnde ve mefhûmen mugâyir olması lâzımdır. Tâ ki haml müfid ola.

﴿إِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ﴾¹ şartiyyesinin mâ beyninde “*ve len-tefalû*” olan mukaddime-i istisnâ’iyye tevassut ettiği gibi kemâl-i redd için baksana ki “len” ile istisnâ olundu. Eblağ olduğu için bu kıyâs bi-hâlihi evvel tarîkinin müte’ârefindendir. Gayr-ı müte’âref değildir. Lâkin böyle gelmiştir, kıyâsî [40]² olamaz. Gayr-ı müte’âref ise kıyâsîdir.

Zikr olunan eşkâl-i erba’a ile turuk-ı erba’adan gayrı hey’et-i kıyâs yoktur. Cem’îsi buna râci’ ve ba’zısı bunlardan mürekkebirdir. Ve isimleri ba’zının vardır ve ba’zısı mutlakâ mürekkebirdir. Mevâridinde ismi ve ta’rîfleri beyân olunur. Mecmû’su bu risâlede mevcûddur. Her ne kadar ba’zı vâzih olanlar yok ise de ve istisnâ’î ile iktirânî şartîden tertîb olduğu vakitte “*li-ennehu şân*” olub mâ-ba’di beyân olur. Ve ba’zı “*iz haysü*” “fâ” ile zamir-i şân sezâ olur. Lâkin müfîd olan bunların ibârede icrâsıdır. İlminde fâ’ide olmaz, amel icrâ olmadıkça, ve icrâsı gâyet esheldir, usûlüne mümâreset kesb edene.

Munfasılanın cüzleri bi-hasebi’t-tab’ zikirce imtiyâz olmadığından cüz’lerinin tekaddüm [ve] te’ahhurunca fark ve i’tibâr yoktur. Ve mukaddime-i istisnâ’iyye munfasılanın üzerine tekaddümü bu dahî isti’mâlde gelmemiştir. Onun için üçüncü ve dördüncü tarîkinin gayr-ı müte’ârefi yoktur. Ammâ evvel ile sâni tarîklerinin gayr-ı müte’arifleri iki vechle ve sâninin gayr-ı meş-hûru dahî gâyet müsta’mel ve kesîrdir.

Bu mezkûrât fehmi ve zabt olundu ise “*mâ nahnu fih*”de olan “*alâ tevfikin*” kavliyle hamd kaziiyyesinin üzerine istidlâlün tasvîri şekli evvelde ismiyye ve fi’liyye olarak ve istisnâ’ının iki evvelki tarîkindendir. Hâşiyesinde ve *Fenârî* Hâşiyesi’nde beyân olduğu gibi. İstisnâ’ının iki evvelki tarîkinden her bir

1 “Bunu yapamazsanız -ki elbette yapamayacaksınız- yakıtı, insan ve taş olan cehennem ateşinden sakının. Çünkü o ateş kâfirler için hazırlanmıştır.” Bakara, 24.

2 Onun için “Zeydun Zeydun” gibi haml mu’teber olmadı. Ve mezzû’ ile mahmûl hâricde bir olmak lâzım oldu. Nasıl ki izâfette muzâf oldu ki haml sahîh ola. Onun için “Zeydun hacrûn” [Zeyd taşdır] sahîh olmadı. Kaziiyyede haml hem müfîd ve hem sahîh olmak lâzım olduğundan tegâyür-i zihni [ve] itihâd-ı hârici şart oldu. Nasıl ki izâfetten muzâfun-ileyhin zihnde ve hâricde gayrı olması şart olduğu gibi müsâvînin müsâviye izâfeti sahîh değil. Hamli, sahîh akside böyledir. Emir böyle olarak bu misillü iştibâhat kâ’ide-i cehlden nâşîdir. Te’emmül olunub gaflet olmaya. Fakat ihtisâr için bazen tefennün ederler. Bu da çoktur ve tâlibin izâfeti istiğraktır. Gerek kübrâda ve gerek neticede. Onun için kilâb olan cem’in müfredde hamli sahîh oldu.

makâm istidlâlde olur. Gerek iktirânîden olsun olmasın. Zîrâ ba‘zı mevzû‘da iktirânîden tertîb olunmaz. Ammâ istisnâ’iden hiç hâlî oamaz ve tertîbî gâyet esheldir.

[Bir İlmi Öğrenmeye Başlamadan Zihinde Hazır Olması Gereken Şeyler]

Ameli iyice zabt olduktan sonra besmele, hamdele, tasliyye kaziyyelerini zikirden sonra şu musannifin zihninde hâzır olan ma‘nâya dâll olan bir risâledir ki her bir ulûma bed’ eden kimse bu risâlede olan mesâ’ilin mecmû‘unu zihninde hâzır ve ma‘lûm kılmak lâzımdır. Bu ilm-i mantığın ilmen ve amelen her bir mesâ’ilini “*kemâ yenbağî*”¹ te‘allum etmese hiç bir ilmi ahz edemez ve olsa taklîd olur, tahkîk olmaz. Zîrâ tahkîki mümkün olmaz. Bu olmadıkça ve mantık kitâblarında zikr olunan “vecebe”, “yecibü” vüçûb sîgaları vüçûb-ı aklî ma‘nâsınadır. Vüçûb-ı aklî lüzûmdur. Lüzûm mümteni‘u’l-infikâkdir.

Bu sûrette bu ibârenin ma‘nâsı demek olur ki mesâ’il-i [41]² mantığı bilmedikçe gayrı ilmi bilmek muhâldir. Zîrâ her bir ulûm ve ibârât ve elfâz, müfredât ile kazâyâdan mürekkebdir. Bu ikiden hâlî ibâre yoktur. Müfredâtı bilmek ancak ta‘rîf ile olur, kazâyâyı bilmek ancak kıyâs ile olur. İlim bu iki tarîke münhasırdır. Ta‘rîf ile kıyâs olmadıkça aslâ bir şey’e ilm gelmez. İlm-i nazarînin husulü bu ikiye merbûttur. Meğer ki ibtidâsından bir şey bedâhetle ma‘lûm ola. Ol dahî nâdirdir ve ba‘zı eşhâsa nazarladır.

Mâdem ki cehl ile bir şey hâsıl olmaz ve izâle-i cehl bu ikiye münhasır oldu, çâre yoktur. Mantığın mesâ’ilini bilmek lâzım oldu. Zîrâ mantığın hâlî ve vasfı mechûle îsâldir. Bir tarafı mechûl-i tasavvurî olan müfredâta îsâli beyân ve bir tarafı mechûl-i tasdikî olan kazâyâyâ îsâli beyândır. İlm-i mantığın hizmeti ve gâyeti budur. Keyfiyyet-i îsâli ve mûsili beyândır.

1 Gerektiği gibi. (Çev.)

2 Lâkin suğrâ şartiyye, kübrâ hamliyye olduğu vakitte eşkâl-i erba‘adan olmakta. Mîzân hadd-i evsat olan cüz’-i müşârî kin kübrâ ile suğrânın tâlisidir. Ya’nî suğrânın tâlisinde mahmûl, kübrâda mevzû‘ olursa evvel, suğrânın tâlisinde ve kübrâda mahmûl olursa sâni, suğrânın tâlisiyle kübrâda mevzû‘ olursa sâlis, suğrânın tâlisinde mevzû‘ kübrâda mahmûl olursa râbi‘dir. İtibâr suğrânın tâlisiyle kübrâyadır. Suğrânın mukaddemi bâkidir ke-ennehu suğrânın tâlisiyle kübrâ hamliyye hamliyyeteyn olarak bir kıyâs ikisinden çıkan neticeye tâlî suğrânın mukaddemi mukaddem olarak şartiyye netice çıkar.

Ba'de'l-isâl mechûl, ma'lûm-ı bedîhî olur. İbârât müfredât ile kazâyâdan hâlî olmak mümkün olmayıp ve bunları îzâh etmek mantığa münhasır olduysa mantığın beyân edeceği mesâ'ilsiz aslâ bir ilme bed' etmek ve zabtı muhâl olduğu zâhir oldu.

Onun için rahimehullah *istihzâr* ta'bir edib *istihsâl* demedi. İstihzâr istih-sâlden dikkatlidir. Zîrâ istihsâli muktezîdir ve ba'de'l-istihsâldir ve mübâlağa-i umûm ile *"fi şey'in mine'l-'ulûmi"*¹ buyurdu ve *"yebtedi'u"* buyurdu. İbtidâsı muhâl olunca bi-kemâliha ahz u zabtı muhâl olacağı aşîkârdır. Bu merhûmun bu kelimâtına dikkat edib tefekkür etmeli. İ'tibâr olarak hilâf-ı murâdınca ve hilâf-ı zâhirce tevcîh-i galat gütmemeli, zarûret ve îcâb olmadıkca. Husû-san, merhûm kibâr-ı ulemâdandır, kizb ve mübâlağa-i medh kendinden mu-tasavver değildir. Vücûb-ı aklîdir şübhe olmayarak. Eğer müfred ve kazîyye olmayarak bir ibâre ve kelâm bulunmak mümkün olursa bu vücûbun aklî olmaması mümkündür. Lâkin her bir ibâre ve kelâm müfred ile kazâyâdan hâlî olmak mümkün değildir. Vücûb-ı aklî olduğu meczûmdur.

Kezâlik her bir nâsın kelâmı ve elfâzı böyledir. Hangi lisân olursa ol-sun ve cemî'-i elsinede ifâde ve îzâh ta'rîf ile delîle münhasırdır. Örf-i muhâverât-ı nâssda ve her bir kelâmda müşâhede olunuyor ve müfredât nefsi için istihsâl olunmaz. Belki kazâyâyâ eczâ olmak için bilinir. Ulemâ-nın [42]² *"ve't-tasavvuru innemâ yutlebu li-ecli't-tasdîk"*³ dedikleri budur. Bu sûrette mantığın mesâ'ilinden maksûd kazâyâ-yı mechûleye tahsîl-i ilm edib yakîn tahsîl etmektir. Bu tahsîl delîl ile olur. Keyfiyyet-i delîli beyân eden mantıktır, tasdîki tahsîl etmek için. Tasdîk de îmândır. Zîrâ îmân mesâ'il-i i'tikâdiyyeyi delîl ile bilmektir. Onun için ilm-i mantıkî akâ'id den cüz saydılar, sırr-ı hikmeti budur.

1 İlimlerden tek bir şey. (Çev.)

2 Kezâlik her bir şeklin şurûtuna bakmakta i'tibârına tâlî ile kübrâyadır. İhtilâf-ı mukaddimeyyn gibi ne şart olursa ol sun meselâ şekl-i sânidenden suğrâ şartiyye-i mûcibe olub tâlîsî sâlibe olsa ve kübrâ dahi mûcibe olsa şarti bulunmuş olur. Me'a-hâzâ iki mukaddime mûcibedir. Sâ'iri de bunun gibidir. Kezâlik suğrâ munfasıla kübrâ hamliyye olanda i'tibâr munfasılada cüz'-i müşârik bulunan cüz'üyle kübrâ hamliyyeye bakılıp gerek şekl farkında ve gerek şurûtunda tasdikâtın iktirânî bahsinde munfasıladır, gâfil olma!

3 Kavramlar, hüküm için talep edilir. (Çev.)

Vâkı‘â ilm-i mantık cemî‘-i ulûmun mukaddimesi ve lâzım-ı mukaddemi diye cumhûr tasrîh eylediler ise [de] akâ‘ide kemâl-i dahli olduğundan ekser-i ulemâ akâ‘iddeden cüz dediler. *Hayâlî* sâhibi «*kemâ hüve’l-muhtâr*»¹ diye kayıdladı. *Mir‘ât* sâhibi dahî kezâlik müte‘addid mahallerde tasrîh eyledi.

İlm-i mantığın vücûbuna delâ‘il-i akliyye ve nakliyyenin nihâyeti yoktur. Ta‘n ve inkârı ayn-ı cehl ve hamâkattir ve bedihîyi inkârdır. Mukaddemâ zikr olunduğu üzere *Nuhbe* kitâbında ilmi ikiye taksîm edib birisi zarûridir ki havâss ile ve tevâtürle olan Bağdâd [ve] Basra’nın vücûduna ilm gibi ve bu ilm-i zarûrî avâma ve havâssa hâsıl olur diye buyurdu ve birisi ilm-i nazarîdir ki bu ilm-i nazarî ancak tertîb-i akyiseye ve nazara ehliyeti olan kimseye hâsıl olur diye havâssa hasr ile mesâ‘il-i i‘tikâdiyyeye olacak ilm nazarî olmakla bu ilm ve îmân ehliyeti nazar sâhibi olmayana hâsıl olmaz.

Mesâ‘il-i i‘tikâdiyyeden vahdâniyyetullah gibi ehemm mes‘ele olmaz. Ol dahî delîl ile ma‘lûmdur. Onun için vahdâniyyet delîli denir. Kezâlik i‘tikâdda herkes muhakkik olmalı dedikleri yine bu ma‘nâyı mukavvîdir. Amel bâbında ve mesâ‘il-i fikhiyyede imâmları taklîd kâfi ise de i‘tikâd bâbında kâfi olmaz. İlla herkes hâlince ihzâr-ı delîl etmek gerektir.

Baksana ki geçen ba‘zı ulemâ efendiler usûl [ve] furu‘da taklîdden isti‘âze ile du‘â edib ilme’l-yakîn, aynêl-yakîn, hakke’l-yakîn derecelerine kat‘ etmeye sa‘y ü terğîb ettiler. Her ne kadar mukallidin îmânı sahîh dediler ise de umûrunda lâ-muhâl delîlsiz olmaz ve i‘tikâd bâbında bulunan imâmlar mücerred ibtidâ mübeyyin imâmlardır. Yoksa herkesin istikâmetle vâkı‘a ve şer‘ata muvâfık getirdiği delîl kendinin imâmıdır.

Onun için îmân mesâ‘il-i i‘tikâdiyyeyi kalb ile tasdik ve lisân ile ikrârdır. Allahu Te‘âlâ’nın vahdâniyyeti ve vücûdu [43]² ve vücûbu ve rasûlün hak-

1 Tercih edilen görüş de budur. (Çev.)

2 Yalnız bir kaziyye-i şartiyye gördüğün vakitte ol kaziyyenin mukaddemiyle tâlisinin mevzû‘ları bir olursa o mahalde iktirâniden ve hem istisnâ’iden kıyâs tertib olunur ve eğer mevzû‘ları mugâyir olursa yalnız istisnâ’iden tertib olunur. İktirâniden tertib olunmaz. Kezâlik delîl olan kaziyye ile da‘vânın mevzû‘ları bir olursa istisnâ’iden ve iktirâniden tasvîr olunur ve eğer mugâyir olursa yalnız istisnâ’iden tertib olunur. Tekrâr edenin müstakillen evka‘ olanı istisnâ’iyyedir. İstisnâ’iyye bilindiğiyle hangi olduğu âsân olur. Zirâ istisnâ’iyye şartiyyede ya mukaddemin ya tâlinin nakîzi ya bir cüz’ün aynı ya nakîzi olur. Ol vakitte hangi tarîk olduğu zâhir olur. Gâfil olma!

kâniyeti meseleleri gibi. Zîrâ î mân cemî‘-i mesâ‘il-i i‘tikâdiyyeyi kalb ile tasdîkdir. Tasdîk delîle münhasırdır. Î mân tahsîl-i ilm-i nazarîdir. Tahsîl-i ilm-i nazarî delîl ile olur. Onun için “bu ilm-i nazarî ehline nazar sâhibine hâstır” diye muhaddisîn tasrîh buyurdular. Bu sûrette mantığın ilm-i amelîsi bahsi î mân bahsi demek olur. Bu dahî zâhirdir ve cemî‘-i ibârede ve kelâmda bir matlûb sâbit vâzıh olmaz, illâ delîl ile olur. Çocuk dahî olsa kendi ve tab‘-ı aklınca sevk-i delîl etmedikçe iknâ‘ olmaz ve müzâkere-i derste ve mübâhasede tefhîm ve îzâh delîle münhasırdır. Delîlsiz bir şey sâbit olmaz. Bu dahî gün gibi zâhirdir.

El-hâsıl ilm-i mantığın ameli ve icrâsını bilmek elzem ve her bir vecihle âmmeye lâzım ve vâcibdir. Tâ ki ilminde fâ‘ide görüb kuvvet bulub tekmîl-i î mân edib tâlibine öylece ifâde ede ve bundan mâ-‘adâ nîce nîce mantığın lüzûmuna delâ‘il-i vâzıha vardır. Bu sûrette *“el mer‘u adüvvün li mâ-cehile”*¹ fehvâsınca mücerred cehl ve inâdın iktizâsı el-iyazü billah kelâmullahda vâkı‘ olan kıyâsa İblîs’in kelâmı diye tahti‘e hatâ-yı mahzır ve me‘a-hâzâ İblîs kıyâsı istikâmetle tertîb ve takrîr eylemediğinden o Cenâb-ı Hakk’a karşı tedârik-i delîl ve da‘vâ ile edebsizlik eylediğinden merdûd oldu. Zu‘munca matviyyen îrâd eylediği mukaddime vâkı‘a mutâbık olmadığı için.

Delîl sahîh olmayınca netîce dahî sahîh olmaz. Nasıl ki netîcenin adem-i sıhhatinde[n] delîlin adem-i sıhhatine istidlâl olunduğu gibi. İblîs âlim iken mücerred istikbârı kendine bu belâya ilkâ eyledi. Âlim sûretinde bulunanlar bundan i‘tibâr almak lâzımdır. Her bir vakitte şîrk ve fesâd âlimden oldu. *“Ne‘üzü billahi te‘âlâ min şerri’n-nefs.”*²

Buna mümâsil edille-i vâzıha çoktur. Mantığın lüzûmunu ve nef‘-i celîsini inkâr, eclâyı inkârdır ve mantığa dahl olmaz. İllâ amel mantık ile olur. Eğer dâhl edenin sözü sâdık ise mantık lâzım olmuş olurdu. Reddi ayn-ı isbât olur ve eğer dahl eylediği kelâmlar sâdık ise kâzib ile bu şey red olunmaz. Öyle olunca dahl edenin küll ve kendi kelâmıyla kendini iskât ve ibtâl olur, bu da zâhirdir.

1 Kişi bilmediği şeye düşmandır. (Çev.)

2 Nefsin şerrinden Allah’a sığınırız. (Çev.)

Mukaddemâ tahrîr olunan havâşşın mukaddimelerinde buna dâir beyân [44]¹ çoktur. Mantığın lüzûmuna ve musannifin “*yecibu*” ta’bîrine bu kadar kelâm kâfi ve muzhirdir. Lâkin maksûd ameli ve icrâsıdır. Mücerred ilmi değildir. Ta’rîfinde “*ta’simu murâ’âtubâ*”² kavli buna dâldir. Onun için hiç bir şeyin mücerred ilmi fâ’ide vermez, bilâ amel belki zarar verir. Hangi ilm ve san’at olursa olsun onun sebebiyle çok şeylerden geri kalır. Hâricde emsâli görünürlük ve amelîsini me’a-ilmihî icrâ etmek beş on gün mikdârı bu usûle âşinâ olan kimseden müzâkere edip havâşş-i cedîdemize dahî mütâlâ’a ile olur. Eğer müsta’id olursa her ne kadar zâhîren vahşî ise de ol kadar ehlinden almak pek âsândır. Her şey ma’rifetle olur, kuvvetle olmaz. Hâricde emsâli müşâheddir.

Musannifin bu mukaddimesinin kaydından çıkan isti’ânet da’vâsına “*innehu mufizü...*”³ kavlinin delîl olmasının tasvîri şekl-i evvelde ve istisnâ’ının iki evvelki tarîkinden zâhirdir. Zîrâ her bir ibâre ki iktirânîden tasvîr olundu. Her hâlde istisnâ’ının iki evvelki tarîkinden tertîb olunur. Ba’zı mahâl ki iktirânîden tasvîri mümkün olmaz. Yine istisnâ’ının iki evvelinden tertîb olunur. Mukaddemâ dahi zikr olunmuştur. İstisnâ’ının iki evvelki tarîkleri muttariddir. Hemân istidlâlâ salâhiyeti olan ibârede lâ-büdd tertîb olunur ve tertîpleri dahî pek âsândır. Zîrâ yukarıda da beyân olunan ta’rîfleri ve amellerini gelen mâddelerde icrâ[yı] mülâhaza [etmek] pek âsândır.

Her bir küll ki eczâ-yı mâddiyyesi hâzır ola ve cüz-i sûrisini ve hey’etini gidermek kâ’idesinden senin ma’lûmun ola. Lâ-muhâl, o küll bilâ-tevakkuf tertîb olunur. Eğer tertîb olunmazsa belki hâlel yâ mâddesinde ya sûrettedir. Sahîh diye getirmişsin, me’a-hâzâ ki sahîh değilmiş. Eğer murâd edersen delîl-i

1 Hatiblerin ibtidâ-yı hutbede: “Elhamdülillâhillezi hedânâ li-hâzâ ve mâ künnâ li-nehtediye levlâ en hedâ-nallah” [Bizi doğru yola sevkeden Allah’a hamd olsun. Onun bizi hidayete erdirmesi olmasaydı doğru yolu biz kendimiz bulamazdık. (Çev.)] kavillerinde istisnâ’ının tarîk-i sânisinin gayr-ı meşhûru ve iki vecihle gayr-ı müte’ârefi cem’ olmuştur. Zîrâ “elhamdülillâhillezi hedânâ” [Bizi hidayete erdiren Allah’a hamd olsun] mukaddime-i istisnâ’iye mütekaddimedir “ve mâ kunna li-nehtediye levlâ en hedâ-nallah” [Onun bizi hidayete erdirmesi olmasaydı doğru yolu biz kendimiz bulamazdık.] şartıyyedir. Tâlisî mukaddem üzere takaddüm ederek ve matlûb olan “elhamdülillâhillezi ihtedeytü bihi” [Kendisi sayesinde hidayete eriştiğim Allah’a hamd olsun.] kavlinin nakîzi tâlî olub mukaddem üzere mukaddem olmuştur ve mukaddem olan “levlâ en hedâ-nallah” [O bizi hidayete erdirmeseydi] kavlinin nakîzi “ellezi hedânâ” [Bizi doğru yola ileten] kavli istisnâ’iye olarak mukaddem zikr olunmuştur. Bu da zâhirdir.

2 Gerekir. (Çev.)

3 Gözetilmesi korur. (Çev.)

4 O feyiz verendir. (Çev.)

mezkûru “*evradnâhu*”¹ kaziyyesinin üzerine icrâ ile fi’liyye olarak ve meâlde yine kaydına delîldir. Onun için tasvîri kıyâs eylediğin vakitte “*evradnâ*” kav-
linden tâ billahi lafzındaki “bâ”ya kadar bi-hâlihi okuyup ba’dehu lafza-i celâl
yerine “*mufîzu’l-hayri ve’l-cûd*”² kavlini vaz’ edib suğrâda mahmûl olan “*ev-
radnâ*” fi’linin kaydının kaydı olarak ba’dehu kübrâda tamâm-ı mevzû’ ederek
şekl-i evvelin evvel darbının gayr-ı müte’ârefinden fi’liyye olarak netîce olur.
Kezâlik istisnâ’ının iki [45]³ evvelkinden dahî bu minvâl üzere tertîb olunur.

Ma’lûm ola, tasvîr-i akyise ibârede elden geldiği kadar ibâreyi bozmayıp
bi-hâlihâ takrîr etmeli. Lâkin ibâre hey’eti kıyâs olmayıp, fakat mâdde-i delîl
yazılmış ise ol vakitte münâsib olan hey’eti kendinden îrâd edib tertîb etmek
lâzımdır. Kezâlik kıyâs tasvîr edince ma’nâya kemâliyle dikkat edib hadd-i
evsat olan delîl da’vâdan hangi cüz’ün yerine gelmek ma’nâca yakışırça öylece
getir. Râhatla tasvîr olub usret olmaz. Onun için bu kadar gayr-i müte’âref
ve sâ’ir envâ’-ı kıyâs oldu. Zîrâ tasvîr-i akyiseden maksûd ibârenin ma’nâsını
tahkîk ve îzâh ve kemâ yenbağî açmaktır. Bu ecilden tertîb-i akyiseden ma’nâ
tarafına ri’âyet lâzımdır. Kat’â bir vecihle ma’nâda hâlel olmamalı. Ma’nânın
istikâmeti hangi hey’ete yakışırça tertîb edib ba’dehu ne türlü kıyâs olduğuna
bakıla. Mücerred tashîh-i ma’nâ için kimi mahalde müte’arif ve kimi mev-
zû’da gayr-i müte’âref ve sâ’iri tertîb olunur. Makâmına ve ma’nâsına bakıp
öylece münâsib hey’ete tertîb lâzımdır.

1 Onu söyledik. (Çev.)

2 İyilik ve cömertlik bahşeden. (Çev.)

3 Hey’et-i kıyâs yirmi altıya münhasır olub on ikisi iktirânî, dördü istisnâ’ının evvelinin müte’ârefi ve gayr-ı müte’ârefi, ikisi üçüncü ve dördüncü tariklerinin müte’arifidir. Bunlardan hâric kıyâs gelmez ve mürekke-
bât bunlardandır. Gerek eczâsı sâde iktirânî ve gerek sâde istisnâ’i ve gerek muhtelit olsun ibârede cümlesi
vâki’dir. Âgâh ol!

Sen bil ki makâm-ı istidlâlîn cemîsinde istisnâ’ının tarîk-i sâlisî ile râbî’den muttariden takrîr olunur. Evveleyni gibi, meselâ âlemin hudûsu da’vâsında taraf-ı erba’adan şöylece denir: Evveliden: “Lemmâ kâne mutegayyiran kâne hâdisen, lâkinnehu mütegayyirun” [O, değişken ise sonradan yaratılmıştır, o değişkendir] üçüncüden “İmmâ leyse bi-hâdisin ve immâ mütegayyirun, lâkinnehu mütegayyirun” [O, ya sonradan yaratılmış değildir yahut da değişkendir, o değişkendir] dördüncüden “İmmâ hâdisün ve immâ leyse bi-mütegayyirin, lâkinnehu mütegayyirun” [O, ya sonradan yaratılmıştır ya da değişken değildir, o değişkendir] cümlesinde da’vâ “el-âlemü hâdisün” [Âlem sonradan yaratılmıştır] istisnâ’iyye “el-âlemü mütegayyirun” [Âlem değişkendir]’dur lâkin üçe olan tarîkin evveleyninden tasvîrdir. Her ne kadar ahîrinden dahî nev’an-mâ hafâ ile câ’iz olursa da onun için mukaddemen evveleyninden ittîrâdını zikr eyledim. İbâre dahî bu misillü makâmlar evveleyninden tertîb olunur. Bu da zâhirdir.

[Genel Olarak Mantiğın Kısımları]

Musannif rahimehullah *İsâgûcî* dedi. Ma'lûm ola ki mesâ'il-i mantıkiyye olan ilm-i mantık iki taraftır. Bir tarafı tasavvur bir tarafı tasdîktir. Tasavvur dedikleri cemî'-i müfredâtı ta'rîfîyle bilmek; ve tasdîk dedikleri cemî'-i kazâyâyı delîliyle bilmektir. Her bir tarafı her birinin îzâhına mütekeffildir. Tâmm mantık ahz olunub me'a-amelihi zabt olunduktan sonra asla bir müfredi ve kazıyyeyi bilmekte kusûr olmaz. Mukaddemâ beyân olunduğu vechle ilm-i mantığın beyân edeceği her bir ulûma ve ibâreye ve mükâlemâta müte'allıktır. Tasavvur tarafı lâyıkiyla zabt olunduktan müfredâta ilme îsâl eder. Tasdîk tarafı bilindikte kazâyâya ilme îsâl eder. Mantiğın hizmeti bu iki matlûba îsâldır. Onun için cemî'-i ulûma hizmet edib cümlesinin mevkûfun-aleyhi ve seyyidi olmuştur.

Lâkin müfredâta îsâl ta'rîf ile olub ta'rîf de mürekkeb ve küll olmak sebebiyle eczâ-yı mâddîyesi evvelen bilinmedikçe ta'rîf vücûda gelmez. Kezâlik kazâyâya mûsil olan kıyâs mürekkeb olmakla evvelen kıyâsın eczâ-yı mâddîyesi ve mebdâisi bilinib ba'dehu kıyâsın beyânı lâzımdır. Bu ecilden külliyyât-ı hamsı zikr eyledi ve kendinden *İsâgûcî* lafzıyla ta'bîr eyledi. Zîrâ tasavvur, tasdîkin lâzım-ı mukaddemidir. Külliyyât-ı hams da [46]¹ tasavvurun lâzım-ı mukaddemidir. Evvelen cüz mâddeye hâzır olmadıkça sûret üzerine gelib küll vücûda gelmez.

Gerek küll ma'kûl olsun gerek mahsûs olsun bu sûrette mantığın mebhasi dört oldu. Birisi tasavvur olan müfredâtın mûsil-i ba'îdi **külliyyât-ı hams**; ve birisi mûsil-i karîbi **ta'rîf**; ve birisi tasdîk tarafı olan kazâyânın mûsil-i ba'îdi **kazâyâ**; ve birisi mûsil-i karîbi **kıyâs**tır. Zîrâ mürekkeb olan küll mâdde ile sûretten mürekkebdir. Bir cüz'ü mecmû'-ı mâddedir ve bir cüz'ü sûret ve hey'ettir. Bu iki olmadıkça küll vücûda gelmez. Mâdde sûretin lâzım-ı mukaddemidir. Mecmû'-ı eczâ'-ı mâddîyyeye bir cüz ve sûretine bir cüz tesmiye olunur.

1 İstisnâ'nın şartı iki mukaddimesi birden külliyye olub yahûd ikisinden birisi külliyye olmaktır. Ve mukaddime şartıyye, lüzûmiyye, mûcibe ve inâdiyye-i mûcibe olmaktır. Şartıyelik külliyyesinde cemî'-i ez-mân ve cemî'-i evzâ'a nazar olunduğu gibi mukaddime-i istisnâ'iyenin külliyyesi yine cemî'-i ez-mân ve evzâ' iledir.

Eczâ-yı mâddiyye ekalli iki olur. Her ne kadar olsa kâffesi bir cüz ve hey’eti bir cüzdür. Hey’et cüz-i a’zam ve cüz-i mükemmeldir. Onun için küllî cüz’ün gayrı olmak zâhirdir. Beyâna hâcet yoktur. Zîrâ bir taş ve bir duvara hâne denilmez ve çocuk dahî görse demez. Belki küll cüz’ün gayrı demelerinden murâd mecmû’-ı eczâ-yı mâddiyye küllün gayrı demektir. Hattâ bir hânedeki bulunan taş ve toprak ve sâ’ir ahşâb ve demir ne ki var ise bunlar hânenin gayrıdır. Bunlar yalnız mâddedir. Hâne bunlar ile sûretten mürekkebdir. Eğer bi-tamâmihi cemî’-i eczâsı hedm olunub “**zerretün mâ**”¹ noksân olmayarak bir mahalle cem’ olsa onu müşâhede eden kimse ona hâne demez, çocuk dahî olsa. Eğer hâne fakat eczâ-yı mâddiyye olsa ona hâne denir idi ve un, tuz, suya acîn denir idi.

Zâhir oldu ki tûb-ı eczâ-yı mâddeye küllün gayrı ve sûret zamm olmadıkça kat’â küll vücûda gelmez. Küll müşâhede olsun gerek ma’nevî olsun onun için Câmî rahimehullah mutazammın-ı mecmû’-ı “**Zeydun kâ’imun**”²dur, mutazammın “**Zeyd**” ve “**kâ’im**”dir. Zeyd’e kâ’im “Zeyd” ve “kâ’imin” gayrıdır diye mutazammın ile mutazammının ittihâdı vehminden cevâb vermiştir. Ve *Tehzîb Mîr*’inde³ suğrâ ile kübrâ bir cüzdür ve küllî olan delîlin gayrıdır diye tasrîh etmiştir. Bu ecilden eczâ-yı mâddiyye bahsi kifâyet etmeyib küllün bahsi lâzım oldu. Küllün bahsi demek, fakat sûretin eczâ-yı mâddiyye üzerine keyfiyyet-i urûzunu beyândır ve ne türlü tertîb olunacak hey’eti îzâhdır. Kable’l-hey’et esâmîsi çok olub ba’de-terkîb ol esâmîler [47]⁴ lağv olunub küllün ismine diğer bir isim tesmiye olunur. Her bir mürekkebin hâli budur.

1 Tek bir zerre. (Çev.)

2 Zeyd ayaktadır. (Çev.)

3 Enverî, Mîr Ebi’l-Feth (ö. 950/1543)’in Tefâtzânî (ö. 792/1390)’nin *Tehzîbü’l-Mantık*’ına yazdığı hâşiyeye atıf yapmaktadır. (Ed.)

4 Mukârin olduğu şartiyye sıyâkında olmak için her ne kadar hamliyyenin külliyyesinde nazar efrâda olub ezmân ve evzâ’a değil ise de bu şartlar için iki mukaddime birden cüz’iyye olsa istisnâ’ının neticesi muttâriden sâdık olmaz. Her halde ikisi ya birisine külliyye sayılır. Makâmına göre götürürsek ba’zı mahalde bir mukaddime-i şartiyyenin külliyye-i mahsûra olarak istisnâ’iyyesi sâdık olamaz. Ol vakitte istisnâ’iyyeyi ya şahsiyye, ya cüz’iyye, ya mühmele getirirsen sâdık olub mecmû’-ı kıyâs olub bir şartiyye gördüğün vakitte evvel ve ikinci tarafına mukaddime-i şartiyye olabilir. Tavakkuf olunmaz iken bu kâ’ideden zühûl olunmuş.

Bu sûrette ibtidâen eczâ-yı mâddiyye olan küllîyyat ile kazâyâ beyân olunub ba'dehu mürekkeb olan ta'rîf ile kıyâs beyân olunmak lâzımdır. Tâ ki onlar ile maksûd-ı aslî ve mechûl olan müfred-i mu'arrefe ve kaziyye-i netîceye ilm ve îsâl oluna. Zîrâ bu ilmde zikr olunan dört mebhas mücerred müfredât ve kazâyâ-yı mechûleye ilm tahsîli içindir. Onun için ta'rîf ile kıyâsın eczâ-ları muhâtabın ma'lûmu olmak lâzımdır. Zîrâ mechûl ile mechûl hâsıl olmaz. Belki mechûl ma'lûm ile hâsıl olur. Eğer eczâ-yı ta'rîf ve kıyâs hafî ise hafâlarını izâle edib tâ muhâtab 'inde bedîhîye îsâl ve muhâtabı her bir vechle iknâ' etmedikçe ol ta'rîf ve kıyâs tekâmîl olamaz, mâdâm ki muhâtab mu'annid ve mükâbir olmadıkça. Zîrâ bedîhîyi münkir olanı mübeyyine îrâd etmek abestir.

Bu sûrette bu dört mebhas hadd-i zâtında vesîle ve mûsildir. Asl-ı matlûb değildir. Bunlar ma'lûm-ı tasavvurî ve tasdikîdir. Mu'arref ile netîce mechûl-i tasavvurî ve mechûl-i tasdikîdir, kable't-ta'rîf ve'l-istidlâl. Ve ammâ ta'rîf ve istidlâlden sonra ma'lûmdur. Ta'rîfi mûrid, mechûlun cehlîni izâle edib ma'lûm kılar ve kıyâs kaziyye-i mechûlenin cehlîni izâle edib ma'lûm eder. Bu takdîrce gerektir ki kütüb-i mantık altı mebhasden ibâret olup, mebhas-i aksâ mu'arref ile netîce bahsi olmalı iken bu iki terk olundu. Sebeb oldur ki ta'rîf ile mu'arref ve kıyâs ile netîcesi beynlerinde lüzûm alâkası vardır. Ta'rîf melzûm, mu'arref lâzım ve kıyâs melzûm netîcesi lâzımdır. Melzûma ilm, lâzıma ilmde kâfidir. Onun için delîl *"mâ yelzemü mine'l-ilmî bihi el-ilme bi-şey'in âhar"*¹ diye ta'rîf olundu. Delîl ta'rîfe ve kıyâsa itlâk olunur. Her ne kadar şimdi kıyâsta isti'mâlî şâyî' ve ma'rûf ise de onun için ta'rîf ile kıyâsa maksâd-ı aksâ denildi. Maksad-ı aksâya mûsil-i karîb ve melzûm olduğu için ve illâ maksâd-ı aksâ lâzımlardır. Hadd-i zâtında vesîle ve mûsildir.

[Mantıkta Lafızların Ele Alınış Ciheti]

Bu dört mebhasın içinden *Îsâgûcî* denilen kelimât-ı hamsin bahsi mukaddem olmak hasebiyle zikren [ve] vaz'an dahî takdîm eyledi. [48]² Zîrâ zât-ı

1 Kendisinin bilinmesiyle bir başka şeyin bilinmesi gereken şeydir. (Çev.)

2 Vâkı'â ba'zı şartiyye-i sâdika var ki istisnâ'ıye zamm ile ba'zı mezhebe fesâd olup netîce dahî fâsid olur.

tasavvur zât-ı tasdik üzere mukaddem olub zât-ı tasavvurdan dahî mebâdîsi mukaddem olmakla cümlelerin üzerine zikren mukaddem oldu. Lâkin ifâde ve istifâde lisân ile telaffuza tevakkuf eylediği için bu makâmda lafızdan ve nisbeti olan delâletten bahs iktizâ eyledi. Vâkı‘a mantıkiyyûn ma‘nâdan bahs edib ve mevzû‘-ı mantık ma‘kulât-ı sâniye olmakla lafızdan bahisleri olmaz. Zîrâ lafızdan bahs eden nahiv ve sarf gibi mevzû‘ları lafz olan ilm olur. Ammâ îcâb etmekle lafızdan istitrâdî olarak bahs eyledi, maksûda vesîle olduğu için. Çünkü ta‘lîm ve te‘allüm lafızsız olmaz ve her bir ulûm ve mükâlemât lafız ile olur. Lafız ile olmakta münâza‘a yoktur. İlm-i mantığın dahî ifâdesi lafız ile olmamak mümkün değildir, lafızıyla bahiste muhâlefet yoktur. Fakat nizâ‘ lafızdan bahistedir. Ya‘nî lafzî olub lafız şöyle olur diye lafzın ahvâlinde söylemektedir. Lafzın ahvâlinde bahs edib ve kendini mevzû‘ kılmaklık bu ilmin muktezâsı değildir. Bizzât olarak belki îcâb iledir. Emr böyle olduysa *lafız ile bahs* demek ile *lafızdan bahs* demenin farkı zâhir olur. *Lafız ile bahs* lâzımdır her bir ifâdâtta. Ammâ *lafızdan bahs* mevzû‘u lafız olan ilmde lâzımdır, cemî‘inde değildir. Bu ecilden bahs bi‘l-elfâza nükte lâzım değildir, kendisi lâzımdır. Bahs bi‘l-elfâza nükte lâzımdır, mevzû‘u lafz olmayan ilmde. Lâkin lafzın ma‘nâsına olan delâleti ve alâkasını bilmek lafzın üzerine mukaddem olduğundan bahs delâleti takdîm eyledi ve lafz ile delâletin ma‘nâları ma‘lûm olmak ile ta‘rîf etmeyib hemân taksîm ile iktifâ eyledi.

[Delâlet]

Îcâbı olmadığından delâletin taksîmine bed’ edib musannif “*el-Lafzu’d-dâllu...*” dedi. Sûret-i taksîm lafzın taksîmi gibi görünür. Lafız ile bed’ ettiği için. Me‘a-hâzâ murâd delâleti taksîmdir ve bu bahs delâlet bahsidir diye hâşiyelerinde ve tasavvurâtta zikr olunmuş ve böyle olduğu vâzıhtır. Zîrâ mutâbakat, tazammun, iltizâm, delâletin hâli ve ismidir, şübhe olmayarak. Fakat delâlet, dâll ile medlûl beyninde nisbet olduğundan ve bu üç türlü delâ-

Hukemânın “in şâ‘e fa‘ale” [İsterse yapar] kaziyyesinin makâmının aynını ve “in lem yeşâ lem yef‘al” [İstemezse yapmaz] kaziyyesinin mukaddemini nakizini zarûriyye olarak istisnâ edib neticelerini vücûbla fi‘l kıldıkları gibi yine münâfî değildir. Zîrâ neticede fesâd kıyâsın cüz‘i olan istisnâ‘iyyenin fesâdından deriz. Nasıl ki ba‘zı şartiyye-i fâside var ki istisnâ‘iyye zamm ile sıhata münkaliib olduğu gibi ba‘zı avâmın “filân kimse filân mahalle gitmese helâk olmazdı” demeleri fâsiddir.

1 Delalet eden lafız. (Çev.)

let etmek lafzın hâli [49]¹ olduğundan mevzû'ü lafz eyledi. Tâ ki “yedullu” zamîri kendine râci‘ ola ve bi'l-mutâbakat ve bi't-tazammun ve bi'l-iltizâm kavlindeki harf-i cerrin “yedullu” lafzına ta'allukları yine delîl-i vâzihtır.

Bu üç delâletin kısmı olduğuna onun için da'vâ-yı taksîmde te'vîl-i masdar edib delâletü'l-lafz diye bed' ve maksim kılmak gerektir. Zîrâ tahfîf için her bir fi'ili ve şibh-i fi'ili masdar edib fâ'ilini yâ mef'ûlüne muzâf kılıb te'vîl-i masdar ve müfred etmek câ'iz, kezâlik cümle-i ismiyye dahî böyle haberin masdarını mübtedâya muzâf kılmak ve eğer haber câmid olursa “yâ”-ı masdariyye ile masdar edib muzâf kılınır. Zîrâ “yâ”-ı masdariyye[ye] lâhık olan kelimenin ma'nâsı aynen masdar olur ve eğer ba'zı câmid fi'il olursa ma'nâ-yı murâd kıla yâ bunun gibi bir şey ile amel olunur. Böylece te'vîl-i masdar-ı âmm olarak câ'izdir. Makâmına göre icrâ oluna. Ammâ “in”, “en”, “mâ” ile olan te'vîl-i masdar vâcibdir. Bu mâddelerde hâli üzere kalmak mümkün değildir. Kat'â masdar ve müfreddir. Cümlelikde kalmaz. Onun için nuhât bunu beyân etmişlerdir, te'vîl lâzım olduğundan. Yoksa câ'iz olarak âmmdır, müfred diye makâmda maksim delâlet olduğundan iktizâ etmekle te'vîl olunur.

“*Delâletü'l-lafzi bi'l-vaz'i*” mübtedâ ve mukassem olmuştur, hasr da'vâsının tasvîrinde. Lâkin bu makâm, makâm-ı taksîm olub her bir makâmın muktezâsı olmakla o makâmda muktezâsı üzere hareket lâzım olub, “*li-küllî makâmin makâl*”² mazmûnunca ona müte'allık kelâm söylenib hilâf-ı muktezâsı üzere gelmemek gerektir. Tâ ki o ibâre fasîh [ve] belîğ ola. Zîrâ ibâre maksûd-ı muhâtabı vefâ edib ve makâmın muktezâsınca bilâ-zâ'id velâ-nok-sân velâ-rekâket geldiği vakitte o ibâre fasîh [ve] belîğ olur. Hangi lisân olursa olsun fesâhat belâğat-ı Arabiyye ve eş'âra hâss değildir. Vâkı'â Arabî'de ekmel ise de bu ibâre makâmın muktezâsı üzere gelirse ona i'tirâz vârid olmaz. Her

1 Eğer buna istisnâ'ıyye-i zarûriyye zammolunub, lâkin bi'z-zarûre oraya gider. Mâdem irâdetullah ta'alluk etmiştir ve helâk olur demiş olsa fesâd ref', fakat münâfıkın mukaddime-i mazmûmeye i'tikâdları olmayıp yalnız şartiyyede kaldıklarından hatâ ederler. Ve âyet-i kerîmede: ﴿قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ﴾ [Şöyle de: Evlerinizde kalmış olsaydınız bile, öldürülmesi takdir edilmiş olanlar, öldürölüp düşecekleri yerlere kendiliklerinden çıkıp giderlerdi. (Âl-i İmrân-154)] bu takririmizi kemâl[en] mü'ey-yiddir. Onun için şartiyye gelen kazıyyeye dikkat lâzımdır. Ba'zı vakitte bir vechile istisnâsı sahîh olmaz gibi görünür. Lâ-büdd muhâlif i'tikâd için yâhûd cüz'iyye ya şahsiyye zammettiğin için yâhûd diğer bir illet için olur. Meselâ ba'zı mahalde iki ve ikiden ziyâde şartiyye iken iktifâ edib hâcet olmadığundan, fakat birisi zikr olunur.

2 Lafzın vaz yoluyla delâleti. (Çev.)

3 Konuma göre söz söylenir. (Çev.)

ne kadar i'tirâz vârid olursa lâ-büdd hilâf-ı muktezâ görüldüğünden olur. Gerek hadd-i zâtında hilâf olsun gerek olmasın, cevâbında beyân ve işâret ederler.

Bu sûrette her bir makâmın muktezâsını ve hilâfını bilmedikçe izâh olmaz. Makâm-ı taksîm olsun makâm-ı ta'rif [50]¹ olsun ve makâm-ı kavâ'id ve mesâ'il olsun. Meselâ muktezâ-yı mesâ'il ve kavâ'id, mûcibe-i külliyye-i zarûriyyedir, hakîkaten yâhûd te'vilen. Eğer sâlibe sûretinde gelirse îcâb ile ve eğer cüz'îyye sûretinde gelirse külliyye ile ve eğer fi'liyye ve mümkinde sûretinde olursa zarûriyye ile beyân etmek lâzımdır. Gerek zarûret-i nefsü'l-em-rî olsun gerek örfî ve iddi'âi olsun aşağıda beyân olunur. Bu ecilden *"müh-melâtu'l-ulûmi külliyyâtün ve mutlakâtuhâ zarûriyyâtün"* denildi.

Bilâ-sûr gelen kazâyâ ve mesâ'il-i külliyye ve bilâ-cihet gelen kazâyâ-yı mutlaka müveccihe add olunur. Sâ'iri dahî bunun gibidir. Bu kadar te'vîlât ve tevcihât hemân termîm içindir. Ez-cümle *"mâ nahnu fih"* makâm-ı taksîmdir. Gerek edât-ı taksîm bulunsun gerek olmasın taksîmin muktezâsı maksim ile cemî'-i aksâm beyninde müsâvât olmak lâzımdır. Onun için maksim mübtedâ, aksâmı haber ve bi'l-aks olmak lâzımdır. Eğer ki maksim ile cemî'-i aksâmı beyninde mübâyenet yâhûd umûm-husûs mutlak yâ min-vech olsa ol taksîm bâtıl olur. Su'âl vârid olur, hilâfı muktezâ olduğu için müsâvât olmakla iki canibden mûcibe-i külliyye sâdık olur. Birisi da'vâ-yı hasrdır. Zîrâ beyân makâmında mütekellim-i müfîdin sükûtu muhâtab-ı muntazıra hasrı müfîddir.

Eğer taksîm tahkîk üzere tasdik kabîlinden ise ve eğer tasavvur kabîlinden olup mücerred hükümsüz aksâmını tasvîr diyen ba'zın re'yine nazaran kaziyye değil ise de yine zımnında olan hasr da'vâsına nazaran yâhûd taksîm

1 Ol vakitte istisnâ bir vechile sahîh olmaz. Zîrâ yalnız bir şartiyye olan mevzi' ile mûte'addid olan mevzi'in tertîbce farkı çoktur. Bir gelince evvel ve ikinci tarîkini mûte'ârefinden ve gayr-ı mûte'ârefinden olabilir. Ammâ mûte'addid gelirse evvelinin gayr-ı mûte'ârefinden olup gayrısı olmaz. Tâfsîlen beyân olunmuştur. Onun için dikkat lâzımdır. Meselâ kelâm-ı kadîmde: ﴿قُلْ لِّئِنْ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِحُكْمٍ﴾ [De ki: Andolsun, bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak üzere insü cin bir araya gelseler... (İsrâ-88)] bir şartiyyedir. Her ne türlü istisnâ etsek me'âli olmaz. Hâlbuki bir şartiyye dahî melhûzdur. Hâcet olmayıp ve evleviyyette kaldığı için iktifâ olunmuştur. *"Ev lem yectemi'u'l-cinnü ve'l-insü alâ en-ye'tü bi-mislihi"* [Ya da cinler ve insanlar onun benzerini getirmek için toplanmasa] ma'lûmdur.

zımında melhûz olan mûcibeteyn-i külliyyeteynin birisini almakla üzerine istidlâl olunur. Onun için Câmî merhûm “*münhasıratûn*” deyib ba‘dehu “*li enneha*” kavliyle istidlâle şurû‘ etmiştir. Aksâm mübtedâ olub maksim haber olan kaziiyenin isbâtı iktizâ etmediğinden. Fakat maksim mübtedâ aksâm haber olan da‘vâ-yı hasrın isbâtına tasaddî olunur. Eğer ibârede üzerine istidlâl olunacak ta‘rîf gibi misâl gibi bir şey mezkûr ise ekser ta‘rîf ile istidlâl olunur. *Kâfiye*’de¹ ve burada da olduğu gibi bu ecilden aksâmın ta‘rîflerine taksîm zımında çıkan ta‘rîf denilir. Murâd taksîm üzere istidlâl olunan ta‘rîfler demek olur. Cemî‘-i taksîm makâmında bu hasr da‘vâsı meczûmdur. Gerek delîli [51]² olsun, mezkûr olarak gerek olmasın. Eğer mezkûr olursa üzerine icrâ olunur. Eğer mezkûr olmaz ise “kazâyâ kıyâsâtuhâ me‘ahâ” kabîlinden olarak ibârece kıyâs tertîb olunmaz.

“*Ma nahnu fih*”de hem ta‘rîf ve hem misâl zikr olunub her birinin isbât ve îzâha salâhiyyeti olmakla muhayyer olunub maksimi aksâma hasr da‘vâsına gerek ta‘rîfleriyle istidlâl olunursa ba‘de’l-istidlâl ve gerek emsile ile istidlâli sahîhdir. Eğer ta‘rîf ile istidlâl mukaddimleri emsile ile isbât olunur ve eğer emsile ile istidlâl olunursa ba‘dehu mukaddimleri ta‘rîfât ile isbât olunur. Meselâ ibtidâ da‘vâ-yı mezbûre olan hamliyye müreddedetü’l-mahmûl kaziiyesini ta‘rîfleriyle müredded olarak şekl-i evvelden basît bir kıyâs tertîb olunsâ yâhûd munfasıla-i müreddede olarak istisnâ’ının gayr-ı mütê‘ârefinden yâhûd istisnâ’ının iki evvelki tarîkinden tertîb olunsâ bu kıyâsların her bir mukaddimesi emsile ile iktirânîden ve istisnâ’îden isbât olunur. Kezâlik da‘vâ-yı mezbûrenin üzerine emsile ile bizzât istidlâl olunursa sâbık misillû mukaddimelerine ta‘rîf ile istidlâl olunur. Yâhûd da‘vâ-yı mezbûre üzerine hem ta‘rîfler hem de misâller ile istidlâl olunur basît yâ iki kıyâstan mürekkeb

1 *el-Kâfiye*, İbnü’l-Hâcib’in (ö. 646/1249) Arap nahvine dair muhtasar eseridir. (Ed.)

2 Bununla beraber “İmmâ yectemi’üne aleyhi ve immâ lâ yectemi’üne aleyhi. İn ictemi’ü illâ ye’tüne bi-tarîki’l-evlâ” [Onun benzerini getirmek için ya toplanırlar ya da toplanmazlar. Şayet toplanırlarsa, hayli hayli getirirler.] takrîr olunub müttehid olan tâlinin aynı “lâ ye’tüne kat’ân” [Asla getiremezler] netice-i matlûbe olur. Buna mümâsil çoktur. Her bir şartiyyede ve ibârede dikkat lâzımdır. Zîrâ ibâre[de] rumuzât ve işârât ve tasrîhât pek çoktur. Bunlar bilinmedikçe ibâre îzâh olmaz. Ve bilinmek dahî her bir usûl ve kavâ’idi zabt ve icrâ ile olur. Zîrâ her bir ilmin mütêallakı amelidir. Ya’nî bir şeyin ilmîsi demek o şeyin ameline ilim demektir. Ulûm-ı müdevvene olsun, ma’ârif olsun, san’at olsun “ilmîsini bilir, amelîsini bilmez” demek, “melzûm, lâzımsız olur” demek olur.

olarak; gerek ikisi de iktirânî olsun, ya istisnâ'î olsun, yâhûd ba'zısı iktirânî ba'zısı istisnâ'î olsun. Mâdem ki basît tertîb olunub mukaddimesi isbât olunursa bi'z-zarûre mürekkebe dahî tertîb olunur. Zîrâ bir mevzi'de ki basît olub mukaddimesi isbât olunursa o makâmda mürekkebe tasvîr olunur.

Ve bir mevzi'de ki mürekkebe tasvîr oluna, o makâmda basît tasvîr olunub nazariyyeti isbât olunur. Birbirine mütelâzımdır. Ziyâde noksânlıkça dahî böyledir. Ya'nî bir basît olub bir mukaddimesi isbât olunub ba'dehu onun dahî mukaddimesi isbât olunursa o makâmda üç kıyâsdan mürekkebe kıyâs olur. Yâhûd iki kıyâs tertîb olunub ba'dehu onun mukaddime-i nazariyyesi isbât olunur. Yâ bunun aksi olur.

el-Hâsıl bir kıyâs-ı mürekkebe kaç kıyâsdan ise basîtini tertîb ettiğin vakitte o kadara tebliğ etmek lâzımdır. Yine böylece nazariyyeti isbât olunarak besâ'it tertîb olunursa mürekkebi ol kadar aded ile tasvîr etmeli. Bunun [52]¹ ihtimâlâtı çoktur. Havâşilerde ilmen ve amelen beyân olunmuştur.

Mürekkebe ile basîtin beynini fark şöyledir ki bir kıyâsa şurû' olunub netîce makâmına gelindiği vakitte eğer asl-ı da'vâ ve maksûd husûle gelirse ol kıyâs basîttir. Eğer çıkmazsa çıkan netîce bir mukaddime farz olunub ol mukaddimeye bir diğeri mezkûr yâ matvî olarak mukaddime zamm olunur. Yine netîce makâmına gelindiği vakitte bakılır, eğer matlûb çıkarsa kıyâs tükenir, eğer çıkmazsa yine ol netîce bir mukaddime farz olunub kendiye mukaddime-i uhrâ matviyyen mezkûre olarak zamm olunur. Böylece gider tâ matlûba çıkıncaya kadar, gerek suğrâ iki kazıyye ve ikiden ziyâde olsun, gerek bir kazıyye olsun kezâlik kübrâ dahî böyle.

1 İlmin ma'lûmu amel ve icrâdır, ma'lûmsuz ilim olmaz. Nâbî (ö. 1124/1712) merhûmun *Hayriyye* nâm risâlesinde:

"Câhilin ma'rifeti redde sebep, destres bulmadığındandır hep, Yoksa can verir idi girse ele, kıl nazar hâline bir kere hele dediği bu ma'nayı muvazzahtır." Onun için: ﴿أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ﴾ [(İblis): Ben ondan daha üstünüm. (Araf-12)] diye delile tasaddî edib hilkâtını âh ile zu'munca isbât eyledi. Kendinden "mâ menâ'ake en tescüde" [Seni secde etmekten ne alıkoymdu?] diye secdeden imtinâ'nın sebebinden su'âl olduğu için yoksa asıl da'vâsı "**Ene lâ escüdü li Âdem**" [Ben Âdem'e secde etmem] olub "li-ennî hayrun minhu ve mâ hüve hayrun minhu fe-lâ yüscedü lehu" [Çünkü ben ondan daha hayırlıyım, o benden daha hayırlı değil. O yüzden ona secde edilmez.] diye ibtidâen istidlâl etmiştir yâhûd fi'liy yeden olarak "lâ escüdü lehu li-ennî hayrun minhu ve lâ yüscedü lehu men hüve hayrun minhu" [Ona secde etmek, çünkü ben ondan daha hayırlıyım ve kendisinden üstün olunana secde edilmez] diye ke-ennehu takrîr edib ba'dehu "ene hayrun minhu" [Ben ondan daha hayırlıyım] suğrâsını mâ-ba'diyle kıyâs-ı meşhûreden takrîr etmiştir.

Suğrâ ve kübrâ müte‘addid kazıyye olmak ile kıyâs-ı mürekkebe olmaz. Nitekim müredded-i mezkûr kıyâsda kübrâ bir kaç kazıyye olub basît olduğu gibi ne kadar şimdi mürekkebe diye meşhûr ise de vâkı‘a bir fesâd yok ise de ve ona münâsib mevsûl dahî takrîr olunmak câ‘iz ise de esahh olan basîttir. Nasıl ki iki üç suğrâlî kıyâs basît olduğu gibi iki üç ta‘bîrî müsâmahadır, dahli olduğu için. Yoksa mecmû‘u bir suğrâ ve bir kübrâdır. *Dürr-i Nâcî* sâhibinin¹ “*sümme’l-lafzû immâ müfredün...*”² kavlinde tertîb-i kıyâsda “*ve hüve mürekkebün*”³ dediğinden istibâh mürekkebe demekliği ona nisbet ederler. Hâlbuki cemî‘-i kıyâs mürekkebdır ve merhûmun murâdı dahî bu olduğu ve basît olduğu ezhardır.

Ve tasdikâtın iktirânî-yi şartî bahsinde suğrâ munfasıla, kübrâ hamliyye diye basît olduğu musarrahtır. Mürekkebe deme[k] cehl-i mahzıdır. Bu misil-lûler yâ suğrâ hamliyye müreddedetü’l-mahmûl, kübrâ hamliyye yâhûd suğrâ munfasıla kübrâ hamliyye olub her hâlde basît olur ve kıyâs-ı mürekkebe ibtidâ kıyâsdan sonra tertîb olunan kıyâslar eğer iktirânîden tertîb olunacak ise ol kıyâsdan çıkan netîce suğrâ farz olunub kendine bir kübrâ zamm olunur. Bazen çıkan netîce kübrâ farz olunub kendine suğrâ zamm olunur. Lâkin pek nâdirdir ve eğer istisnâ’iden tertîb olunacak ise mukaddime-i şartiyye farz olunur. Eğer müte‘arifinden ise ve mukaddime-i istisnâ’iyye farz olunur. Eğer gayr-ı müte‘arefinden ise makâmına göre ve zamm olunacak mukaddime dahî böyle [53]⁴ olur.

Kıyâs-ı mürekkebin cemî‘-i kıyâsı bazen iktirânî olur ve ba‘zı makâm-da ba‘zı iktirânî ve ba‘zı istisnâ’î olur ve ba‘zı mevzî’de cemî‘si istisnâ’iden olur. Lâkin bu sûrette evvelkisi müte‘âref, bâkîsi gayr-ı müte‘âref olur, yâhûd

1 *ed-Dürru’n-Nâcî*, Ömer Feyzi Tokâtî (ö. 1263/1849)’nin *İsâgüç*’ye yazdığı şerhin adıdır. (Ed.)

2 Sonra lafız ya tekildir... (Çev.)

3 Ve o bileşiktir. (Çev.)

4 *Hâşiye-i Tasdikât*’ta mastûrdur. Yâhûd cümlesini mürekkebe olarak “lâ escüdü lehu iz halakteni min nârin ve halaktehu min tîn, ve mâ hulika mine’n-nâri hayrun mimmen hulika mine’t-tîn” [Ona secde etmem. Çünkü beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın. Ateşten yaratılan şey, çamurdan yaratılan şeyden hayırlıdır] “ene hayrun minhu ve lâ yüscedü lehu men hüve hayrun minhu” [Ben ondan hayırlıyım ve kendisinden üstün olunana secde edilmez] “lâ escüdü lehu” [Ona secde etmem] sâ‘ir mürekkebe ve gayr-ı müte‘addid kıyâsı kıyâs ile metni tasvîr ile “aleyhi mâ yestahikku” [Başına geleceklere müstehak] hemân “ene hayrun minhu” [Ben ondan daha hayırlıyım] diye bi’l-fi’l imtinâdan sonra “ene” ta‘bîriyle kavlen dahî izhâr-ı ene’iyyet ve da‘vâyı ena’iyyette bulunmakla ateşin muktezâsı olan kibr [ve] gurûrun hârice ih-râc ve muktezâsı hilm ve tevâzu ve tezelliül ve tenezzül olan turâb ve tînin rifâtinden gâfil olarak muktezâsı fesâd ve hüsrân olan harâretin hüsnîyyâtından hatâ eyledi.

cemî'si gayr-ı müte'âref olur. Zîrâ cemî'si müte'âref olarak istisnâ'iden mürekkebin olmaz. Tekrâr ve abes lâzım olur, mâdem ki çıkan netîce mukaddime-i istisnâ'iyeye farz olunur. Zîrâ mürekkebin esnâsında çıkan netîce kendinden sonra gelen kıyâsa mukaddime farz olunmazsa akyise birbirine mümteziç olmaz, mufarrak olur. Hâlbuki kıyâs, mürekkebin bir kıyâstır. Bir matlûbu isbât için sevk olunmuştur. Velev eczâsı on kıyâs olursa da böyle olduğu zâhirdir.

Kezâlik maksimi ta'rîflere hasr da'vâsı olduğu vakitte üzerine aksâm ile istidlâl ba'dehu mukaddimâtını emsile ile isbât, yâhûd da'vâ-yı mezbûre üzerine bizzat misâlleriyle istidlâl ba'dehu mukaddimelerinin üzerine aksâm ile istidlâl, yâhûd maksimi emsileye hasr da'vâsı edib üzerine aksâm ile istidlâl ve mukaddimâtını mefhûmlar ile isbât yâhûd üzerine mefhûmlar ile istidlâl ve mukaddimâtını aksâm ile isbât ve her birinde istisnâ'iden ve iktirânîden ve mürekkebin olarak mezkûr gibi tasvîr olunur. Fark olmayarak hasr ve taksîm makâmında üç hasr da'vâsına ihtimâli vardır. Her birinde mevzû' maksimdir ve mahmûl birinde aksâm ve birinde ta'rîfler ve birinde emsiledir ve delîl üçün biridir ve mukaddimenin isbâtı bu üçün biriyledir.

Bu tasvîr eshel olarak cemî'-i taksîm makâmında tertîb olunur, kıyâsı zâhirdir, aslâ güçlük yoktur, metninin ve şerhinin hâşiyelerinde beyân ettiğimiz gibi hâşiyelerimiz zâhîren mu'ammâ gibi görünür, usûl-ı cedîde olduğundan. Ammâ mesleki gören kimseye eshelü's-sehl ve her bir şeyden âsândır ve **muktezâ-yı taksîmin** birisi aksâmlar beyrinde **tebâyün-i küllî** olmaktır. Ya'nî her kısım, âhar kısma mübâyîn ve muğâyir olmak lâzımdır. Gerek hakikat ve zâta mübâyîn olsun biri âhar ile aslâ bir mâddede cem' olmasın, gerek i'tibâren ve vaz'an mübâyîn olsun. Her ne kadar bir mâddede cem' olursa da kayd-ı haysiyyet ile mümtâz olsun. Ya'nî her birinin bir vasfına nazar ile diğer vasfına muğâyir olsun. Ke-ennehu [54]¹ bir zât kendi nefesine muğâyir gibi olur. Hâlbuki vâsf, vâsf-ı âhara muğâyir olmaktır. Mevsûfları olan zâta muğâyir ıtlâk olunur. Nazar vasflarınadır. Kuhl meselesinde olduğu gibi zât-ı kuhl birdir ve kimse gözüne çekilmemiştir. Mücerred bir i'tibâr ve farzdır.

1 Onun için mücerred icrâ-yı hakkın gayrında insandan gazâb vahdet ettiği vakitte kendini harâret alıp gittikçe ziyâde olub âkibeti ekser vakitte dünyevî ya uhrevî bir musîbete mecbûr eder ve ateşlenmek mücerred şeytândan ve nefsdendir ve eğer ne kadar icâb etse de sabr u hilm ve acz ve tevâzu' ile bulunup aslâ kalbe harâret ârız olmasa orada şeytân ve nefse işgâ olunmayıp mücerred hazret-i Hakk'ın tevfiği zuhûr etmiştir.

Ba'zı i'tibâr ile kuhl hadd-i zâtında efdal oluyor. İki i'tibâr hasebiyle taksîm-i hakîkî olur. Efrâd hâricde muhakkak olursa zât muğâyir olur ve eğer taksîm i'tibârî olup aksâmının hâricde muhakkak efrâd olmayıp mücerred bir i'tibâr olursa *"mâ nabnu fib"* de olan aksâmlar ve kelimenin aksâmları gibi ol vakitte her kısım âhar kısma vasfen muğâyir olur, eğer zâta muğâyir olmazsa. Ve eğer zâta muğâyir olursa i'tibâra hâcet kalmaz. Gelen mâddelerinde ma'lûmdur.

Bu sûrette aksâmlar beyinde müsâvât ya umûm mutlak ya umûm min-vech olmaz. Bunlar hilâf-ı muktezâ-yı taksîmdir. Olduğuyla taksîm bâtil olup taksîme su'âl ve halel gelir. Tebâyün olunca iki sâlibe-i külliyye yâ murâdifi olan iki mûcibe-i külliyye ol makâmda melhûz olur. İki kısmın beyinde aksâm çok oldukça nisbet dahî çok olur. Lâkin her ikisinin beyinde nisbete i'tibâr olunur. Zîrâ ne kadar eşyâ ve ma'dûmat var ise her hâlde beyinlerinde niseb-i erba'adan nisbet i'tibâr olmak lâzımdır. Münâsib olsun olmasın dörtten hâlî değildir. Tekâbül-i erba'a tebâyünde dâhildir.

Eğer iki şey beyinde nisbet i'tibâr olunursa niseb-i erba'adan bir nisbet olur. Eğer üçün beyinde i'tibâr olunursa nisbet üç olur. Hangisi olursa olsun ne kadar ziyâde olursa nisbete bakıldığı vakit ikişer ikişer bakılır. Eşyânın adedince nisbet i'tibâr olunur. Eşyânın adedi ne kadar ise baş adedi tarh edib bâkîyi vâhîde kadar kara cümle hesâbınca hesâb olunur. Vâhidde beraber olarak hâsıl ne olursa nisbetin adedi o kadar olur, zîrâ nisbetin adedi dâ'imâ eşya adedince olmaz. Belki ekseri ziyâde olur. Fakat ikide nâkıs üçte müsâvî olup mâ-adâda ziyâde olur. Meselâ ikis inin beyinde nisbet birdir, zîrâ iki tarh olduğu vakitte bir kalır ve üçün beyinde nisbet üçtür, zîrâ üç tarh olunduktan sonra bâkî iki ile birdir. Mecmû'u üçtür dördün beyinde nisbet altıdır, zîrâ dört tarh [55]¹ olduğu vakitte bâkî mâ-tahtına hesâb olunduktan üç, iki, bir kalır. Bunların cem'i altıdır, sâ'irini buna kıyâs ile her ne nisbet olursa olsun. Fakat aksâmlar beyinde dâ'imâ tebâyündür.

1 Meğer ki gayreti dîniyye zuhûr edib aslâ ve kat'â nefse râcî' olmayarak ve telezüzze gelmeyerek mahzâ hak ve icrâ-yı hükmüllah için olan harâret ve gayret peydâ ola. O harâret nefsdan ve şeytândan olmayıp hâlis hak için olmakla makbûl ve memdûhdur. Evliyâda vâkî' olmuştur. Bu sebebdan ba'zı nevâfil tâ'at ile nefis telezüz eylese o nevâfilin terkibi lâzım diye buyurmuşlar. Kasîde sâhibinin:

وَأَزَاعَهَا وَهِيَ فِي الْأَعْمَالِ سَائِمَةٌ وَإِنْ هِيَ اسْتَحَلَّتِ الْمَرْعَى فَلَا تَسْمُ

[İş merasından otlayan nefsinî iyi güit; Lezzet bulursa vazgeç, ucba düşürür seni]

buyurduğu budur. Fakat "zikir ve ibâdât hakikatte rûhun gıdası olup bir ibâdetten rûh telezüz etmedikçe müsmir olmaz" dediklerine kazıyye münâfî değildir. Her bir tâ'atte telezüz-i rûhânî lâzımdır.

Bu makâmda aksâm üç olmakla nisbeti dahî üçtür. Tebâyün olmakla iki taraftan selb-i küllî lâzım olduğundan üç da'vânın mütezâ'ifi olan üç ile altı da'vâ olur, zîrâ bir şey âhar şeye muğâyir olunca âhar da o şeye muğâyir olur, bi'z-zarûre. Gerek muğâyir, mübâyin, muhâlif lafızlar ile ta'bîr olunsun sûreti mûcibe ve me'âlde sâlibe olur. Gerek "lâ-şey", "leyse" gibi edât-ı selb ile ta'bîr olunsun zâhîren ve me'âlen sâlibe olur. Mûcibe ile sâlibenin farkını sahîh edât-ı selbin bulunub bulunmamasına mantıkıyyun i'tibâr eylediğinden böylece oldu. Yoksa değil ki i'tibârları lafza ola. Hâlbuki lafızdan bahs etmezler, hemân mücerred istilâhtır. Eğer harf selb olursa sâlibe, olmazsa mûcibe, me'âlde sâlibe olsun olmasın belki harf selb olarak dahî bazen ma'dûle i'tibâr edib selbi tarafının birinde mûnderic ederek icâb-ı hükm edib mûcibe derler.

Ba'zı icâb iktizâ edib selb gelen mahalde ve aks dahî böyledir, yâhûd ba'zı harf-i nefyin icâb ve udûle vaz'ı örf olduğundan bu sûrette mutâbıkî, tazammunî, iltizâmî olan aksâmlar beyinde üç kaziyye ve mütezâ'ifi üç kaziyye olur. Hangi taraftan bed' olunursa diğer tarafı mütezâ'ifi olur. Gerek mûcibe ve gerek sâlibe bu altı da'vânın her birinin üzerine iki ta'rîfler ile çifte suğrâlî yedi kıyâsdan ve istisnâ'idan istidlâl olunur ve bu da müsâvât dahî olur. *"el-muğâyiru li'l-muğâyiri liş-şey'i muğâyirun li-zâlikeş-şey'i"*¹ vâsıtasıyla bu da zâhirdir. Tafsîli gelir.

Ba'dehu tertîb olunan akyisenin mukaddimelerinin üzerine emsile ile istidlâl olunur. Kezâlik aksi dahî böyle olur. Ya'nî da'vâ-yı mezkûrenin üzerine bizzât misâller ile istidlâl olunub ba'dehu mukaddimelerine ta'rîfler ile istidlâl olunur. Muğâyeret da'vâsı aksâmlar beyinde melhûz olduğu misillû ta'rîfler beyinde ve misâller beyinde sâbit ve sübûtu bedîhîdir. Zîrâ iki şey birbirine muğâyir olunca ta'rîfleri ve misâlleri dahî muğâyir olur. Bu sûrette murâd edersek ibtidâ mefhûmlar beyinde ikişer ikişer yine üç muğâyeret [56]² da'vâsı ihrâc ve mütezâ'ifi dahî üç olarak altı da'vâ hâzır olup her birinin

1 Anlam merkezli çevirisi: "A, B'den farklı ise ve B de C'den farklı ise, A, C'den de farklıdır." (Çev.)

2 Rûhun telezüzüyle nefsin telezüzü mâ-beyinde fark-ı zâhirî şudur ki; ibâdât gün be gün sâhibinin ahlâkını hüsn-i ahlâka tebdil edib ve gittikçe âgâhlığı ve ubûdiyyeti ve aczi ve fenâsı ziyâde olub ve neş'e zuhûr ederse bil ki o ibâdet makbûl ve mütelezüz olan rûh kalb ve sâ'ir âlem-i letâ'ifdir ve eğer gittikçe ve ibâdet ziyâde oldukça el-iyazü billahî te'âlâ şerri ve fesâdı ve ucub ve gurûr kalbli ziyâde olursa bil ki şeytânî ve nefsanîdir. Her ne kadar zâhîren lisân ile münezzel gösterir ise de münâfık tabî'atı olduğu için ekseri bu hâl sûfi-yî câhil ve âlim-i gâfilde bulunur.

üzerine gerek aksâmlar ile istidlâl edib ba'dehu emsile [ile] mukaddimelerine istidlâl yâhûd emsile ile ibtidâ istidlâl olunub mukaddimelerine aksâm ile istidlâl olunur.

Kezâlik murâd edersek ibtidâ misâller beyninde ikişer olarak muğâyeret da'vâsı ihrâc edib lâzımıyla altı da'vâ olmakla her birinin üzerine yâ aksâm ile bizzât istidlâl ba'dehu mukaddimelerine ta'rîfler ile istidlâl yâhûd bizzât ta'rîfler ile isbât olunub ba'dehu mukaddimleri aksâm ile isbât olunur. Bu sûrette da'vâ on sekiz olur. Altısı aksâm beyninde mütezâ'îfi ile altısı ta'rîfler beyninde mütezâ'îfi ile altısı misâller beyninde mütezâ'îfi ile ve bu on sekiz da'vânın her birinde iki ihtimâli vardır. Meselâ aksâm-ı da'vâ ta'rîfleri delîl mukaddimelerine misâli yâhûd aksâm-ı da'vâ misâli delîl mukaddimelerine ta'rîfleri delîl bâkîler dahî böyledir. Böyle olunca ihtimâl otuz altı olur. Birinde ne kadar akyise tertîb olunursa sâ'irinde o kadar tasvîr olunur.

Hâşiye'de zikr olunduğu gibi bu makâmda üç sıra vardır. Biri aksâm ve biri ta'rîfler ve biri emsile. Herhangi sıradan da'vâ olunursa diğer iki sıranın biriyle üzerine istidlâl ve âharıyla mukaddimâta istidlâl olunur, zikr ettiğimiz gibi. Yâhûd bâkî iki sıranın ikisiyle istidlâl olunub kıyâs-ı mürekkeb mevsûlû'n-netâic ve mefûl tertîb olunur. Zîrâ ma'lûmdur ki bir makâmda basît tertîb olunub mukaddimesi isbât olunursa o makâmda mürekkeb tertîb olunur. Aksi dahî böyle. Bu iki birbirine mütelâzımdır. Kezâlik bu makâmda kıyâs-ı müstakîm ve hulfî ve istisnâ'înin gayr-ı müte'ârefinden mürekkeb tertîb olunur. Lâkin bu tertîb, istidlâl-i tertîb ettiğimiz sıradan ikişer olub istidlâl ettiğimize göre, zîrâ da'vâ hakîkate lâ-büdd ikişer beyninde olur ve dahî üç aksâm beyninde muğâyeret da'vâsı edib üç ta'rîf ile istidlâl olunub üç suğrâlî, ya'nî üç kazâyâyı müştemil suğrâ ile tasvîr câ'izdir.

Hadîs-i kudsî olan *"ene ilâhun latîf ve ente benî şerîf ve ümmetüke kavmun za'îf"*¹ kaziyyeleri üç suğrâ olub *"fe-keyfe yuzâ'u za'îfun beyne latîfin ve şerîf"*² cümlesi istifhâm-ı [57]³ inkârî olarak *"lâ yuzâ"* me'âlinde kübrâ olub

1 Ben lütuf sahibi ilahım, sen şerefli bir elçisin, ümmetin ise zayıf bir kavimdir. (Çev.)

2 Lütuf sahibi ve şerefli olanın yanında zayıfa nasıl zarar verilsin. (Çev.)

3 Ba'zı mefâsid-i dînî gibi. Hüzn-i aleyhî's-salâtu ve's-selâm dahî şiddet-i matar ve hevâ vaktinde bulunur

netîce “*keyfe yuzâ‘u ümmetüke beynî ve beyneke*” olduğu gibi tafsîli *Câmî* [ve] *Tehzîb* hâşiyelerinde mezkûrdur. Sâ‘ir ihtimâl akyisesiyle berâber kezâlik gerek iki suğrâ ve gerek üç suğrâlî bu de‘âvânın kâffesinde hâlif ve teğâyür gibi fi‘il ile iddi‘â ve üzerine dahî fi‘il ile istidlâl olunub kıyâs-ı fi‘liden dahî câ‘iz olur. Cümlesi *Hâşîye-i Fenâri*’de mestûrdur, gâfil olma.

Ve mürekkeb ve müstakîm ve lâzımı ve hulf dahî ma‘lûmdur. Ammâ delîl murâd edersek ikişer olarak alınır, geçen gibi. Ve eğer murâd edersek biriyle istidlâl olunur. Îcâb selb ile ya’nî “*mâ zûkira*” iki kısım beyninde muğâyeret da‘vâsı olsa, meselâ iki ta‘rîfle yâ iki misâliyle isbât olunur. Kezâlik ta‘rîfin biriyle dahî isbât olunur. Ol ta‘rîfi mukaddimenin birinde îcâb ve birinde selb ile, zîrâ ya mevzû‘ tarafında bulunan kısmın ta‘rîfiyle istidlâl olunur. Ya mahmûl tarafında bulunan kısmın ta‘rîfiyle istidlâl olunur. Eğer mevzû‘ tarafında bulunan kısmın ta‘rîfiyle isbât olunursa suğrâ mûcibe, kübrâ sâlîbe olup şekl-i evvelden ve sâniiden ve istisnâ‘ının üç evvelki tarîkinden tertîb olunur. Ve eğer mahmûl tarafında bulunan kısmın ta‘rîfiyle isbât olunursa suğrâ sâlîbe, kübrâ mûcibe olup şekl-i sâni ve şekl-i râbî‘ ve istisnâ‘ının iki evvelinden tertîb olunur. Lâkin bu sûretlerde dahî salibe olur. Edât-ı selble sâniiden, râbî‘den tertîb olunduğu için muğâyir-i muhâlîf gibi ta‘bîr olunmaz. Ne kadar ma‘nâda selb ise de mûcibedir. Mâdâm harf yoktur. Sâbikan beyân olundu. Belki “*leyse*”, “*lâ gayr*” gibilerle da‘vâ i‘tibâr olunur.

Vâkı‘â şekl-i evvelden ve istisnâ‘iden tertîb olunduğu vakitte da‘vâ mûcibe ile sâlîbe olmasında fark yoktur. Lâkin bir siyâk üzere olmak âsân olmakla bu sûretlerde de‘âvâ selb ile tutulur. Ammâ yukarı sûretlerde selb ile îcâbının farkı yoktur. Mâdâm şekl-i evvelden oluyor, bu sûrette ihtimâl ol sûretten ziyâde olur. Her birinde icrâ olunan aded-i akyise cemî‘inde de bilâ-tefâvût icrâ olunur, hey‘etçe fark olmayarak, fakat fark mâddede olur. Meselâ mutâbıkî ile tazammunî beyninde mübâyenet da‘vâsı olup mutâbıkî mevzû‘ tarafında ve

idi. Ümmete irşâd için ve ol derece mahbûb-ı Cenâb-ı Hakk olup ve “ene etlubu rızâeke” [Ben senin rızânı istiyorum] ile muhâtab olup dururken yine ba‘zı hicrin ve gâra gelmek gibi acz sûretinde bulunurdu. Zîrâ ubûdiyyet sıfatına kemal-i inkiyâd ve ümmetin kemâl-i muhabbetleri sebebiyle Nasârâ’nın nebîlerine olan inkiyâd ulûhiyyet ve ibniyyet da‘vâlarında bulunmalarında[n] hazer için bundan aşırı derece hisse ve i‘tibâr olup kemâl-i acze müdâvemet ve tâleb-i rızâ-yı Hakk’da meşgûl olup aslâ kibr-i nefsanî ve gurûr-ı şeytânîde kalben ve cismen bulunmamak lâzımdır Te‘âlâ hazretleri nefsimizi islâh eyleye âmin.

tazammunî mahmûl tarafında olup, mutâbıkînin ta'rîfiyle icâbı [58]¹ selb ile isbât etmek murâd olundukta suğrâ mûcibe olup kübrâ sâlibe ve tekrâr eden mutâbıkînin ta'rîfi olur. Suğrâ da kendinin sâhibi olan mutâbıkîye haml olup kübrâ da kendinden nakîzi olan tazammunîden selb olunur.

İktirânînin iki evveliyle istisnâ'înin üç evvelinden tasvîr olunub ba'dehu kıyâsların mukaddimleri bâkî kalan mahmûl tarafının ta'rîfiyle ve emsile ile isbât olunur. Mukaddime-i icâbiyyeler ve mukaddime-i şartiyyeler yalnız misâl ile isbât olunur. Mukaddime-i selbiyyeler bir def'a misâl ile ve bir def'a kalan ta'rîf ile isbât olunur ve eğer mahmûl tarafında bulunan tazammunînin ta'rîfiyle yine da'vâ-yı mezkûre üzerine istidlâl olunmak murâd olunursa suğrâ sâlibe, kübrâ mûcibe olup sâni ile râbî'den ve istisnâ'înin iki evvelinden tasvîr olunur.

Tazammunînin ta'rîfi hadd-i evsat olup suğrâda mutâbıkîden meslûb ve kübrâda tazammuniyye sâbit olur. Suğrânın aksi dahî böyledir. Râbî'de sonra yine mukaddimler üzerine bâkî kalan mutâbıkînin ta'rîfiyle ve misâliyle istidlâl olunur. Mukaddimât-ı icâbiyyeye emsile ile mukaddimât-ı selbiyye emsile ile gerek mevzû' tarafının misâli ve gerek mahmûl tarafının misâli icâb-ı selb ile yâhûd misâlin ikisiyle ve kalan ta'rîf ile istidlâl olunur. Kezâlik da'vâ-yı mezkûre üzerine ibtidâ emsilenin biriyle icâb-ı selb ile istidlâl olunub bir def'a mevzû' tarafında bulunan kısmın ta'rîfi ve bir defa mahmûl tarafında bulunan kısmın ta'rîfiyle isbât olunur. Ba'dehu mukaddimleri ta'rîf ile ve bâkî kalan misâl ile isbât olunur. Sâ'ir on yedi da'vânın keyfiyyet-i isbâtı dahî böyledir. İki ta'rîf yâ iki misâl beyninde selb ile da'vâ olunub kalan aksâmdan yâ ta'rîflerden yâ misâllerden biriyle icâb-ı selb ile tertîb edib mukaddimâtı dahî bu minvâl-i mezbûr üzere isbât olunur.

Bu sûrette dahî da'vâ on sekiz olup her birinde iki ihtimâl olmakla otuz altı sûretin birinde ne kadar kıyâs tertîb olunursa otuz beşin her birinde dahî

1 Tasavvur fakat bir müfred ta'rîf ile bilmek, tasdik bir kaziyeyi delil ile bilmektir. Şimdi ba'zıların tasavvura misâl "Zeyd'i mülâhaza eylemek"; hükümsüz tasdikte misâl "Zeyd kâ'imdir, kâ'iddir" diye mülâhaza etmek dedikleri mahzâ hatâdır. Zîrâ tasavvur ve tasdik ilmin kısmı olup, ilim, husûlu's-sûreti olmakla meçhûle ta'alluk etmekle mülâhaza ile ta'bir olunmaz. Zîrâ mülâhaza olan ma'lûmun olur ve diğer cihetle hatâdır. Tasavvurat sâhibi aynen tasrîh eder ve zâhir bir şeydir.

öylece tertîb olunur. Lâkin bu sûrette aded-i akyise sûret-i sâbıktan ziyâde olur. Ya'nî iki beyinde da'vâ edib âhar sıralardan ikişer ile isbât olunduğu vakitte olan otuz altı sıranın her birinde tertîb olunan akyisenin [59] ¹ adedi iki beyinde da'vâ olunub âhar sıralardan biriyle, fakat îcâb-ı selb ile isbâtta az olur ve bu sûrette dahî kıyâs mürekkebe ve hulfî ve müstakîm ve istisnâ'nin gayr-ı müte'ârefinden mürekkebe tertîb olunur. Lâkin bu sûretin mürekkebinin eczâsı sâbık sûretin mürekkebinin eczâsından çok olur. Zîrâ yukarı sûrette mukaddimâtın isbâtına delîl bir idi. Bu sûret de ikinin biridir. Mesela beyne'l-aksâm muğâyeret da'vâsı edib evvelen ta'rîfin birini hadd-i evsat sâniyen misâlin birini ve sâlisen misâlin diğerini ve râbi'an ta'rîfin diğerini hadd-i evsat ederek dört kıyâstan mürekkebe olur. Yâhûd evvelinde iki ta'rîfiyle sâliste iki misâlin biriyle üçten mürekkebe olur. Sâ'ir ihtimâlât-ı mürekkebe dahî böyledir. *Hâşiyede* işâret olunmuştur.

Kıyâs-ı mürekkebe ma'lûmdur ki yâ sâde iktirânîden yâ sâde istisnâ'den yâ muhtelit olur. Tâ ki matlûb çıkıncaya kadar tertîb olunur. İbtidâ kıyâsta netîce makâmına gelib matlûb zuhûr etmezse kıyâs mürekkebe olur. Kaç kıyâstan mürekkebe olursa olsun ve mukaddime-i vâhîde kaç kazıyyeyi müştemil olursa olsun sâbıkta istediğin gibi. Fakat bir yâ birden ziyâde iktirânî şartı ile âhar kıyâs-ı istisnâ'nin evvelki tarîkinden olarak mürekkebe olursa ol mecmû' mürekkebe müstakîm tesmiye olunur. Ve bu müstakîm olan mahalde istisnâ'nin gayr-ı müte'âreflerinden mürekkebe olarak dahî tertîb olunmak lâzımdır. Nitekim istisnâ'nin gayr-ı müte'âreflerinden tertîb olan müstakîm tertîb olunmak lâzım olduğu gibi ve bu ikisinde de kıyâsa bed' olunduğu vakitte delîlden bed' olunur. Fakat şartıyye olarak bed' olunursa müstakîm hamliyye olarak bed' olunursa istisnâ'nin mürekkebi olur. Ya'nî müstakîm şartıyye olarak bed' olunub mukaddimleri şartıyye yâhûd suğrâsı şartıyye olarak iktirânîden tertîb olunub tâ ki matlûb kübrâyâ tâlî düşerse o kıyâsın

1 Nasıl ise gaffet olunuyor ve külliyyât-ı hams mebdâî olmakla maksûd li-zâtihî olmayıp maksûd kavli-i şârihidir ve kavli-i şârihden mütedâvil olan resmdir. Araz-ı âmm ile araz-ı hâssadan mürekkebe olandır. Hadd olarak nâdirdir. Cins, fasl-ı mürekkebe olarak gelirse haddir. Müfred olarak nev'dir ve bu kavli-i şârih de müfred içindir. "Et-tasavvuru innemâ yutlebu li ecli't-tasdîk" [Tasavvur, tasdik için talep edilir] dedikleri budur. Zîrâ kazıyye eczâ olmayarak yalnız müfred gelmez ve gelse müfd olmaz ve kazâyâdan maksûd kıyâs olub kıyâsdan maksûd metâlîbe işâl olduysa zâhir oldu ki mantığın iki tarafından maksûd hemân kazıyye-i mechûle-i matlûbeye ilim gelmektir ve cemi' kimsenin nazarı buradadır.

netîce-i şartiyyesini mukaddime-i şartiyye farz edib mukaddemin aynını istisnâ tâlînin aynını netîce verir. O da matlûbdur.

Delîl olan mukaddem cemî'-i netîcelerde ve ibtidâ suğrâda mukaddem olur. Ammâ delîlden bed' edib hamliyye olarak ibtidâ mukaddime-i istisnâ'ıyye olup ba'dehu mukaddeme şartiyye zamm olunub [60]¹ ba'dehu netîce olan tâlînin aynı mukaddime-i istisnâ'ıyye farz olunub, yine kendine şartiyye zamm olunub tâ ki matlûbun aynı hangi şartiyyede tâlî olursa kıyâs tamâm olup matlûb olan tâlînin aynı hâsıl olursa istisnâ'ının gayr-ı müte'ârefinin mürekkebi olur. Bu istisnâ'ının mürekkebi terdid makâmında olan istisnâ'ının mürekkebinin hey'etçe gayrıdır. Zîrâ terdid makâmında olan evvelen terdid ile mukaddime-i istisnâ'ıyyenin mecmû'u zikr olunub ba'dehu terdidin adedince mukaddime-i şartiyye zikr olunub ba'dehu tâlîlerin aynıları terdid ile netîce olur. Ba'zıları bunu iktirânî, müreddede kıyâs ile basît dediler ise de meşhûru mürekkebdir, taksîm makâmında olanlar gibi. Ammâ mukaddem zikr olunan bir mukaddime-i istisnâ'ıyye ba'dehu şartiyye ba'dehu istisnâ'ıyye farz olunan tâlînin aynı olan istisnâ'ıyyenin gayr-ı müte'ârefinin mürekkebi kat'î mürekkebdir. Nev'-i diğeri gibi değildir.

Ammâ kıyâs-ı hulfî bir yâ birden ziyâde iktirânî şartı ile kıyâs-ı âhar istisnâ'ının sânisinden olarak bu mecmû'dan mürekkeb olan kıyâstır. Suğrayâtın ve netâicin cemî'sinde matlûbun nakîzi mukaddem olur. Tâ ki delîl halâs olduğuyla netîce-i şartiyye-i ahîre mukaddime-i şartiyye farz olunub tâlîsinin nakîzi istisnâ mukaddimenin nakîzini netîce verir. O da matlûbdur. İktirânî-yi şartiyyede netîce dâ'imâ şartiyye ve suğrâ dahî şartiyye olur, kübrâ gerek şartiyye ve gerek hamliyye olsun. Lâkin müstakîm ile hulfîde ekseri mukaddimenin ikisi de şartiyye olur. Zikr olunan müstakîm ve lâzımî ve hulfî mezkûr hasr da'vâsının isbâtında dahî icrâ olunur. Bu ana kadar aded-i

1 Hiç mücerred şehvât-ı nefis ve hayvâniyetten zuhûr eder. Akl-ı me'âd ve zihn-i sâfî mümeyyizdir. Teklîfin dahî medârı akıldır. Muktezâ-yı akl âgâhlıktır. Gaflette bulunmak hemen akli men edib vehmi ve gafleti yerine istihdâm etmektir. Te'âlâ hazretleri bizlere hilm ve rahm ve afv ile mu'âmele edib kahr ve celâl va'diyle mu'âmele etmeye. Âmin. Onun için semâvî ve arzî bir âfât zuhûru veya cismen veya dînen ibtilâ vaktinde "Yâ Halîm" ismine müdâvemet ve bu ismin mazhariyyetini ve tecelliyyâtını tasavvur ederek kemâl-i havf ve huzûr ile uğraşmak çok fâ'ide ve korktuğundan necât verir. Mahzâ Hakk için olan sıdk gazab-ı ilâhîyi söndürür.

akyise beş bini mütecâviz olmuştur. Hasr da'vâsında ve aksâm-ı ta'rîfât ve emsile beyninde muğâyeret da'vâsı olub diğerinin ikisiyle yâhûd biriyle îcâb-ı selb ile isbât olundukta cüz'î mesleğe âşina oluna, gâyet sehldir ve sâ'irede tertîbe pek nafi'dir.

Şimdiye kadar tasvîr olan yalnız aksâmlar beyninde birbiriyle muğâyeret ve yalnız ta'rîfler birbirine nisbet-i muğâyeret ve yalnız emsile birbirine muğâyir olmasıdır. Ya'nî muğâyeret nisbeti sâde aksâm ve sâde ta'rîfât ve sâde emsile beyninde i'tibâr olunmakla da'vâ dahî öylece i'tibâr olunub ihtimâl de'âvâ [61]¹ ve tasvîrât bu kadar bâliğ olmuştur. Ammâ muhtelita olarak dahî nisbete bakılıb mecmû'-ı aksâm ve ta'rîfât ve emsile beyinlerinde niseb-i erba'adan biri i'tibâr olunur. Nisbet otuz altı olur. Zîrâ aksâm ile ta'rîfât ve emsile bu makâmda dokuzdur. Dokuz beyninde nisbet otuz altıdır. Dokuzu tarh edib bâkî mâ-tahtı sekiz ve yedi ve altı ve beş ve dört ve üç ve iki ve bir kara cümle olarak hesâb olunsâ cem'i otuz altı eder. Kâ'ide-i mukarreremiz üzere ve otuz altı nisbetin dokuz nisbeti mübâyenet olduğu mukaddemâ bilindi. Her bir envâ' tertibâtıyla muhtelit olmayıb bir cinsinden olarak, ya'nî aksâmlar birbiriyle ve ta'rîfât birbiriyle muğâyir olması da'vâ olunub üzerine yine bir kaç türlü istidlâl olundu. Bâkî yirmi yedi nisbetin dokuzu müsâvâtır, muhtelit olarak. Zîrâ her kısım kendi ta'rîfine ve kendi misâline müsâvîdir ve her bir ta'rîf kendi kısmına ve kendi misâline müsâvîdir ve her bir misâl kendinin kısmına ve ta'rîfine müsâvîdir.

Ya'nî mutâbıkî "*mâ-yedüllü alâ tamâmi mâ-vuzi'a leh*"² ve "*delâletü'l-insâni ale'l-hayevânî'n-nâtiki*"³ gibilere müsâvîdir. Kezâlik tazammunî "*mâ-yedüllü alâ cüz'ibi*"⁴ye ve "*delâletü'l-insâni ale'l-hayevânî*"⁵ gibilere müsâvîdir

1 Bir hüküm delilsiz olmaz ve hiçbir sâ'il burhân olmadıkça iknâ' olmaz. Lâ-büdd aklınca bir delil-i muknî sevki lâzım dır. Bu da zâhirdir.

* "İlâh", "benî", "zayıf" lafızları hadd-i evsatın mevsûfları olmakla berâber mükerrer ve sâkıttır. Fefhem.

* Küllînin efrâd-ı zihniyyesi olub zihniyye demek hâtıra gelmektir. Tasdik ile olsun inkâr ile olsun hiç olmasın, ya'nî küllînin zihnde efrâd-ı kesîresi olur. Gerek hâricde efrâd-ı kesîresi olsun ferd-i vâhidi olsun, hiç olmasın, olması muhâl olsun nazır zihnedir. Hemân bir şey hâtıra aldığıyla o şey zihnde mevcûd olur.

2 Vaz edildiği mânanın tamamına delâlet eden şeydir. (Çev.)

3 "İnsan" lafzının "düşünen canlı"ya delâleti gibi. (Çev.)

4 Vaz edildiği mânanın cüzüne delâlet eden şey. (Çev.)

5 "İnsan" lafzının "canlı"ya delâlet etmesi gibi. (Çev.)

ve iltizâmî “*mâ-yedüllü alâ mâ-yülâzimuhu*”¹ya ve “*delâletü'l-insâni alâ kâbi-lî'l-ilm*”² gibilere müsâvîdir. Aksleri dahî böyledir, zîrâ müsâvât tarafeynden îcâb-ı küllî sâdık olur. Mübâyinde tarafeynden selb-i küllî sâdık olduğu gibi kezâlik “*mâ-yedüllü alâ tamâmihî*”³,

“*delâletü'l-insâni ale'l-hayevânî'n-nâtiki*”⁴ gibilere müsâvîdir. Aksi ve diğerân dahî böyledir. Fakat meselâ mahmûl tarafından olursa “kef” ile yâ “meselâ” gibi lafızla beyân olunur, tâ ki ehassın e’amma hamli olmasın için. Bu dokuz da’vâ üzerine âharlar ile istidlâl olunur. Cümlesi zâhirdir.

Otuz altıdan bâkî onsekiz da’vâ muhtelit olarak mübâyenet da’vâsıdır. Ol onsekiz da’vâ mutâbıkî ile tazammunînin ta’rîfi beyninde mutâbıkî ile tazammunînin misâli mutâbıkî ile iltizâmînin ta’rîfi mutâbıkî ile iltizâmînin misâli tazammunînin ta’rîfiyle iltizâmînin misâli tazammunînin misâliyle iltizâmînin ta’rîfi ve tazammunî ile mutâbıkînin ta’rîfi tazammunî ile iltizâmînin ta’rîfi tazammunî ile mutâbıkînin misâli tazammunî ile iltizâmînin misâli mutâbıkînin ta’rîfiyle iltizâmînin misâli mutâbıkînin misâli ile iltizâmînin ta’rîfi ve iltizâmî ile mutâbıkînin [62]⁵ ta’rîfi ve iltizâmî ile mutâbıkînin misâli ve iltizâmî ile tazammunînin ta’rîfi ve iltizâmî ile tazammunînin misâli ve tazammunînin ta’rîfiyle mutâbıkînin misâli ve tazammunînin misâli ile mutâbıkînin ta’rîfidir. Cem’îsi muğâyeret da’vâsıdır ve her bir da’vâ âharın gayrıdır ve onsekiz dahî mütezâ’ifi, muğâyirleri olan de’âvâdır.

Her birinin üzerine ihtilâl etmeyen sıra ile istidlâl olunur ve da’vâda bulunan tarafeynin hilâflarıyla da istidlâl olunur. Meselâ da’vâ bir kısım ile bir ta’rîf beyninde mübâyenet olursa bunun üzerine misâl ile istidlâl olunmak câ’iz ve yine ta’rîf kısımla da istidlâl olunmak câ’izdir. Ya’nî da’vâda olan kısmın

1 Vaz edildiği mânâyı gerektirene delâlet eden şey. (Çev.)

2 “İnsan” lafzının “yazı yazabilen”e delâleti gibi. (Çev.)

3 Vaz edildiği mânânın tamamına delâlet eden şey. (Çev.)

4 “İnsan” lafzının “düşünen canlı”ya delâleti gibi. (Çev.)

5 Onun için “şerikü'l-bârî mevcûdun fi'z-zihni” kaziyyesi sahîh oldu ve cüz’iyyenin zihnde fakat ferd-i vâhid olur, ziyâde olmaz. Evvel vakitte hâricde dahî vâhid olur. Diğer ihtimâlleri olmaz. Zîrâ zihnde olub hâricte çok olmak ya hiç olmamak olmaz. Gerek küllînin ve cüz’ünün nefs-i efrâd ve ferdi mutesakkık olsun, i’tibârî olsun, külliyyeti ve cüz’iyyeti fark etmekle nazar sâde zihne ve mefhûmlarının tasavvuruna oldu. Nefsü'l-emr hârice nazar olunmadı. Bir mefhûmun küllî ya cüz’î olmasını bilmekte yalnız mefhûma bakılıp mevhûmdan hârice bakıla.

ta'rîfiyle ve da'vâda olan ta'rîfin kısmıyla istidlâl olunur. Meselâ mutâbıkî ile *"delâlet alâ cüz'ihî"*¹ beyinde da'vâ olunursa üzerine mutâbıkînin ta'rîfi olan *"delâletün alâ tamâmihî"*² ile tazammunî ile istidlâl olunur ve emsilede istidlâl olunur. Ve ehadühümânın mukaddimâtına âhar ile istidlâl olunur ve mecmû'u ile mürekkeb de olur, ayn-ı sâbık gibi. Lâkin bu sûrette sâbıkın zı'fı o, belki ziyâde olur.

Sâbıkta asıl da'vâ dokuz ve burda on sekiz olmakla on sekiz lâzımıyla otuz altı olub her birinde bizzât lâzımıyla delîl olub mukaddimâtına misâl delîl yâhûd bizzat emsile delîl olub mukaddimâtına lâzımları delîl olur. İki ihtimâl cârîdir. Mecmû'uyla mürekkeb ve müstakîm ve hulfî ve gayrıları dahî câ'iz olur. Külliyyetli akyise zuhûr eder. Küllîsi ma'lûmdur. Kezâlik bu da'vâların üzerine lâzımlarıyla istidlâl olunduğu gibi lâzımın biriyle de istidlâl câ'iz olur. Meselâ bir kısım ile bir ta'rîf beyinde muğâyeret iddi'â olunduğu vakitte yalnız o kısmın ta'rîfiyle istidlâl olunub mukaddimâtına o ta'rîfin kısmıyla ve misâliyle istidlâl olunur. Yâhûd ol da'vâya bizzât o ta'rîfin kısmıyla fakat istidlâl olunub o kısmın ta'rîfiyle ve misâliyle mukaddimâtına istidlâl olunur. Ya'nî mevzû' tarafında bulunan lâzımıyla istidlâl olunursa suğrâ mûcibeleri sâlîbe evvel ve sâni ve istisnâ'nin üç evvelinden ve eğer mahmûl tarafının lâzımıyla istidlâl olunursa sâni ve râbî' ve istisnâ'nin evveleyninden tertîb olunur. Meselâ mevzû' tarafında mutâbıkî mahmûl tarafında tazammunînin misâli bulunub *"el-mutâbıkî leyse ke-delâletihî [63]"*³ *ale'l-hayevânî*⁴ iddi'â olunsâ *"delâlet alâ tamâmihî"*⁵ ile bir def'a istidlâl olunub icâb-ı selble evvel ve sâni ve istisnâ'nin üç evvelinden ve eğer mahmûl tarafında olan misâlin kısmı olan tazammunî ile istidlâl olunursa selb icâbla sâni ve râbî' ve evvelinden tertîb olunub mukaddimâtına bakıla, ve emsile istidlâl olunur. Herhangi

1 Mânânın cüzüne delâleti. (Çev.)

2 Mânânın tamamına delâleti. (Çev.)

3 Ammâ diğer ahkâmıda hârice bakılmak münâfî değildir, zirâ yalnız mefhûma bakılmak bu farkedir. Baksana ki Hâlık, Râzık gibi sıfatullah küllî olub nazar nefs-i mefhûma oldu. Me'a-hâzâ sâ'ir ahkâmıda i'tibâr hârice olub her bir mevâridinde kendiler[in]den ferd-i vâhid ahz olunur, umûm alınmaz. Zirâ tevhid Cenâb-ı Hakk'î zâtında ve sıfatında tevhid etmektir ve Cenâb-ı Hakk'ın mahiyet-i külliyyesi olmak muhâl olduğu kazıyye-i mu'tekadun fihâ [inanca dayalı önerme] ve mesele İlmi-i Kelâm'dandır. Zirâ mahiyet-i külliyye olmak evvelen bir cüz'-i amm olub efrâda ve âğyâra şâmil olmağı müstelzimdir. Bu sûrette şîrk olur. Eğer hâricde sıfatullah zât-ı âliyyeye has olmazsa sıfatın birisi cüz'-i amm mâhiyeti külliyye tereküb ederdi.

4 Mutabıkî delâlet, "canlı"ya delâleti gibi değildir. (Çev.)

5 Mânânın tamamına delâlet. (Çev.)

iki sıradan iddi'â ettinse ibtidâ isbâtta diğer üçüncü sıradan karışmaz. O sıra isbât-ı mukaddimâta kalır. Bunda dahî mürekkeb ve sâ'ir tertîb olunur ve mezkûrât, aksâm ve ta'rîfât ve emsile beynlerinde olan muğâyeret da'vâsında üç suğrâlî dahî tasvîr olunur ve cümlesinde mukaddimât ve de'âvâ-yı fi'liyye ile de tertîb olunur.

Fenârî Hâşiyesi'nde mestûr olduğu gibi bu mecmû' zikr olan aksâm ve ta'rîfât ve emsile birbirine nisbet olunub mâ-beynlerinde nisbeten bakıldığı sûrette. Ammâ maksim ile ba'zı kısım beyninde nisbet umûm-ı mutlak olub maksim e'amm, her kısım ehass olmakla kısmı mevzû' ettiği vakitte mûcibe-i külliyye çıkıp meselâ; *"el-mutâbîkî delâletü'l-lafzi bi'l-vaz'i"*¹ denildiği vakitte üzerine ta'rîf veya misâl ile istidlâl olunur. Şekl-i evvelde ve istisnâ'den zâhirdir. Ammâ e'amm olan maksim tarafından bed' olunduğu vakitte sâlîbe-i cüz'iyye sâdık olub meselâ *"ba'zu'd-delâleti leyse bi-mutâbîkî"*² denildikte üzerine tazammunî ile yâ iltizâmî ile yâ bunların ta'rîfi ve misâlliyle istidlâl olunub evvelin dördüncü, sâninin üçüncü, sâlisin ikinci, râbî'in dördüncü darblarından ve istisnâ'den tertîb olunur.

İkinci sâlîbe-i cüz'iyyenin nakîzi olan mûcibe-i külliyye mukaddem olub sâlîbe-i külliyye tâlî olmakla ba'dehu tâlînin nakîzi olan mûcibe-i cüz'iyyeyi istisnâ mukaddimenin nakîzi olan sâlîbe-i cüz'iyye-i matlûbeyi netîce verir. Zîrâ ma'lûmdur ki nakîzi demek aşağıda olunacak üzeredir. Yoksa hemen selb var ise kaldırıp yok ise vaz' değildir. Kezâlik maksim ile ba'zı ta'rîfât ve ba'zı emsileye nisbet böyledir, cemî'si sehîl olarak tertîb olunur. Ammâ e'amm tarafından olan mûcibe-i cüz'iyyenin isbâtına ve ihrâcına hâcet yoktur. Zîrâ ehass tarafından mûcibe-i külliyye sâbit oldu. Olduğuyla zımnında lâzımı ile cüz'iyyesi sâdık olur. Bu sâdık olduğuyla aksi lâzım olan cüz'iyye-i mezkûre [64]³ sâdık olur. Onun için umûm-ı mutlakın tefsîri ehass tarafından mûci-

1 Mutabîkî delâlet, lafzın mânaya vaz yoluyla delâlet etmesidir. (Çev.)

2 Bazı delâletler mutabîkî değildir. (Çev.)

3 Hâlbuki muhâldir. Zâhir oldu ki sîfâtullah nerede gelirse murâd zât-ı aliyedir. Gayrısına şümûlû muhâldir. Me'a-hâzâ mefhûmu külliyyedir. Hemân külliyyette nazar mefhûma olub mâ-'adâsında hârice olduğundandır. Vâkı'â Cenâb-ı Hakk'ın künh-i hakîkati var ve esahh olanı kendiden gayrı kimse bilmez, lâkin o diğer meseledir. Ve hadd-i zâtında künh-i hakîkati beyân olunsâ mahiyyeti ile ta'bîr olunamaz. Tashih-i akâ'ide mantığın mevkûfun-aleyh olduğu yine zâhir oldu. Dikkat lâzımdır. Fefhem!

be-i külliyye, e'amm tarafından sâlibe-i cüz'iyye denir. Mûcibe-i cüz'iyye zikr olunmaz. Nasıl ki *e'amm min vechde* iki sâlibe-i cüz'iyye denilib iki mûcibe-i cüz'iyye denilmediği gibi. Zîrâ sâlibe-i cüz'iyyenin aksi muttarid olmadığından birisi kifâyet etmeyib iki lâzım oldu.

Mûcibe-i cüz'iyye aksi mutarriden cüz'iyye olmakla birisi kifâyet etti. ***"Ak-sûl-kazıyyeti lâzımuhâ"***¹ olduğundan melzûmun zikri aynen lâzımın zikri gibidir. Melzûm ile iktifâ sahîhtir. Delâlet bahsinin tertîbâtı ve kelâmı tekmlîl olub akyisesi on bini mütecâviz oldu ve içinde çok kavâ'id beyân olundu.

Mecmû'sunu tasvîr etmek gâyetü'l-gâye âsândır. Aslâ güçlük yoktur. Sarf okuyan tâlib ve çocuk okusa kemâlîyle zabt eder. Fakat on gün mikdârı ehlin-den görmeye mahsûstur. Mantiğın her bir kavâ'id-i vehle-i ûlâda her ne kadar vahşî ise de ba'de't-te'allûm hilâf-ı vahşî olur ve zikrelediğimiz kavâ'id-i muhterî'a gerek burada ve gerek havâşide lâyıkiyla te'allûmden sonra nisyan olunmak muhâl olur. Tecrübesi hazırdır. Bu delâlet bahsinde tâlib lâyıkiyla ikâz olunub her bir envâ'-ı tertîbâta muttali' olmakla zihni pek açılıb çok şeyden haberdâr ve tarîk-i tahsîli âsân olur. Tâ ki delâletin mu'arrifi olan hidâyeti bulur. Zîrâ hidâyet, ***"ed-delâletü'l-mûsiletü ev 'alâ mâ yûsilu..."***² olmakla delâlet hidâyettir. Ve hidâyet delâlettir. Onun için "bahs-i delâlet"e "bahs-ı hidâyet" ve "meslek-i cedîd olan âlet tahsîl-i irşâddır" dediler.

Delâlet lafzın sıfatı olmakla ma'nânın kendinden eylenmesi kendinin hâlidir. Mütেকellimin dahli yoktur. İrâdesi olsa olmasa ma'nâ lafza lâzımdır ve lafızdan anlanır. Onun için lafızla ma'nâ beyninde alâka-i lüzûm sâbit oldu. Vaz'ına âlim olanın 'indinde hemân mütেকellim ve muhâtabın vazîfeleri birini birinden almaktır. Mütেকellim lafzı ma'nâdan alıb söyler. Kendine göre mahzâ ve asıl ma'nâdır, ammâ muhâtab ma'nâyı lafzından almakla asıl lafızdır. ***"el-elfâzu kavâlibü'l-me'ânî"***³ muhâtaba nazar eder. Yâhûd kavâlibi mazrûf olan kalıb alınıb mütেকellime nazarla da yakışır. Tafsîli zikr olunmuştur.

1 Önermenin tersi, lazımdır. (Çev.)

2 Bir şeye ulaştırıcı delâlet. (Çev.)

3 Lafızlar mânaların kalıbıdır. (Çev.)

Eğer delâlet söylenib irâde ile ta'bir olunursa tazammunî ile iltizâmî mecâz olup cümlesi mutâbıkî [65]¹ olur. Mecâzda delâlet olduğuna göre yâhûd isti'mâl olup üçden hâric olur, sâ'ir mecâzât gibi. Zîrâ ba'zı 'indinde "mecâzlarda hiç delâlet ve vaz' olmayıb mücerred isti'mâldır" dediklerine [nazar-
ran] mecâzlarda delâlet olmayıb aksâmından dahî hurûcu zâhirdir. Ammâ ba'zı 'indinde mecâzlarda vaz' ve delâlet olmakla mecmû'ü mecâz-ı mutâbıkî kısmında dâhildir. Ke-ennehu vâzı', vaz' ettiği vakittte her bir lafzı kendi ma'nâsına vaz' ettim. Bu ma'nânın münasibi olup me'ânide zikr olunan alâka-i mu'tebere tahakkuk eden ma'nâya dahî vaz' ettim demesiyle ma'nâ-yı mecâzîlere her lafz vaz' nev'i ile mevzû' olmakla cümlesi delâlette münderic oldu. Meselâ vâzı' "esed"i vaz' ettiği vakitte "esed" lafzı "hayevân-ı müfterise" ve "hayevân-ı müfteris" ma'nâsına münâsib alâka-i mu'tebere ile olan ma'nâya vaz' ettim deyince "racül-i şücâ'"a dahî vaz' nev'iyle vaz' etmiş olur. Bu cihetle "racül-i şücâ'" dahî "esed"ın "tamâm-ı mâ-vuzî'a leh"inden olur. Ona delâleti mutâbakat olur. Bu kavilce delâletten hâric ma'nâ kalmaz ve delâlet ma'nâ-yı hakîkiye münhasır olmaz. Tafsîli mahallinde mestûrdur.

[Lafızların Taksimi]

Musannif -rahimehullah- delâleti taksîmden fâriğ olup lafzın taksîmine şurû' eyledi. Müfred ile müellefe taksîm eyledi. Lâkin bu makâmda lafzın müfred ve müellef olduğu mecâz olup asıl murâd ve hakikat o lafzın ma'nâsının müfred ve mürekkeb olmasıdır. Zîrâ bu ilmin mevzû'u ma'kulât-ı sâniye olmakla lafızdan ve ma'kulât-ı üvel olan nefis-i ma'nâsından, sarf ve nahiv ve lügat gibi bu ilmde beyân olunmaz. Hemân külliyye ve cüz'iyye gibi ma'kulât-ı sâniyeden bahs olunur. Bir lafz zikr olunduğu vakitte eğer mecmû'ü lafızdan bir ma'nâ fehm ve murâd olunursa müfreddir. Ne kadar tavîl olursa da ve eğer her lafızdan ayrı ma'nâ fehm olunursa mürekkebdır. Onun

1 Külli ile cüz'î yâ zât me'a's-sıfat dâll olurlar. O da gerek câmid olsun ve gerek müştâk olsun her ne kadar câmidi dahî fi'l-hakika müştakk ise de külliyyenin misâli "dârib" ve "hacer-i esved" gibi cüz'ünün misâli bunların ferd-i mu'ayyenî olan dârib Zeyd'e ki dârib ve falân mu'ayyenacer-i esved gibi yâhûd yalnız zâta dâll olur. Mutlak hacere ve şecer ve insan ve hacere mu'ayyen ve şecer-i ma'lûm ve Zeyd gibi yâhûd yalnız sıfata dâll olur. Masdar-ı mutlak ve masdar-ı mu'ayyen gibi. Meselâ mutlak darb külli ve "darabe Zeydun" cüz'isidir. İsim veya masdariyye ile olan masdar dahî böyledir. Lâkin hadese olan ma'nâ-yı masdarî hakîki alınırsa Vâkı'a her bir masdar zât ile olur. Zîrâ araz ma'rûzsuz olmaz. Lâkin zât masdarın mefhûmunda mu'tebere ve dâhil değildir. Her ne kadar muktezâsı ise [de].

için bir satır ibâre bir şey'e alem olsa müfred olur, ma'nâsı zât-ı vâhid olmakla. Zîrâ lafzın cüz'ü olmayıp ma'nâ ne olursa olsun ol vakitte müfred olduğu gibi lafzın eczâsı çok olub ma'nâsı bir olan lafızlar müfreddir. Aynen müfred mu'âmesi olunur. Bu cihetten bir lafız az çok alem olduğuyla müfred olur.

Lafız ikiye münkasım olunub her kısmın ta'rîfleri [66]¹ taksîm zımınında mezkûr ve emsile dahî mezkûr olmakla sâbıkan mezkûr taksîmde icrâ olunan kelâmın cümlesi burada icrâ olunur. Fakat aded-i akyise ol kadre bâliğ olmaz. Zîrâ burada terdîd iki olmakla iki beyninde nisbet bir olur. Bu sebebdan aksâm beyninde olan tebâyün da'vâlarında sâbıkda olan adedin sülûsü olur. Mâdem ki orada üçün beyninde nisbet üç idi burada bir oldu. Zîrâ iki tarh olunduğuyla bir kalır, nisbet bir olur. Şu kadar ki burada iki ta'rîf bir olub hemân birinde harf-i selb diğesinde olmamakla takrîrde birinin îcâbı diğesini selble takrîr olunur. Onun için hâli üzere durduğu vakitte aynı mezkûr şekl-i sâniden kıyâsdır.

Eğer müfred ile ta'rîfinden müstahrec olan aks-i ta'rîf ki müfred mevzû olub ta'rîfi mahmûl oldukça mecmû'u suğrâ ve mürekkebin aks-i ta'rîfi kübrâ olursa suğrâ sâlîbe, kübrâ mûcibe olub darb-ı sânisinden ve bunun aksinde darb-ı evvelinden ve sâ'ir münâsib tertîbâtında olur. *"Yurâdû"* cümlesi bi-tamâmîhi tekerrür edib sâkıt olur. Müfred ve mürekkeb ve "lâ" lafzı neticede kalır. "Lâ" lafzı "leyse" lafzı yâ "gayr" lafzına tebdîl olmakla *"el-müfredü gayrül-müellefi"*² ve *"el-müellefü leys bi-müfredin"*³ kalır. Ehadühümânın neticesi âharın neticesinin aks-i lâzımı olur. Böylece iki şıklı taksîm olub birinin ta'rîfi âharında selb olundukta böylece ayn-ı mezkûr gibi iki müstahrec olan aks-i ta'rîfler mukaddimât olur.

1 Ammâ zât me'a's-sıfat olan ism-i fâil ve mef'ûl gibilerin mef'hûmlarında dâhildir. Ma'nâ verilince ta'birde dahî zâhir olur. Zîrâ tahkîk-i neticeye bakıldığı hâlde hiç kâzib kıyâs müsâvât olmaz. Cemîsi sâdık olur. Meselâ kâzib olan "el-vâ hidü nisfû'l-isneyni ve'l-isneyni nisfû'l-erba'a" [Bir, ikinin yarısıdır ve iki dördün yarısıdır] kıyâsında doğru netice "el-vâhidü nisfu nisfi'l-erba'atı" [Bir, dördün yarısının yarısıdır] çıkar, bu da sâdıktır. Hiç kâzib bulunmaz. Eğer mukaddime-i uhrâ zammolunub mürekkeb olmazsa, ammâ zamm olunduğuyla farkı meydâna çıkıp sâdık sâdık ve kâzib kâzib olur. Onun için mürekkeb ya basît me'a'l-isbât olmak lâzımdır.

2 Müfred lafız, müellef lafız değildir. (Çev.)

3 Müellef lafız, müfred lafız değildir. (Çev.)

Bundan sonra gelen küllî ile cüz'ünün *"ellezî yemna'û ve lâ-yemna'û..."*¹ kavlinde ve zâtî ile arâzînin ta'rîflerinde ve kendilere taksîmde ve bunun gibi cemî'-i taksîmâtta, meselâ müte'addî ile lâzîma taksîmde *"ellezî yetecâvezü vellezî lâ-yetecâvezü..."*² gibi ve taksîmin gayrî böylece iki şey birbirine muhâlif olan mevzî'de gerek edât-ı taksîm mezkûr olmasın, delâlet bahsi gibi. Ve gerek mezkûr olsun bu taksîmler gibi ve "kad" gibi lafızlar ile gelen mevzî' gibi. Küllînin, cüz'ünün, zâtînin, arâzînin bu ikinin aksâmının ibtidâ maksimi lafz olmakla bir lafza küllî ve cüz'î denilmek yine mecâz olub murâd ma'nâlarıdır. Zikr olununca lafız söylenir müsamahaten, ammâ murâd ma'nâdır. Onun için küllî ile cüz'ünün farkı yalnız ma'nâdadır. Aslâ lafızca ve sâ'ir mefhûmdan hârice bir dahli yoktur.

Bir lafız [67]³ işitildiği vakitte ma'nâsı der-hâtır olunur. Eğer o ma'nâ hâtırda fakat bire sâdık olursa birden gayrî efrâd gelmezse cüz'îdir. Eğer o mefhûm çoğa sâdık olursa küllîdir. Yalnız mefhûm mülâhaza olunub aslâ ve kat'â mefhûmundan hâric gayr-ı ma'nâyâ ve nefsu'l-emr ve bir gûnâ şeyi hârice bakmayarak zihnde o mefhûm bi-nefsihi çoğa sâdık olursa küllîdir. Eğer çoğa sâdık olmayıp hemân zihnde bir ta'yyün ve teşahhus ederse cüz'îdir. Onun için küllînin ve cüz'ünün efrâdı hâricde mevcûd olmak ve mümkün olmak lâzım değildir. Efrâd mefhûmun gayrî ve hârici olduğu için sâde nazar mefhûma olmakla ondan gayrıya efrâdın keyfiyeti gibi ve vücûd [ve] adem sıfatına ve sâ'ir hârice nazar olunmayıp mahzâ mefhûma nazar oluna.

Baksana ki Hâlık, Râzık gibi sıfâtullahın mecmû'u külliyyedir, zât me'â's-sıfât olduğu için. Ve nefs-i mefhûmları âmmıdır. Hâlbuki hâricde ferdi birdir, ziyâde olmak muhâldir. Eğer nazar efrâda olsa bu sıfatlar cüz'î olurdu. Kezâlik lafza-i celâl *"müstecmî'un li-cemî'is-sıfât"*⁴ ma'nâsına yâhûd vâcibü'l-vücûd ma'nâsına olursa küllî olur, ba'zıların ahzı gibi. Zât-ı aliyyeye alem olduğu-

1 "[Anlamda ortaklığı] engelleyen (cüzî) ve engellemeyen (küllî)" (Çev.)

2 "Geçişli (nesne alan) ve geçissiz (nesne almayan fiiller)" (Çev.)

3 Külliyyât-ı hamsin cemî'-i envâ'ı beyân olunmak için cümlesini zikr eyledi. Bu zikirden her birinin kavli-şârihe eczâ olmaklığı lâzım gelmez. Zîrâ nev', kavli-şârihe cüz' olmaz, me'a-hâzâ külliyyâtındır. Her ne kadar nev'in tafsîli hadd-i tâmm ise de kezâlik terkîbde dahi mefhûmlarına ve şerâ'itine ri'âyet olunarak beyân ettikleri hey'etin vücûduna ri'âyet olunur. Zîrâ bu külliyyâtın beyânı hemân kavli-şârihin terkîbi için nasıl ki kavli-şârih kazâyânın eczâsı olan müfredi bilmek için zikr olunduğu gibi.

4 Bütün vasıfları toplayan. (Çev.)

na nazarla cüz'î olup yalnız zât-ı Hakk celle ve 'alâya delâlet edib bir vasf-ı mefhûmu olarak tasavvur olunmaz. Her ne kadar lâzımı olarak vasf hâtıra gelirse de lâzım melzûmun gayrı olup lafza-i celâl yalnız melzûm olan Zât-ı Ecell'e delâlet etmekle mefhûmu mu'ayyen olup cüz'î olur.

Onun için ne kadar zât me'a's-sıfât olan ism-i fâ'il ve mef'ûl ve sıfat-ı müşebbehe ve ism-i tafdîl ve câmid olup meâlde müştak olanlar var ise de küllîdir. Alem olmadıkça ve üzerinde ahd-i hâricî lâm ve izâfet lafzı murâd olmadıkça kezâlik ne kadar masdar var ise küllîdir. Sâde vasf ve hads olup ma'rûzu olan mahallinin teşhîsiyle teşehhus ve ta'ayyün oldukça ve lâm-ı ahd ve bir şeye meselâ alem olmadıkça. Zîrâ masdarların teşahhusu ve cüz'î olmaklığı mahallinin ta'ayyünüyledir. Meselâ darb-ı mutlak küllîdir ve *"darabe Zeydün"* ve *"darabe Amrun"* ma'lûm, cüz'îdir. Nasıl ki makrûn olan küllî olup kârî'inin teşahhusuyla teşahhus eylediği meselâ *"bismillab"* lafzı küllîdir. Zeyd'in ağzından çıkan besmele Amr'ın ağzından çıkan besmele ve sâ'ir kâ'ilü'l-besmele olanın her birinin besmelesi [68]¹ cüz'ıyyâtıdır. Zeyd'in söylediği besmele Amr'ın söylediği bismelenin gayrıdır. Cüz'-i âhar olduğu için me'a-hâzâ aynı gibi görünür. Hâlbuki misli ve gayrıdır, aynı değildir.

Zât lafzı her ne kadar örfen cisme ıtlâk olunursa da bunların 'indeinde efrâd ve cüz'ıyyât ma'nâsınadır. Zât-ı mevzû' dedikleri efrâd-ı mevzû'dur. O efrâd gerek mahsûs olsun ve gerek ma'nâ olsun masdar gibilerin efrâdı gibi. Ammâ sâde zâta delâlet edenin ba'zısı küllîdir, vasıf mülâhazası olmayan *"hacer"*², *"şecer"*³ gibi. Ba'zısı cüz'îdir, alemler gibi. Zîrâ alemler sâde zâta mevzû'dur. Nasıl zât olursa olsun nâmî olsun cemâd olsun mâ'nevî olsun. Eğer "beyâz حجر" ve "büyük ağaç" denirse sıfat mülâhaza olunmakla yine küllî olur. Ammâ yalnız zâta delâlet etmez. Belki zât me'a's-sıfâta delâlet eder. Ma'nâda حجر

1 Çünkü ibârede ve el-sine-i nâssda hiçbir müfred ve mürekkebe nâkis münferiden vâki' olmaz. Olsa 'abes olur. Muhâta bîn intizârını kat' etmez. İllâ ki şey eczâ ile kazıyye olmadıkça "et-tasavvuru innemâ yutlebü li-ecli't-tasdik" [Tasavvur, tasdik için talep edilir] dedikleri budur ve kazâyâdan dahî matlûb kıyâsıdır ve kıyâsdan matlûb netice olmakla mantığın cümle ebhâsından maksûd cümlelerin matlûbu olan hükm-i mechûlüne ilim hâsıl olmaktır. Zâten herkesin sa'yi cehlîni izâledir. Ne güne mechûlû olursa olsun, i'tikâda mûte'allık olsun, sâni'e mûte'allık olsun, gayrı olsun. Hemân ifâde ve istifâde matlûb olan hükm hükm-i mechûlû ilim hâsıl olmak içindir.

2 Taş. (Çev.)

3 Ağaç. (Çev.)

ebîyâz ve şecer kebîr olmakla sıfat-ı müşebbehe olur. Sıfâtın cemî'si küllî olduğunu işittin. İlmi ve ahd olmadıkça bu takrîrden sıfâtullahın ve şerikü'l-Bârî gibilerin küllî oldukları zâhir oldu. Zîrâ ma'nâları zât me'âs-sıfat olup şirkete mûmâna'at mefhûmlarından hâricinden gelmekle mefhûmları ise o sıfatla muttasıf olan zât gayr-ı mu'ayyen olduğundan küllî oldular.

Sonra mefhûmdan hâric delile ve sâ'ir emr-i hârice bakıldıkta bu hâric, şirkete mâni' olup cüz'î gibi göründü. Ekserî nazar efrâda ve sâ'ir hârice olsa idi cüz'î olurlar idi. Mâdem ki mefhûm oldu, mefhûmları da âmm olmakla kat'â küllî oldular. Şerikü'l-Bârî'de şirket kat' olup ferdinin muhâl olduğu şerikin mefhûmundan hâric muzâfu'n-ileyhi olan lafz-ı Bârî'den mefhûmdur. Eğer yalnız şerik zikr olunsa küllî olup çoğa sâdık olduğu cümle 'indinde müsellemdir. Nasıl ki âlem küllîdir gerek Cenâb-ı Hakk'a ve gerek abde ıtlâk olunsun sâhib-i ilm olan zât ma'nâsınadır. Abde ıtlâk olununca küllî ve çoğa sâdık olarak alınır, her kim simâ' ederse ta'ayyüne karîne olmadıkça. Ammâ zât-ı Bârî'ye ıtlâk olunduğu vakitte fakat bir ferd alınır, gayrısı muhâl olur. Me'a-hâzâ ki lafızda ve ma'nâda [69]¹ lügatçe fark yoktur. Hemân farkı, mefhûmdan hâric olan efrâdadır. Yalnız mefhûmu olan zâtün mâ me'âs-sıfat olmakta ve ism-i fâ'il olmakta kâim ile kâdirin kat'â farkı yoktur. Nefs-i mefhûmuna bakılınca kâdirin küllî olmasında iştibâh olmaz, kâim gibi.

El-hâsıl her hangi kelime söylenirse küllî mi cüz'î mi bilmekte sâde mefhûmuna nazar olunub o mefhûmun çoğa sıdkını akıl tecvîz ederse küllî, etmezse cüz'idir. Onun için Zeyd-i mu'ayyeni hâtıra aldığın vakitte akıl bu mu'ayyen zâtı çoğa olsun demez. Belki Zeyd gibi çok olsun der. Me'a-hâzâ 'Zeyd gibi' küllîdir. Zeyd ma'lûm cüz'idir. Onun için cüz'îye misâl olan *"ke-Zeydin"*deki Zeyd'dir. Zîrâ *"ke-Zeydin"* [Zeyd gibi] küllîdir. Kat'â bir kimseye git "Zeyd'i çağır" dediğin vakitte hemân gider getirirse belki Zeyd tarafeyn 'indinde cüz'î

1 Bu husûlun mukaddimleri mebahis-i mantığın cümlesidir. Kimi müsîl-i karîb ve kimi ba'iddir ve kimi eb'addır. Cümle altıdır. Lâkin matlûb kendilersiz hâsıl olmaz. Meğer ki Hakk'ın tevfiğiyle enfâs-ı kudsiyye sâhibi olan evliyâ ola. Te'âlâ hazretleri bizleri onlara tâbî' eyleye.

Kaziyenin ta'rifinde sâdıktır, veyâ kâzibdir demek, imkânı sâmi' tarafından olup umûm-ı eşhâsa dâll olmadığından câ'iz ki ba'zı kazâyâda ihtimâl ba'zı sâmi'e nazarla ola. Gerek inâden ve gerek gâfletten ba'zı kazâyânın belki cümlesinin ba'zı mûnker ya müşkil bulunmakla bu tevcîh ile yine ta'rîf sâlim olur. Zîrâ kâ'il kaziyen olan kâzib de olsa sıdk iddî'asıyla kâ'il olur.

imiş ve eğer nasıl Zeyd'dir? dese ona nazarla küllî olur. Bu sebebdan a'lâm-ı müstereke gayr-ı mu'ayyen olarak zıkr olunursa küllîdir. Müsemmâ bihâ demektir. Mu'ayyen olan zâta nisbetle cüz'î olur, örf-i ulemâda küllî, cüz'î budur. Ammâ örf-i nâssda çoğa küllî, aza cüz'î ta'bîr ederler. Buna i'tibâr yoktur. Mu'teber olan örf-i ulemâdır.

Küllî ile cüz'inin farkı zâhir olduğu gibi zâtî ile arazînin farkı dahî zâhirdir. Zîrâ bir küllî cüz'iyâtının yine hakikatinde dâhil ve mezkûr ise o küllî o cüz'iyâtın zâtîsi olur. Eğer efrâdının yine hakikatinde dâhil değil ise yâhûd cüz'iyâtı yine hakikatiyle ta'rîf olunmayıp arazîsi ile ta'rîf olunduyse gerek o küllî bu arazî olan ta'rîfinde dâhil olsun, gerek olmasın künhüyle ta'rîf bilinmedikçe o küllî o cüz'iyâtın bu iki sûretinde de arazîsi olur.

Buraya kadar olan taksîmler iki şıklı olmakla tertîb-i akyise ve kelâm aynı lafzın taksîmi gibidir. Buraya kadar hâli üzere ibârede evvelki taksîm suğrâ, ikinci kübrâ olub lafz-ı müfred hadd-i evsat ve tekrâr etmekle sâkit oldukta netîce zuhûr edib çıkan netîce suğrâ farz olunub üçüncü taksîm kübrâ olarak bunda küllî lafzı tekrâr edib sâkit oldukta yine çıkan netîce suğrâ farz olunub dördüncü taksîm olan zâtînin üçe ve arazînin [70] ¹ ikiye taksîmi kübrâ olarak müellef ile cüz'î maksûd olmamak ile lafzın "külliyyât-ı hams"e taksîmi matlûb zuhûr edib sâbit olur. Sâ'ir mefsûlu ve basît me'a'l-isbâtlar ma'lûmdur.

Küllîyyât-ı hamsın her birinin ve mecmû'unun lafzın kısmı olduğunu da'vâ veyâhûd lafzın külliyyâta münkasım olmasını da'vâ eyledikte kıyâs-ı müstakîm ve lâzımı olan istisnâ'nın gayr-ı müte'ârefâtından mürekkeb ve hulî tasvîr olunur. Her biri üç kıyâsdan mürekkeb olarak hadd-i evsat üç olduğu için. Fakat aşağıdan yukarı ve aksi câ'iz olması. Zîrâ e'ammın ehassa lüzûmu bedîhî olduğu gibi, ehassın e'amma lüzûmu mü'evveldir. Zîrâ ehass müntefî olmakla e'amm ma'dum olmaz. Ammâ e'ammın umûmu müntefî olur. Eğer ba'zı mahalde ehassın nakîzi mukaddem kılıb e'ammın nakîzi tâlî

1 Herkes ettiği da'vâya ve söylediği kazıyyeye sâdıkdır diye söyler. Ta'rîfde sıdkın kızbin ihtimâli sâmi'e nazarladır. Nihâyet söyleyen kazıyye nisbeti hâricde sâbit olan nisbet-i kar'ıyye mizâna tatbîk olunur. Mutâbıkî ise sâdık, muhâlif ise kâzibe olur. Onun için kazıyyelerde iki nisbet i'tibâr olunub biri mevzûn ve biri mizân olduğu sâdikada hakikaten bir i'tibâr iki kâzibede hakikaten iki olur. Mizân dâ'imâ sâdıktır. Mevzûn ba'zı sâdik ve ba'zı kâzib olur. Mizân nefsi'l-emrde ve hadd-i zâtında ne ise odur.

olursa zâhir-i fâsid olub nihâyet e'amm tarafından intifâyı umûm sıfatına verilirse câ'iz olur. Tafsîli havâşide beyân olunmuştur. Nitekim mezkûrât-ı akyisenin tertîbi beyân olunduğu gibi.

Küllîyyâtın lafza kısım olması da'vâsında üç kıyâs müsâvâtan mürekkeb bir kıyâs olub ve her bir müsâvât iki olmakla altı kıyâsdan mürekkeb kıyâs olub evvelki gayr-ı müte'âref, ikinci müte'âref, üçüncü gayr-ı müte'âref, dördüncü müte'âref, beşinci gayr-ı müte'âref, altıncı müte'âref olarak. Yâhûd üç evvelki gayr-ı müte'âref, üç âharki müte'âref olur. Eğer üç müte'ârefden mürekkeb tasvîr olunub matlûb çıkarsa sonra üç kübrâ gayr-ı müte'ârefin gayr-ı müte'ârefiyle isbât olunur.

El-hâsıl nerde ki bir kıyâs müsâvât olub mukaddime-i ecnebiyyesi sâdık olursa orada lâ-büdd yâ iki kıyâsdan mürekkeb bir kıyâs, yâhûd bir basît tertîb olunub nazariyyâtı isbât olunur ve müsâvât vâsitanın hükmüyle bir hükmü isbâttır. Gerek nefsu'l-emrde vâsita ile olsun, kısım *"kısmüş-şey'i kasîmun leh"*¹ gibi, gerek nefsu'l-emrde fakat kıyâs tertîb eden vâsita etsin her kısmın âhara muğâyereti gibi ekallı üç şey olursa müsâvâtan olur. Birbirine nisbet olunub diğeri vâsita olur. Dört eşyâ olursa müsâvât iki olur.

Beş olursa üç *"belümme cerran"*² böyle gider. Kıyâs-ı müsâvât makâmında, fakat bir basît olamaz, illâ iki kıyâs olmadıkça olmaz. Yâ mürekkeb yâ basît nazariyyeti isbât [71]³ eğer mürekkeb olursa evvelkisi gayr-ı müte'âref, ikinci müte'âref ve eğer basît me'al-isbât olursa basît müte'âref ve kübrâsının isbâtı gayr-ı müte'ârefin gayr-ı müte'ârefiyle olur. İstisnâ'iden ma'lûmdur.

Kıyâs-ı müsâvât makâmında tahkîk olarak ikiden noksân kıyâs olmaz ve mukaddime-i ecnebiyyesi sâdık olan kıyâs-ı müsâvât isbâtta tahkîk gibi kavîdir,

1 Bir şeyi parçasına bölmek. (Çev.)

2 Böylece gider. (Çev.)

3 Bu sebebdan inşâda sıdk [ve] kizb ihtimâli olmadı. Nisbet bir olub tatbîk ihtimâli olmadığı için ve kazîyenin mevzû'u ile mahmûlû zihnde muğâyir olmak lâzım oldu ki haml müfid ola ve hâricde müttehid olmak lâzımdır ki haml sahîh ola. Haml hem müfid [ve] sahîh olmak lâzım olmakla fi'l-cümle muğâyeret fi'l-cümle ittihâd lâzım oldu. Onun için "Zeydun Zeydun" [Zeyd, Zeyd'dir] câ'iz ve müfid olmadı. Kemâl-i ittihâd ve ayniyyet olduğu için ve "Zeydun âlimun" [Zeyd bilgindir] gibi câ'iz olmadı. Kemâl-i muğâyeret olduğu için ve "Zeydün âlimun" [Zeyd bilgindir] câ'izdir. Zihnde muğâyir hâricde müttehid olduğu için.

müsbittir. Aslâ farkı yoktur. Emr böyle olduysa ibârelerde kalan ba'zı müsâvât yalnız basît olarak müsâmahaya mahmûldür. Asıl müsâvât dedikleri budur. **“Ma'lûm”** diyerek iktifâ ve ihtisâr kabildendir. Yoksa tahkîk olarak bakılsa asla kıyâsın kavâ'id-i muttaridesine muvâfık gelmez. Zîrâ müsâvâtta gelen müsâvî ve kısm-ı lafzî gibiler hem suğrâda ve hem kübrâda mezkûr olarak gelir. Eğer mükerrer ise netîcede sâkit olub gelmemeli. Me'a-hâzâ geliyor ve eğer mükerrer değil ise ikisi de terk olunmalı.

Şimdi netîcede birisi zîkr ve biri terk olunmak muğâyir-i kavâ'ididir. Zîrâ kâ'i-de-i tertîb kıyâsda tekrâr eden sâkit bâkî ayniyle netîcede gelmektir. Mukaddimelerde kayıtları muğâyir olmak hasebiyle mukayyed dahî muğâyir olub tekerrür sayılmaz. Bu sûrette netîcede ikisi de gelir. Hakikat tasvîr olunduktan böyle olduğu gibi onun için mürekkebe olur. Mürekkebin ikinci kübrâsı mukaddime-i ecnebiyye-i külliyyeden bir ferd-i külli olur. Nasıl ki basîtin kübrâsını isbât eden kıyâsın kübrâsı yine mukaddime-i ecnebiyyeden bir külliyye olur. Meselâ, **“el-müsâvî li'l-müsâvî liş-şey'i müsâvin li-zâlikeş-şey'i”**¹ ecnebiyye-i külliyyedir. **“el-müsâvî li'l-müsâvî li-B müsâvin li-B”**² bu külliyyeden bir ferddir. Sâ'iri de bunun gibidir ve bu ecnebiyyeye mukaddime denildiği isbâtın medârı olduğu içindir.

Ma'lûm olduğundan ibârelerde müsâmahâ tarîkiyle muhtâsar kıyâs sûretinde zîkr olunub ecnebiyye medâr ve vâsita göstererek tertîb olunur. Yoksa iki kıyâs olmadıkça müsâvât kıyâs denilmez ve zîkr olunan tahkîk kıyâs olmadığı zâhir oldu. Eğer su'âl olunursa ki müsâvât zâten kıyâsın ta'rîfinden hâricdir. Mu'ar-rif dahî itlâk olunmayıp kıyâs denilmez. Kıyâs olmayınca ne türlü gelirse gelsin cevâb verilir ki müsâvât hey'et-i kıyâsda ve mukaddimât ve şurûtta bi-aynihi kıyâs olub **“müellefûn min akvâlin metâ süllimet lezime anhâ kavlûn âhar”**³ sâdık olur. Fakat [72]⁴ hâric ecnebiyye bakılıb sâdık ise sâdık, kâzib ise

1 “Bir şeye” eşit olan şeye eşit olan şey, o bir şeye de eşittir. [Yani “A'ya eşit olan B'ye” eşit olan C, A'ya da eşittir.] (Çev.)

2 B'ye eşit olan şeye eşit olan şey, B'ye de eşittir. (Çev.)

3 Ne zaman doğruluğu teslim edilse kendisinden başka bir söz çıkan sözlerden telif olmuştur. (Çev.)

4 Zîrâ âlim zât me'a's-sıfat olmakla zât olan fâ'il mu'ayyen Zeyd olub ilim olan sıfat gayrı ve sıfatı olduğundan haml-i müfîd ve sahih olub Zeyd ilimle muttasıf bir zâtür denildi. Bu sebebdan mevzû'dan efrâd mahmûlden vâsf ve mefhûm alındı. Mevzû'dan mefhûm insan kazıyyede haml sahih ise de fâ'ide-i tâmmeye ve umûmî müfîd olmadığı için, mu'teber olmadı. Bu ecilden tabî'iyye kıyâsa eczâ ve netice ve ulûma

kâzib olmakla netîcenin sıdkı mukaddimâtın sıdkına baktığından *“li-zâtîha”* kaydıyla ta’rîfden hâric oldu. Eğer aynen kıyâs olmazsa dâhil olmazdı ki hattâ *“li-zâtîha”* kaydıyla hâric ola. Zîrâ bir kayd ile hâric olan o kayıttan mukaddem olan kuyûdun cem’inde dâhil olmak lâzımdır, yoksa matlûba yakîn getirmende ve tertîb-i hey’eti aynen kıyâs olmakta aslâ ve kat’â şübhe yoktur.

Hattâ ba’zı ibârede zikr ettiğimiz gibi müsâvâtı mürekkeb tertîb edib ibtidâ iki mukaddimeyi götürüb ba’dehu mukaddime-i ecnebiyyeyi zikr ve sâniyen kıyâsın kübrâsına işâret ederler. Tasdikâtta çok gelmiştir. Sâ’ir ibârede dahî çoktur. Mefsûl olarak beyân ederler. İbârâtta mürekkebin ekseri mefsûl zikr olduğu gibi. Zîrâ iki mukaddimâtı söylemek aynen netîceyi söylemektir. Tekrâr eden resîd olub mukaddimâttan bâkî mestûr netîcedir. Bir harf dahî ziyâde ve noksân olmayarak delîl melzûmun zikri ke-ennehu netîce-i lâzımın zikri olduğundan başka kitâbda dahî netîcenin mezkûr olduğu beyân ettiğimiz gibi zâhirdir. Müsâvâtın ibtidâ kıyâsını gayr-ı müte’âref oldukça hakikat basît olmak mümkün değildir. Mürekkeb tertîb olunur. Ya müsâma-ha ile basît olur, mukaddime-i ecnebiyye mülâhazasıyla ammâ basît olmaz gibi anlatır. Çünkü lisân gayr-ı müte’ârefini ülfet etmiştir. Hâlbuki mürekkeb tasvîr olunan mevzi’de basît me’a isbâtı’n-nazariyye tertîb olunmak lâzım ve kavâ’id-i mütarridedendir. Sâ’ir zikr ettiğimiz kavâ’id gibi tehallüfî muhâldir. Menşe-i galat, ibtidâ gayr-ı müte’âref tertîb etmeden olur. Eğer ibtidâ kıyâsı müte’ârefden tertîb edersen müsâma-ha olmayıb hakikat kıyâs-ı basît olub matlûb zuhûr eder.

Gâyetü’l-emr bu kıyâslar aynen kıyâs olur. Ammâ nefsi-i müsâvât müsâma-ha ile zikr olunub mukaddime-i hâriciyyeye nazar olunandır. Tâ ki mukaddimeteynden hârice nazarla netîce sâdık olmak için her ne kadar zikr olunan tahkîkde dahî hârice nazarla sâdık ise de nev’an mâ hafidir ve böylece müsâma-ha edib iktifâ olunan çoktur. Tahkîki herkesin ma’lûmu olduğu için iktifâ eder. Zâtî müsâma-hanın ma’nâsı budur. Meselâ “câmi’i yak” denildiği

mesele olamaz. Vâkı’â ba’zı mahalde mevzû’dan lafız alınıp yine mu’teber kazıyye olur. Nahviyyûnun “Zeydun merfû’un ve küllü merfû’in fâ’ilun” [Zeyd merfûdur ve her merfû olan fâildir] dediği şahsiyye ve mahsûrede me’a-hâzâ mevzû’larından murâd lafızdır. Sebeb budur. Bunlar da yine mevzû’dan efrâd alındı. Lâkin efrâd lafz olmakla mevzû’dan murâd lafz zann olundu.

vakitte “büyük ve küçük câmi’de olan kandildeki fitili yak” [73] ¹ demek olduğunu bilir ve çok mahalde bu münâsebetle vehle-i ûlâdan su’âl gelir. Bununla cevâb verilir.

Baksana ki müte’addî[yi] “fâ’ilin fi’ili mefulü’n-bihe savuşa” diye ta’rîf ederler. Me’a-hâzâ fâ’ilin fi’ili fâ’il ile kâ’imdir. Kimseye savuşmaz. Murâd ta’likidir ve tahsîl-i eserdir. Buna mümâsil gâyet çoktur, zâhirdir. Eğer zâtî ve arazînin tefsîrinin lafza kısım olmaklığını iddi’â yâhûd küllîyyât-ı hamsın müfrede kısım olmasını iddi’â edersek iki müsâvât olub ya müsâmaha ile iki kıyâs tertîb edib mukaddime-i ecnebiyyeye nazar oluna, yâhûd dört kıyâsdan mürekkebe bir kıyâs ki gerek evvel ile sâlis gayr-ı müte’âref sâni ile râbî müte’âreften, yâhûd evvelin gayr-ı müte’âref âhirin müte’ârefden ve eğer küllînin lafza veya zâtının müfrede veya küllîyyât-ı hamsın küllîye kısım olmalarını iddi’â edersek bir müsâvât ve bir evsat olub gerek bir basît hârice nazarla gerek basît me’a’l-isbât, gerek mürekkebe tertîb edersek sâ’ir emsâlin.

Ve zâid olanı buna kıyâs ile asıl bu bahisten maksûd küllîyyât-ı hams olmakla zikirlerinde taksîm zımınında müstahrec olan ta’rîfât ile iktifâ etmeyib müstakillen her birini ta’rîf eyledi. Her ne kadar me’âlde müsâvî ise de küllîyyât-tan “mâ” ile olan su’âle cevâb cins ile nev’dir. Fasl ile hâssa “eyyü şey’in” ile olan su’âle cevâb olur. Araz-ı âmm bu ikiden hiçbirine cevâb olmaz. Ma’kûl olması hemân haml ma’nâsınâdır. Zîrâ yine hakîkatten yâhûd hakîkat-i müşterekeden su’âle mevzû olmakla ancak vaz’ına münâsib cevâb nev’ ile cins olur ve nev’in tafsîli yine hakîkat ve ta’rîf-i mürekkebtir. Her ne kadar dâll olan icmâlî nev’ ve müfred ise [de]. Zîrâ insân müfred nev’dir. Ma’nâsı olan hayevân-ı nâtık mürekkebe ve yine hakîkattir. Cins ile faslın cem’idir. Öyle olunca “mâ” ile olan su’âl her bir hamli sahîh olan olamaz. Ancak mes’ûlün-anh bir ise yine hakîkati cevâb ziyâde ise müşterek küllî-yi zâtî ile cevâb verilir.

1 Hâlbuki yine murâd olmakla efrâddır ve efrâd lafızdır. Zîrâ ünvân-ı mevzû-ı küllîye lafız fâ’ildir. “Kül-lü lafzın efrâdu fâ’ilin merfû’un” [Fâilin ferdî olan her lafız merfûdur. (Çev.)] demektir. Kezâlik “Zeyd merfû’un” da Zeyd’den murâd, meselâ “Darabe Zeydun” de olan mu’ayyen Zeyd lafzıdır ve ekserî Nahv’in kazıyyeleri böyledir. Yine kâ’ideye mutâbık olarak mu’teber kazıyyedir. Kendilerinden lafz alınır, vehm olunmaya! İyice zabt edib her mahalde dikkat lâzımdır. Zîrâ mantığın kâ’idesinin itturâdî zarûrîdir aslâ tehallûf edemez.

2 Ne? (Çev.)

3 Hangi şey? (Çev.)

Onun için Hazreti Mûsâ aleyhi's-selâma Firavun su'âlinde "mâ" ile وَمَا رَبُّ ﴿١﴾¹ diye su'âl etti, gûyâ kendi zu'munca tebkît için. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın künh-i hakikatini zât-ı 'aliyyesinden gayrı kimse bilmez ve Cenâb-ı Bârî için mâhiyet-i külliye olmak [74]² muhâldir. Zîrâ mâhiyet-i külliye olmakta cinstе müşârikiyle mümeyyizinin vücûdu lâzımdır. Bu da muhâldir. Bu sûrette Vâcib te'âlâdan "mâ" ile su'âl cehlîdir. Belki zâtından su'âl olunmayıp, vâsfından su'âl olursa yakışır. Onun için Mûsâ aleyhi's-selâm cevâbında "rabbû's-semâvâti ve'l-'arz" diye sıfat-ı aliyyesiyle cevâb buyurdu. Hakîmâne cevâb olarak, ya'nî tevbîh ile cevâb buyurub zât-ı aliyyeden "mâ" ile su'âl olunmaz, muhâl olduğı için.

Ve yine hakikatini mahlûk bilmediğı için münâsib olan su'âl olsa vâsfından olur. Ona da cevâb budur diye techîl ve tevbîh ile cevâb buyurdu. Su'âl abes olduğunu ve cevâb yerinde olduğunu cevâb iş'âr eyledi. Firavun cehl ve inâdından etrâfında bulunanlara "elâ testemi'ün"⁴ diye ke-ennehu "mâ" ya mutâbık cevâb verilmedi diye zu'munca cevâb olmadı zann eyledi. Eğer bâ'z 'inde "mâ" evsâfdan su'âle dahî mevzû' olduğına göre asıl üzere cevâb yerinde olur. Hemân sâ'ilin 'adem-i kabûlü bu vaz'a âlim olmadığından olur.

Esâhh-ı akvâl üzere eğer bir şeyden "mâ" ile su'âl olunursa nev', tamâm-ı hakîkati ile eşyâdan su'âl olunursa hakikatlerinden müsterek-i küllî ile cevâb verilir. Gayrı her ne türlü verilirse mutâbık olmaz. Nükte beyân olunmadıkça hemân hamli sahîh olup zâtîsinden olmakla olmaz. Ammâ "eyyü şey'in" ile olanın cevâbı fasl-ı zâtî olur, "fi-zâtîhi" ile kayıtlandı ise. Zîrâ "eyyü şey'in fi zâtîhi"⁵ demek mes'ûlün-anhın zâtîyyâtından olup da mes'ûlün-anhı mâ-'adâdan temyîz eden ile bana cevâb ver demektir. Bu da ancak fasıldır ve "eyyü şey'in hüve fi arazihi"⁶ mes'ûlün-anhın araziyyâtından olup kendine mâ-'adâdan ve ağıyârdan temyîz eden ile cevâb ver demek bu da hâssadır. Ammâ araz-ı

1 "Firavun şöyle dedi): Âlemlerin Rabbi dediğın de nedir?" Şuârâ, 23.

2 Onun için ibtidâ, kelime-i şehâdet ile telkîn-i imân ederler. Sıdkı tercîh için her ne kadar kelime-i tevhîd dahî mukayyed olup ve asl olan sıdk ise ve şâhid hîn-i şehâdetinde şehâdet ile ta'bir edib mücerred zikr-i hâdise ile iktifâ olunmadığı gibi bunlar zât-ı mefhûm kaziyyenin muhtemel olduğına âlâmettir. Nefsü'l-emrde sâbit olan nisbet de ihtimâl olmaz. Mîzân olduğı için mevzûn olan her bir nisbet kendisiyle mîzân olunur. Vâkı'ada olan nisbette kizb şâ'ibesî olmaz belki sıdk olur ve nefsu'l-emr demek bir şey hadd-i zâtında ne ise olmaktadır. Bir nisbetin muhtemel olması mahlûka nazarladır. Onun için ibtidâ simâ' olundukta muhtemel olup ba'dehu hâricden ve delilden tahkîkle kar'-ı ihtimâl olur.

3 "O, göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbidir." Şuara, 24.

4 "Ne dediğini işitiyorsunuz değil mi?" Şuara, 25.

5 Haddi zâtında o nedir? (Çev.)

6 Arazî bakımından o nedir? (Çev.)

âmm hemân zâtıyyâtından hâric olub ma'rûz ve ma'rûzun gayrına sâdık ve şâmil olandır. Hiç birine cevâb olmaz. Ammâ ta'rîfte cins yerinde vâki' olub o ta'rîf resm olur. Vukû'u pek çoktur. Tafsîli resm-i nâkıs bahsinde gelir.

Zâtının üçe taksîminde olan kelâm ve takrîrât aynen taksîm-i delâlette olan gibi belki daha ziyâdedir. Ta'rîfât-ı müstakille münâsebetle her hangi ta'rîfler delîl ve da'vâ olunsa olur. Cümlesi zâhirdir, gâfil olma, [75] ¹ sâbıkı tezekkürle burada da icrâ ile. Kezâlik arazînin hâssa ile araz-ı âmma taksîmi aynen sâbıkta olan iki şıklı taksîmler gibidir. Lâkin ibâresi bi-hâlihâ mürekkeb-i mefsûldür. Zîrâ *"emme'l-araziyyu fe-immâ en-yemteni'a..."* ² kavli bi-hâlihi suğrâ ba'dehu *"ve hüve'l-arazu'l-lâzımü ve hüve'l-arazu'l-mufâriku"* ³ kübrâ olub *"yemteni'u"* ⁴ *"lâ-yemteni'u..."* ⁵ tekerrür etmekle sâkıt olub zuhûr eden netîce-i melhûz suğrâ *"ve küllü vâhidün minhumâ immâ..."* ⁶ kavli kübrâ olub araz-ı lâzım ve araz-ı mufârik tekrâr etmekle sâkıt olub yine matlûbun gayrı netîce zuhûr etmekle netîce-i melhûz suğrâ *"ve hüve'l-hâssatü ve'l-arazu'l-âmm"* ⁷ kavli kübrâ olmakla *"yahtessu"* ⁸ *"ye'ummu..."* ⁹ tekrâr edib matlûb olan arazînin hâssa ile âmma taksîmi hurûc eder. Kıyâs tekmiîl olur.

Suğrâlar ve netîceler müreddede kübrâlar terdîd adedince kazâyâya müştemildir. Zîrâ matlûb çıkıncaya kadar tertîb olunub ne vakit ki matlûb zuhûr ede orada durulur. Kıyâs-ı mürekkeb olması ve mürekkebin eczâsının kesreti hemân matlûb aramaktadır. Nerde ki matlûb bulundu orada sa'y tükenir. Sâ'ir matlûbu aramak gibi ihtisâr için netâ'ic sarîhan zikr olunmamış. Eğer sen zikr edersen mefsûlû'n-netâ'ic olur. Lâzımı olan basît me'al-isbât ma'lûm-

1 Herkes zu'munca vâki'a tatbikle sıdkını cezm eder. Hadd-i zâtından tatbiki yerinde olsun olmasının bu sûrette nefsü'l-emr ve vâki' demek delâ'ile ve sa'ir esbâba kat'ı ihtimâlâ vâride, kezâlik nisbet üzerinde nefsü'l-emrde sâbit olan keyfiyyet nisbet ve mâdde-i kazıyye de böyledir. Vâhid sâbittir, mîzândır. Herkes aldığı kazıyyenin nisbetinin keyfiyyetini ona mîzân edib "falân kazıyye müvecciheden" diye hükm eder. Mutlakanın sıdk u kizbi bilmekte mîzân vâki'de olan nisbet olduğu gibi müveccihenin sıdk u kizbini bilmekte mîzân hem nisbet ve hem keyfiyyet-i nisbetedir. Her bir nisbetin tahakkukunda sâ'iler hemân nefsü'l-emrîsini aramaktadır. Gaflet olunmaya!

2 Araziye gelince, ya [infikaki, yani ayrılması] imkansız olur... (Çev.)

3 O lazım arazdır, o ise mufârik arazdır. (Çev.)

4 İmkansız olur. (Çev.)

5 İmkansız olmaz. (Çev.)

6 Bu ikisinden her birisi ya... (Çev.)

7 O ise hassa ve araz-ı ammdır. (Çev.)

8 Has olur. (Çev.)

9 Amm olur. (Çev.)

dur. Zîrâ üç kıyâsdan mürekkebe olmakla hadd-i evsat üç olub mecmû'u zikr eyledik. Murâd edersek evelki evsatı delîl edib basît ile evvel kıyâsdan matlûbu çıkarıb nazârî[nin] falân mukaddimesini ikinci evsat ile esbâb onun dahî nazârî olanını üçüncü evsat ile isbât ile yâhûd matlûbu üçüncü yâ ikinci evsat ile isbât ba'dehu mukaddime-i nazariyyesini bâkî evsat ile ba'dehu yine böylece yâhûd matlûbu bir basît ile mukaddime-i nazariyyesini ikiden mürekkebe kıyâs ile gerek o bir ve iki evsat-ı evvel olsun gayrısı olsun. Yâhûd matlûbu ibtidâ ikiden mürekkebe kıyâs ile ihrâc, ba'dehu mukaddime-i nazariyyesini bâkî evsat ile yine sâbık gibi ikiden olan evsat-ı evvel ile sâni yâ sâlis yâ sâni ile sâlis olsun sâ'ir ibârede kıyâs mürekkebe geldiği vakitte ve bundan ziyâde olursa buna kıyâsen tertîb ile cümlesi gâyet sehîldir, cüz'î ehinden meslek görene.

Mürekkebe ile basît me'al-isbât mütelâzımeyn [76]¹ olmakla biri bulunan ibârede lâ-büdd diğeri takrîr olunur. Fakat ibtidâ munfasıla-i istisnâ'yye, ba'dehu munfasılanın terdîdi adedince şartiyye gelib tâlinin aynıları netîce olan istisnâ'înin gayr-ı mütâ'ârefinin mürekkebinde basît me'al-isbât olmaz. Terdîdi olduğu için onun dahî mürekkebe olduğu müştebihtir. Zîrâ munfasıla bir istisnâ'yye olub sonra gelen şartiyyât bir mukaddime olmakla hemân istisnâ'înin evvelinin gayr-ı mütâ'ârefi olur. Tâliyyâtın aynıları müredded olmakla bir kaziyye-i munfasıla olur. Nasıl ki iktirânî-yi müredded hakîkati-i basît olub meşhûrda mürekkebe denildiği gibi, bu dahî öyledir, farkı yoktur. Her ne kadar bunun mürekkebe ve iktirânî-yi mezkûrun basît olması meşhûr ise de ibârenin hâli üzere kıyâs[ın] ikiye taksîm-i kıyâsîleri ma'lûm oldu. Ammâ iki kısmın her birine lâzım-ı müfârik vasfını zamm edib emsilede dahî tasrîh etmekle bu taksîm ma'nâda dörde taksîm olundu. Zîrâ *kaydın tegâyyürü mukayyedin tegâyyürünü mûcib olmak* kâ'ide-i külliyye-i zarûriyyedendir ve bu kâ'ide ile çok şübheler def' olub çok metâlib vâzıh [olur.]

1 Lâkin lüzûm gerek lüzûm-ı nefsi'l-emrî olsun "in kaneti's-şemsü tâlî'aten fe'n-nehâru mevcûdun" [Güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur] gibi ekseri ibârede vürûd eden budur ve gerek lüzûm-ı örfî ve istilâhî olsun "in kâne lafzun fâ'ilen kâne merfû'an" [Bir lafız fail ise merfûdur] gibi bu dahî çoktur ve gerek lüzûm il-tizâmî ve iddî'âi ve ta'ahhüdî olsun "lemmâ ferağa... şera'a..." [Falan işi bitirdiğinde falan işe başladı] gibi bir mebbas tamâm olduğuyula akabinde bilâ-te'hîr âharına şurû' ederim diye ta'ahhüd etmesine mübeyyin bu kaziyeler lüzûmiyye olur ve gerek ibtidâ lüzûm-ı âdî olsun "metâ nezele's-selcû vecede'l-berdü" [Ne zaman kar yağsa hava soğuk olur] gibi ayrılmış mümkün olub ayrılmayan mâddeler gibi cemî'inde lüzûmîye göre istisnâ ve intâc sahîhdur. İştibâh olunmaya!

Baksana ki bunun i'ânesiyle çok mütâla'a ile hak sûretinde kıyâs gibi görünen kazâyânın kıyâs olmadığı vâzıh olur. Şübhe def' olur. Meselâ *"et-talâku mevkûfun ale'n-nikâhi; ve'n-nikâhu mevkûfun alâ iznibâ"*¹ ve *"Allahu vâhidün; ve'l-vâhidü nısfu'l-isneyn"*² ve sâ'ir bunun gibi muğâlatalar. Zîrâ zâhiren kıyâsın mukaddimâtı sâdık, hâlbuki netîce-i lâzime kâzib olur. Me'a-hâzâ netîce kâzib olub kıyâs sâdık olmak muhâldir. Zîrâ lâzımın kizbi melzûmun kizbini müstelzimdir. Olmaması muhâldir. Bu şübhenin def'i olmadı, illâ mukadder olan kuyûdu ve kuyûdun teğâyürü bilinmediğinden.

Vaktâ ki mukadder kuyûdât-ı müteğâyire zuhûra gelib görüldüğüyle anlaşıldı ki hadd-i evsat sûretinde görünen mukayyed-i vâhid müteğâyir imiş. Kuyûdunun teğâyürü sebebiyle her ne kadar mukayyed evsat sûretâ bir gibi ise de hakîkaten müteğâyirdir. Hadd-i evsatın tekerrürü olmamakla hey'et-i kıyâs tahtına ma'rûz olmayan bayağı kazâyâ-yı müteferrikadır, müellef değildir. Kıyâs olmayınca câ'iz ki şurada iki kaziyye sâdık olsun ve uhrâ kaziyye kâzib olsun. Böylesi çoktur. Fesâd, kıyâs olmasındadır, hâlbuki kıyâs değildir.

Onun için hadd-i evsatın tekerrüründe [77]³ i'tibâr lafzın bi-aynihi tekmîlen me'a kuyûdihi tekerrürüne oldu. Vâkı'â tekerrürde i'tibâr ma'nâya olsa, mâdde-i nakzların ba'zısı def' olur. Ammâ muttarid olmaz ve şekl-i evvel ile râbî'a hiç kıyâs denmez. Zîrâ bunların mukaddimâtının birinde ma'nâyı evsat efrâd-ı diğesinde mefhûmdur ve mevzû'dan, zâtı mahmûlden vasf alınmak kâ'ide-i külliyye-i müttaridedir. Efrâd, mefhûmun gayrıdır. Bu cihetle dahî fesâd olduğundan nazar lafza olub mevâdd-ı nakzı, kuyûd-ı mukadderinin teğâyürüyle tekerrür-i evsat olmadığından def' oldu.

Bu mevzû'dan, zât-ı mahmûlden vasf alınmak kâ'ide-i nâfi'a ile çok şübhe-

1 Boşanma işleminin gerçekleşmesi nikaha bağlıdır; nikahın gerçekleşmesi de kadının onayına bağlıdır. (Çev.) [Metinde "mutallak/mutlak" olarak geçse de hem siyak itibarıyla hem de başka kaynakların delâletiyle ifadeyi "et-talâk" şeklinde kaydettik. Bkz. İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, III, 1063. (Ç.N.)]

2 Allah birdir; bir ise ikinin yarısıdır. (Çev.)

3 Ve ne kadar taksimât ve terdid var ise şahsiyye da'vâ edib taksim edib munfasıla olarak üçüncü ve dördüncü tarikinden muttariden takrîr olunur. Meselâ "hâze'l-lafzu müfredün" [Bu lafız müfreddir] da'vâ edib "li-ennehu immâ müfredün ve immâ müellefün, lâkinnehu leyse bi-müellefin" [Zira o ya müfreddir ya da müelleftir, ne var ki müellef değildir] denildikte "hâzâ müfredün" [Bu müfreddir] netice olur. Yâhûd "hâzâ leyse bi-müellefin" [Bu müellef değildir] da'vâ edib "li-ennehu immâ müfredün ve immâ müellefün, lâkinnehu müfredün" [Zira o ya müfreddir ya da müelleftir, ne var ki o müfreddir] denildikte "hâzâ leyse bi-müellefin" [Bu müellef değildir] netice olur. Gerek şahsiyye mevzû'unu hâzâ ile ta'biriyle gerek lafz-ı kem ise Zeyd gibi, insan gibi tasrîf ile böylece müfreden makâm-ı terdidâtta olur.

ler def' olub ve cemî'-i ulûmun ve ibârenin kazâyâ-yı mu'teberesinde böyledir. Baksana ki; fi'iller, harfler ve sâ'ir mübtedâ vukû'u sahîh olmayanlar mübtedâ olduğu vakitte lafzı murâd olunub isim olsa; "fi'il harf diye haml sahîh olmaz. Olmazsa mübtedâ vukû'u sahîh olmaz" diye su'âl olundukta bu kâ'ide der-hâtır olmadıkça halâs olunmaz ve başka cevâb verilse de 'alile şifa vermez. O misil-lu kaziyyeler külliyye olur. Mübtedâ olan lafzı ve haml olunan efrâdı olduğu ve o lafız küllî olub ilm menziline efrâd-ı vâridesine şâmil olduğu ancak bu kâ'ideye kemâl-i ilmle olur. Sâ'ir mevâzi'de lüzûmu dahî zâhirdir.

Bu cihetten dahî mantiğın lüzûmu vâzih oldu. Zîrâ ibtidâ emsilede "na-sara" fi'il-i mâzî ve "yensuru" fi'il-i muzârî' gibi kazâyânın sıhhati kendinin kâ'idesine ma'rifetine tevakkuf eder diyor. Buna mümâsil nîce kavâ'id-i nâfi'a ve mezkûrât-ı kâ'idenin nîce yerlerde menâfi'-i dîniyye ve dünyeviyyesi vardır. Havâşilerimizde tafsîli müşâheddir. Bu usûle kemâl-i âşinâ olmadıkça ve havâşileri bi-tamâmihi ahz etmedikçe tahkîkine vâsıl olmaz ve tahsîlinde te-lezzüz ve fâ'ide çok görmez, bu da zâhirdir. Mezkûr ba'zı kavâ'idi münâsebet îcâbıyla beyândan sonra gelelim *"mâ-nabnu fih"*e.

[Arazlar ve Çeşitleri]

Lâzım ve mufârik kaydıyla mukayyedler ikişer olmakla aksâm dört oldu. Araz-ı hâss-ı lâzım, araz-ı hâss-ı mufârik, araz-ı âmm-ı lâzım, araz-ı âmm-ı mufârik. Her kısımda iki lafz bulunmakla tertîb-i akyisede dahî her şıkta iki ta'rîf iki misâl ile zikr olunur. Gerek hasr da'vâsında ve gerek muğâyirinde. Meselâ da'vâda *"el-arazu immâ arazun hâssun lâzimun ve immâ arazun [78]¹ hâssun mufârikun"*² denildiği vakitte ta'rîfler ile istidlâlde *"li-enne'l-a-*

1 Nitekim ba'zı min ile gelen muttasıladan on ikinci tarîkinden istisnâ'ıyyesi eczâ'ıyye ya şahsiyye olarak ba'zı ile beyân olunduğu gibi ve netice dahî cüz'ıyye ya şahsiyye olur. Meselâ "men arafe nefsehu fe-kad arafe rabbehu" [Nefsini bilen rabbini bilir], lâkin "es-Siddik radiyellahu te'âlâ anı arafe nefsehu, yunticu enne-hu arafe" ["Ebûbekir (r.a.) nefsinin bildi" önermesi "(rabbini) bildi" sonucunu verir] diye yâhûd "lâkin Ebu Cehl lem ya'rif rabbehu fe-lem ya'rif nefsehu" [Ebû Cehl rabbini bilmedi, dolayısıyla nefsinin de bilmedi] yâhûd "lem ya'rif nefsehu fe-lem ya'rif rabbehu" [Nefsini bilmedi, dolayısıyla rabbini de bilmedi] sâ'irleri böyledir. Mûcibe-i külliyye muktezâsı zâhiren mevzû' mahmûle müsâvî ya mahmûle ehass olmaktadır ve hakikatte müsâvâttır. Fakat zirâ "küllü insanin hayevânün" [Her insan canlıdır]'da ferese ve bakara şâmil olan hayevân umûmiyle insana sâbit değildir. Bu da zâhirdir.

2 Araz ya lâzım araz-ı hâssadır ya da mufârik araz-ı hâssadır. (Çev.)

*raza immâ yahtessu...ve yemteni'ü...*¹ ve *"immâ yahtessu ve lâ-yemteni'ü..."*² bu siyâk üzere takrîr olunur, hangi şık evvel sonra zikr olunursa olunsun. Zîrâ bi-hasebi't-tab' eczâ'-yı munfasılada tekaddüm-te'ahhür yoktur. Kezâlik müğâyeret da'vâsında dahî böylece takrîr olunur.

Kısımlar iki lafz olmakla ta'rîfler dahî ikişer gelib birer lisâna sa'b gibi görünür. Me'a-hâzâ aslâ fark yoktur ve makâm-ı taksimde olan kelâmların icrâsı aynen birdir. Eğer her kısımda üç yâ dört lafız gelse o lafızların adedi mikdârınca ta'rîf ve emsile olur. Aslâ fark etmez. Taksîmin bir mâddesinde bilinen usûl muttariden bilâ-tefâvût velâ-tehallûf velâ-tevakkuf cemî'-i mevâdda icrâ olur. Şu kadar ki bu makâmda kayd münâsebetiyle aksâm dört olub dört beyninde nisbet ile altı olmakla bu makâmda delâlet bahsinde aksâm beyninde cârî olan da'vâ ve takrîrâtın zı'fı olur. Üçün beyninde nisbet üç olmakla altı üçün zı'fıdır. Sâ'ir tertîbât ve tasvîrât ve kelâm bi-aynihâ mezkûr gibidir. Mezkûrün bi-tamâmîhi ma'rifet ve tezekkürüyle bu makâm dahî zâhir olur. Sâ'irleri gibi me'al-i ibâre dahî zâhir oldu ki arazînin ba'zısı ma'rûzundan ayrılması muhâl [olduğu hâlde] ayrılması farz olunsa makâmına göre fesâd lâzım olur.

Evvelâ bu ki lâzım olub ayrılma lâzım yine lâzımın 'ademiyle melzûm ma'dum olur. Var deneni şeye ise yok demek muhâldir; ve bir de melzûm bulunsun dediğin vakitte lüzûm alâkasıyla lâzım bulunsun demek olur. Sonra lâzım bulunsun demek aynen ictimâ'-ı nakîzeyn olur. O da muhâl-i zâhirdir. Bu misillu muhâle kudretullah dahî ta'alluk etmez, şartı ma'dum olduğu için. Nerede kaldı ki kudret abd-i âcize ta'alluk ede. Öyle olunca lâzım bulunsun melzûm bulunmasın demek muhâl olduğu zâhirdir ve ba'z uhrâ[-dan] ayrılması mümkündür. Gerek ayrılma ve gerek aslâ ayrılmasın mâdem ki mümkündür araz-ı müfârıktır. Müfârık imkân-ı zâtî ile mecâmî' li'l-fi'le şâmilidir.

Hâssa da gerek cemî'-i efrâdında tahakkuk etsin gerek ba'zısında etsin, cemî'-i efrâdında tahakkuk lâzım değildir. Hemân efrâddan gayrıda bulun-

1 Zira araz ya özel olup [ayrılması] imkansız olur. (Çev.)

2 Ya da özel olup [ayrılması] imkansız olmaz. (Çev.)

mamak lâzımdır. Çünkü hâssanın mefhûmu iki cüz' olup bir cüz'ü [79]¹ îcâbî ki *"mâ yücedü fih"*² ve diğer cüz'i selbiye ki *"lâ-yücedü fi gayrihi"*³ cüz'-i selbîsi sâlibe-i külliyye olmakla aslâ mâ-'adâda tahakkuk edemez. Ammâ cüz'-i îcâbîsi mühmele olup murâd hemân kendinde, ya'nî mâ'rûzunda bulunmakta mâ'rûzda mâhiyet olup mâhiyetin tahakkuk ve efrâdı zımında olmakla bir ferdeinde tahakkukuyla cemî'-i efrâdında tahakkukunun farkı yoktur. Meselâ insanın 'ademi cemî'-i efrâdının 'ademiyledir ve ammâ vücûdu bir ferd ile de olur, çok ile de olur. Dünyâda hiç efrâd-ı insan kalmayıp, fakat bir ferd kalsa yine vak'ada insân vardır denir. Aynı çokluğu gibi nev'in tahakkukunda farkı yoktur. Onun için hâssa-i şâmîle ve gayr-ı şâmîle oldu ve hâssa olduğunu îzâh eden cüz' selbîdir. İkisi aynı mefhûmudur, yoksa muhâlif sanma.

Ve hâssa makâmında bu kelimededen müştak olan sîga olmak lâzım değildir. *"İnnemâ"* olsun *"mâ"* ile illâ olsun ve sâ'ir hasr ve tahsis makâmı olsun. Nihâyet ba'zı mahalde su'âl vârid olup ıztırâr oldukça mecâza gidib cüz'-i selbîsinden tecrîd ederler. Vaz'ı, *"tahsisu şey'in bi-şey'in..."*⁴ ta'riflerinde lafz-ı müşterek ve murâdif ile su'âl gelib iki cüz'ü yakışmadığından tecrîd ettikleri gibi gerek yâ-ı maksûre dâhîl olup medhûlû mâ-kablinden e'amm olup kendi mâ'nâsına olup mâ-kabli, mâ-ba'dine hasr olsun ve gerek maksûrun-aleyhe dâhîl olup mezkûrun aksi olsun.

Kezâlik araz-ı âmm mâ'rûzun kendi gibi nev'-i âharın ve sâ'ir mugâyirinin cemî'sine ârız ve şâmil olsun, gerek kendinin gayrı ba'zısında bulunsun, ba'zı biriyle de tahakkuk eder. Hâssa olmak müntefi olup nakîz-i âmm olmak hemân kendinin gayrısında bulunmak ile olur. O da zâhirdir. Buraya kadar matlûb mechûl-i tasavvurî olan müfredâtın melzûm-ı muvazzılı olan

1 Bu sûrette mahmûl ve mevzû'dan ehss-ı mutlak ve min-vech ve mübâyin olmak hilâf-ı muktezâdır. Mûcibe-i cüz'iyede zâhiren muktezâ müsâvât ve umûm-ı mutlak ve min-vechdir. Hilâf-ı muktezâ mübâ-yenetdir. Tahkikte müsâvâtır. Sâlibe-i külliyye muktezâsı mübâyet sa'iri hilâfidir. Sâlibe-i cüz'iyeye muktezâsı mübâyet ve umûm-ı mutlak ve min-vechdir. Müsâvât hilâfidir. Kezâlik şartiyyenin mukaddemiyle tâlisi beyinde. Ve ma'lûm oldu ki muttasılada lüzûm ve inâd beyne't-arafeindir. Her ne kadar meşhûrda 'inde'n-nahviyyin [Nahivcilere göre] hükûm tâlide mukaddem kendinin kaydı ise. Lâkin tahkikte mantık ile nahvin farkı yoktur diye Mi'rât sâhibi dahî tasrih etmiştir. Bu cihetten ba'zı arafeyn muhâl olarak lüzûm sâdik olur.

2 Kendisinde bulunan. (Çev.)

3 Başkasında bulunmayan. (Çev.)

4 Bir şeyin bir şey tahsis edilmesi. (Çev.)

ta'rîfâtın mebâdîsi ve eczâ-yı mâddiyesi olan küllîyyât-ı hams tâm oldu. İbtidâdan beri taksîmât tavtî'e olub asıl taksîm-i küllînin bu beşe taksîmidir. Beş mâ-beyninde nisbet on olmakla bu taksîmde külliyyetli akyise mevcûddur. Küllîsi hâzır [ve] ma'lûmdur, mâ-sebakı bildikten sonra. Zîrâ sâbıkta olan kelâmlar bi-aynihi burada [da] cârîdir, takrîr eyledik. Bir mahalde bir kâ'ideyi zabt cemî'-i mevâdda zabt ve îzâhı mûcibdir. Lâzımın intifâsıyla [80]¹ melzûm müntefî olmakla mevâdda eczâsına muktedir olmamak lâ-büdd kâ'ideyi 'adem-i zabttandır. Bu da zâhîr[dir]. Ve burada üç kıyâs-ı müsâvâttaan mürekkeb kıyâs olur. Mecmû'u altı kıyâs olur. Yukarıdaki gibi beşten ziyâde terdîdli taksîmde her şıkka ziyâde oldukça müsâvât artar. Bu da zâhîrdir.

Küllîyyât-ı hams ta'rîfe eczâ'-yı mâddiyye olub mu'arrefe mûsil-i âbid olduysa ta'rîf edecek vakitte külliyyâttaan iki ve ikiden ziyâde olub ta'rîf tertîb etmeli, ta'rîf mürekkeb olduğuna göre. Ammâ müfred olması câ'iz diyene göre birisi de kâfîdir, ziyâde ile olduğu gibi. Nasıl ki lügatlarda zikr olunan ta'rîf-i lafzîlerde ve mürekkeb ile câ'iz olduğu gibi hangi lisân ile lügat olursa olsun vâkı'â kavl-i şârih ta'rîf-i lafzîye ıtlâk olunmaz ise mücerred beyâna ve tertîbe ihtiyâcı olmadığı için, yoksa ta'rîf-i lafzî de *"mâ yelzemü mine'l-ilm..."*² ta'rîfinin tahtında dâhil ve mantıkiyyûnun beyân eylediği ta'rîfin vaz'ı ve hâli kendine sâdiktır. Zîrâ ta'rîfden maksûd îzâh ve mu'arref meçhûle îzâh olmakla ta'rîf denmez, illâ ki îzâh ve îsâl olmadıkça.

Îzâh ve îsâl ta'rîf-i hakîkî ve i'tibârîde mevcûd olduğu gibi ta'rîf-i lafzîde de mevcûd, belki ta'rîf-i tenbîhîde dahî mevcûddur. Mâdem ki *"mâ 'ulime ve zühile anh"*³ ihtâr olur, îzâh olmakla ta'rîf denir. Nerde kaldı ki lafzîye

1 Esta'îzübillah: ﴿قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ﴾ ["De ki: Eğer Rahmân'ın bir çocuğu olsaydı, elbette ben (ona)kulluk edenlerin ilki olurdum!"] (Zuhruf-81)) kavl-i şerîfî gibi bu kazîyyenin lüzûmunun sıdkından istidlâl ve işaret olunur ki bir kimseye muhabbet, veledine muhabbeti mûcibdir. Veled-i üstâda üstâd kadar muhabbet lâzımdır. Zîrâ bu kavl-i şerîfte âbidin gelip sâ'ir muhibbîn gibi lafızlar gelmekte esrâr-ı hakîkiyye olub zikr ettiğimiz işârete işaret zâhîrdir. Bu kazîyye istisnâ'nın gayr-ı meşhûrundan, lâkin "lâ yümkinu en-yekûne lehu veledün fe-lâ yümkinu ennehu evvelü'l âbidîn" [Allah'ın çocuğunun olmasının imkânı yoktur; dolayısıyla onun, kulluk edenlerin ilki olmasının imkânı da yoktur] diye takrîr olunur. Meşhûrundan dahî câ'izdir. Ve cüz'îyyât külliyyâttaan e'amm olmaklaba'zı mâdde külliyyesiyle sâdik olub cüz'îyye-i uhrâ ile sâdik olmaz.

2 [Ta'rîf,] Kendisinin bilinmesiyle [bir başka şeyin bilinmesi] gereken şeydir. (Çev.)

3 Bilinip zihinden giden şey. (Çev.)

ta'rif denmek ve cemî'-i müfredâtın îzâh ve ma'rifeti ancak ta'rif ile olmakla keyfiyeti îzâh mantığının bir tarafı beyân etmekle mantığının elzemiyyeti vâzıh olur. Her ne kadar müfredin ma'rifeti zâtı için lâzım olmayıp hemân kazâyâ-ya eczâ' olması için ise de.

Lâkin bu külliyyâtın her hangisini getirsen kavl-i şârih olur zannetme. Belki cinsle fasl yâ cinsle hâssa yâ yalnız nev' müfredin ma'nâ-yı mürekkebiyle yine cinsle fasl olacaktır. Yâhûd araz-ı âmmle hâssadan olur. Her birinde ol cüz'-i mu'arrefden âmm olub ikinci ve üçüncü cüz'-i evvel cüz'den ehass ve cüz'-i âhar mu'arrefe müsâvî olmakla ta'rif mua'rrefe müsâvî olur. Âdâbiyyûnunun *"mâ yüzkeru'l-cüz'ül-âmmu evvelen ve'l-hâssu sâniyen"*¹ diye ta'rifî ta'rif etmeleri budur. Bundan gayrı tertîb ta'rif olmaz ve külliyyâtın hangisi olursa olsun âharıyla ta'rif olmaz. Onun için küllî bahsi olan kavl-i şârihin beyânına muhtâc oldu. [81]² Hattâ eczânın keyfiyyet-i terkîbini beyân etmek her birinde böyledir. Vâkı'â ba'zı küllde hemân eczâsı ne türlü ihtilât edersen olur. Lâkin yine hey'etinin öyle olduğundandır. Hey'etsiz küll olmadığı gibi hey'et ne ise bilinmedikçe küll vücûda gelmez.

Baksana ki tasdik tarafından her bir kazâyâ eczâ'-yı kıyâs olursa da, fakat şurûtunun muktezâsı ba'zısı olamaz. Meselâ tabî'iyye hiç olmaz ve mühmele ve cüz'iyye şekl-i evvele kübrâ olamaz. Gerek ma'nâca ve gerek şurûtça muvâfakat olmadıkça olamaz. Bu sebebden hey'et cüz'-i a'zam oldu. Gerek küll-i ma'kûlü ve küll-i mahsûsü olsun intifâ' ve fâ'ide sûret ile olursa da mâdde ile aslâ olmaz, müşâhede olunur.

Ve bu hey'et ve cüz'-i sûrî bahsine lâ-büdd muhtâc olduğundan külliyyât-ı hams akabinde kavl-i şârih bahsine şurû' eyledi. Burada dahî külliyyât gibi nefsinin cihet-i vahdeti'l-bahs tuttu. Diğer bâb ve fasl ve makâle gibi ünvânla

1 Genel parçanın birinci, özel parçanın ikinci olarak zikredildiği şey. (Çev.)

2 Ba'zı mâddede külliyyesiyle sâdık olmayıp, yalnız sâdık olmakla cüz'iyye-i uhrâ ile sâdık olur. Meselâ "ba'zu'l-insânî hayevânun" [Bazı insanlar canlıdır] külliyyesiyle beraber sâdık olmakla "ba'zu'l-insânî leyse bi-hayevânin" [Bazı insanlar canlı değildir] sâdık olmaz. Ammâ "ba'zu'l-hayevânî insânün" [Bazı canlılar insandır] külliyyesiyle sâdık olmadığından "ba'zu'l-hayevânî leyse bi-insânin" [Bazı canlılar insan değildir] olan cüz'iyyesiyle sâdık olur. Sâlibe de böyledir. Onun için mübtedî nahivci örfе bakarak ba'zı iştibâh edib "ba'zu'l-insani hayevânün" [Bazı insanlar canlıdır] gibilerde "ya ba'zısı hayevân değil mi?" diye tevehhüm eder. Me'a-hâzâ ma'lûm ki ma'nen lafız miktarı alınıp ve zikr-i şey' mâ-adâya münâfî değildir. Hemân örf-i avâm böyle olmakla ale'l-gafle tevehhüm olunur.

şurû‘ etmedi. Zîrâ maksûd, mücerred bahs olub diğer bahse kadar zikr olunacak mesâ’ilin mevzû’u zikrîsini ve mebhûsün-anhını âharından temyîzdir. Bu da ünvânla olduğu gibi bilâ-ünvân dahî olur. Her ne kadar o vâzih ise [de] **cihet-i vahdeti’l-ulûm** her ilmin mevzû’uyla meselâ âhar ilmden mümtâz olur. Mesâ’il-i kesîresi bir add olunduğu misillu bahisler dahî birbirinden mümtâzdır. Bunların tafsîli *Fenâîrî Hâşiyesi*¹’nde ve sâ’irindedir. Bu makâma münâsebeti yoktur.

Kavl-i şârih ta’rîftir *“mâ yelzemü mine’l-ilmi bibi el-ilme bi-şey’in âhar”*² ile tefsîr ederler. Ta’rîfe ilm melzûm, mu’arrefe ilm lâzımdır. Lâkin lâzımı e’ammıdır, müsâvî değildir. Bir müfred bir ta’rîfe münhasır değildir. Kaç ta’rîfle ta’rîf olunursa olsun onun için merhûm kavl-i şârihin dört kısmının misâlinde de mu’arrefi insân getirib ta’rîfleri muhtelif getirdi. Mu’arref lâzımın e’ammıyetine işâret edib ne türlü ta’rîf-i sahîh ile olsa olur. Demek ki işâret için, tâ ki ifâde kâsır olmasın diye. Zîrâ bir şeyi ta’rîf ettiğin vakitte şâyet ba’zısı fehm eder ve ba’zısı o ta’rîfle fehm edemez, bi’t-tekrâr ona da aklına ve lisânına ve fehmine mutâbık ta’rîf lâzımdır. Tâ ki ona hafî olmaya. *“kellimü’n-nâse alâ kadri ukûlihim”*³ buna dâldır. Sâbıkda zikrettiğimiz gibi kıyâsda da lüzûm e’ammıdır. Bu ta’rîf, mutlak delîlin ta’rîfi olmakla ta’rîfe ve kıyâsa şâmilidir. [82]³

[Tedris ve Tâlim Sırasında Hocaya Düşen Görevlere Ara Değerlendirme]

Her ne kadar şimdi delîl kıyâsa örf olub ta’rîfe ıtlâkı nâdir ise de bir kaziyeyi bir delîl ile isbât edib şâyet ba’za nazaran matlûba ilm getirmez ise fehmine mutâbık diğer delîl îrâdı lâzımdır. Tâ ki tâlib-i âcize şefkat ziyâde olub ifâde âmm ola. Böylece olan müzâkere ve ders tahkîkli olmakla tâlibe gâyet lezzet verib ve ilme ve mu’allime muhabbet ve ihlâsı ziyâde eder: *“el-insânü abidü’l-ihşân”*⁴ Ve ta’lîm-i ilmden a’zam ihşân olamaz. Lâkin böylece şübhe bı-

1 Kendisinin bilinmesiyle bir başka şeyin bilinmesi gereken şeydir. (Çev.)

2 İnsanlarla anlayış seviyelerine göre konuş. (Çev.)

3 Her bir mahalde dikkat ve örf-i ulemâya ve ale’l-husûs ıstılâh-ı mantığa nazar lâzımdır. Bu edât ile ta’bir olundukta cüz’iye sûtîr olur velev ba’zıdan murâd bir olursa. Zîrâ ba’zı çokla tahakkuk ettiği gibi bir ile tahakkuk ve vâhid-i mu’ayyenle de tahakkuk eder. Mâdem ki bu lafızlarla ta’bir olundu, ilm-i cüz’î ve ahd-i hâricî için olan lâm ve izâfet ve esmâ-yı işâret gibi bir şey olursa vâhid ehad gibi ol vakitte şahsiyye külliyye olur. Ba’ı vâhid ehad gibi mefhûmunda ibhâm olan lafızlar cüz’iye-i sûtîridir. Kendilerden murâd vâhid-i mu’ayyen olduğu zâhir ise de.

4 İnsan, ihşânın kölesidir. (Çev.)

rakmayarak kemâl-i îzâhla olursa cemî'-i müstemi'e nisbeti böylece olan kırâ'atten az vakitte çok fâ'ide kesb olur. Müddet-i kalîlede üstâd olur. İzâle-i cehlde illet-i hakîkî tevfiğ-i ilâhî olub, sebep-i kavî mu'allimin sa'yıdır. Tâlib-i âcizin maslahatı hemân yolunda bulunub ihlâs ve sadâkatle dersini fevt etmeyerek her bir söyleneni bi-kadri tâkatihî zabt eylemektir. Zîrâ himmet tabîb-i sebebindir, marîz-i âcizin değildir. Bu mâ-sebakda beyân olundu ve nefsü'l-emrde şems gibi zâhirdir. Böylece müzâkere geçen ulemâların âdeti ve âdâtü's-sâdâtın aks-i lugavîsi olan sâdâtü'l-âdât olub husûsan ilme ve dîne müte'allık olan bir âdât olmakla böylece müfid müzâkere her üstâda lâzımdır.

[Târif]

Ta'rîfden maksûd, sâmi'e ilm getirmek olduysa ilm getirmekte hadd ile resmin farkı yoktur ve makbûl-i ta'rîf olmakta ta'rîfin eczâsı zâtî olmak ile arazî olmanın aslâ farkı yoktur. Şu kadar ki zâtî hakîkatı bildirir, arazî bildirmez. Hâlbuki maksûd bu değildir. Ancak maksûd îzâhtır. İzâhta farkları yoktur. Belki ekser kimseye nisbetle arazî ile ta'rîf, zâtî ile ta'rîften ziyâde zâhir ve vâzihtır. Zâtî ile ta'rîften bir şey fehmi etmez. Sonra arazî ile ta'rîf etsek acele fehmi eder. Ve her bir şeyin zâtîsi bilinmez, bilinse de herkes bilmez ve zâtî bir olur. Ammâ arazîyi herkes bilir ve bir şey'in müte'addidi belki mâ lâ-yuhsâ arazîsi olur. Herhangisi sâmi'e müfid olursa onunla ta'rîf olunur. Baksana ki avâm ve çocuk mâ-beyninde dahî böyledir. Onun için resm-i nâkıs ile ta'rîf ibârede ve elsinede çok gelir.

Merhûm mutlak kavl-i şârihin ve resmin ta'rîflerinden ve hadd ile resme taksîminden iktifâ edib fakat haddi ta'rîf eyledi. Ba'dehu mufasssalar dörde [83]¹ taksîmini tasrîh eyledi. Taksîmin her bir kıyâsı ma'lûmdur ve burada her kısmın mu'arrefini kendine haml olan mukaddimât üzerine ta'rîfi

1 Nitekim Maksûd sâhibi mukaddimesinde "ve ehadu erkânihâ et-tasrifu" [Onun rûkûnlerinden biri de tasrîftir] kaziyesinde hadd cüz'iyye-i sûri olub murâd vâhid-i mu'ayyen ve ilm-i sarf olduğu gibi. Zîrâ "inne'l-arabiyye te vesîletün ile'l-ûlumi's-şer'iyyeti" [Arapça, şer'i ilimler için bir araçtır] kavli suğrâ "ve ehadu erkânihâ et-tasrifu" [Arapça'nın rûkûnlerinden birisi de Tasrîftir] kavli kübrâ olub şekl-i sâlisin beşinci darbının gayr-ı müte'arefinin gayr-ı müte'arefinden mûcibe-i cüz'iyye olan "ehadu erkânihâ et-tasrifu" [Şer'i ilimler için araç olan rûkûnlerden birisi de Tasrîftir] kavlini netice verir. "Ey ehadu erkânin mâ-kâne vesîletin ileyhâ et-tasrifu" [Şer'i ilimler için araç olan rûkûnlerden birisi de Tasrîftir]'dur. Makâmı cüz'iyye makâmı olduğu için ve "ehadu" lafzı bulunduğu için mu'ayyen diye vehm edib şahsiyye olmak aslâ câ'iz değildir. Her ne kadar ma'nâya hâlel gelmez ise de.

ile istidlâl edib ba'dehu suğrâsının üzerine eczâ'-yı mâddiyye-i mahsûsasıyla istidlâl olunur. Hâşiyelerinde zıkr eylediğimiz gibi üçten mürekkeb olarak yâhûd nazarî olan suğrâsını isbâtla basît tertîb olunur. Küllü eczâ'-yı mâddiyyesiyle isbât dedikleri budur. Delîl da'vânın gayrı olmakla küll dahî eczâ'-yı mâddiyyenin gayrıdır. Fakat ta'rîflerde **"an"** lafzının medhûl olan eczâ'-yı mâddiyye külliyyenin yerine misâlin eczâ'-yı mâddiyye-i mu'ayyenesini getirib gayr-ı müte'arefden tertîb olunur. Orada mestûr olduğu gibi müsâde-re ale'l-matlûb zannetme. Ve bu misillu isbât pek vâzıhtır.

Kavl-i şârihin dört kısmının ne olduğu ta'rîflerinden ve misâllerinden zâ-hir olur. Her ne kadar hadd ile resm-i tâmm ile az ise de. Lâkin merhûmun resm-i nâkıs ta'rîfinde hafî nükte ve fâ'ide-i azîmeye işâret vardır. Her ne kadar ehl-i ilme celî ve sarîh ise de. Zîrâ ta'rîfinde resm-i nâkısın iki kısmı-nı işâret eyledi. Bir kısmı budur ki evvelâ bir yâ birden ziyâde araz-ı âmm gelir. Ba'dehu hitâmı mu'arrefe müsâvî olan hâss ile olur. O ta'rîfin eczâ'-yı mâddiyyesinin evveli âmm âhiri hâss olur. Tevârüd eden ta'rîflerin ekseri bu kabîledendir, bu da zâhir.

Ammâ kısm-ı uhrâ şudur ki; eczâ'-yı mâddiyye-i mezkûrenin her birisi araz-ı âmm ve mu'arrefden e'amm olub cüz'-i sûrî olan mecmû'uyla sûreti ve cüz'ü mu'arrefe müsâvî ve hâss olur. Yine **"mâ yüzkerû'l-cüz'ül-âmmu evvelen ve'l-hâssu sânîyen"** kavlinde dâhil olur. Cüz'-i âmm, tûb-ı eczâ'-yı mâddiyye olub cüz'-i hâss cüz'-i sûrî olur ve eczâ'-yı mâddiyye ne kadar cem' ve çok ise de müfred ile çok yerde ta'bîr olunur. Mecmû'-ı eczâ'-yı mâddiyye bir cüz', ve sûret bir cüz' olduğu için onun için *Tehzîb* sâhibi, "iki mukaddimât-ı kıyâsa cüz' ta'bîr edib ve bu iki mukaddimât bilâ-hey'et kıyâsın gayrıdır" diye tasrîh eyledi. Kemâ-sebak cüz' küllün gayrı dediklerinden murâd eczâ'-yı mâddiyye olduğunu îzâh için. Onun için merhûm cümlesini hakîkate mahsûs olan ara-ziyyâtan mürekkeb ta'bîr etti. Cümlesi mahsûs olmak eczâ'-yı mâddiyyenin cüz'-i ahîrinin mahsûs olmasıyla olduğu gibi mürekkebin cüz'-i ahîri ve mü-kemmili olan cüz'-i sûrînin mahsûs olmasıyla da [84] ² olur.

1 Genel parçanın birinci, özel parçanın ikinci olarak zikredildiği şey. (Çev.)

2 Zîrâ kübrâ yakışır ve evvel darbindan olur. Ammâ netîce yakışmaz ve külliyye olamaz ve ba'zı olursa bu makâm o makâm değildir ve zarûret yoktur. Her cihetle muhâlif-i kavâ'idir ve sonra dahî evvel kübrâ

Cümle ta‘bîri pek açık işârettir. Bu sebebdan ta‘rîfinde dahî **“dahâkkun bi’t-tab”**¹ getirdi. Şunun için ki berâber eczâ add olunursa bâkî cüz’ler âmm, bu hâss olur. Evvelki kısımdan olur. Ve eğer berâber add olunmazsa mezkûr eczâlar evvele kâfi ve âmm olub cümlesi ve mecmû‘luk sıfatı cüz’-i sûrî ahîr ve hâss olarak ikinci kısımdan olur. Baksana ba‘zı şârihler[in] **“dahâkkun bi’t-tab”** kaydına hâcet yoktur, zîrâ bâkî eczânın mecmû‘u insâna hâssdır” dedikleri mümkün ki murâdları bu nükteye işâret ola. Lâkin merhûmun murâdı bu olduğu kat‘î ve açıktır. Misâlinde bu kadar tatvîl etmez idi. Bu kayd-ı ahîr oldukça istese de bu kaydı zikr etmez idi. Belki merhûmun ta‘rîfinin ibâresi aynen kısm-ı sâniye dâldir ve ibârede ve elsinede dahî bazen böylece ta‘rîf vâkî‘dir. Bu nükte iyice zabt olunub hıfz oluna. Tâ ki murâd fevt olmaya. Nasıl ki her ibârenin me‘âline tedkîk edib murâd-ı mü‘ellifine muğâyir olunmamak için ta‘rîfin ne olduğu ve makâmında tertîb ve hey‘eti bilindiğiyle lâzım olan mu‘arrefe ilm bi’z-zarûre hâsıl olduğundan ta‘rîfi bilmek ke-ennehu mu‘arrefe ilm oldu. Onun için bu makâmda beyân mevâddında mu‘arrefe zahmet ve îrâda hâcet yoktur. Kendi başınâ vâzıh olur. Eğer vâzıh olmadıysa bil ki haleller ta‘rîftedir. Ta‘rîf bilinib mu‘arref bilinmemek muhâldir. Aks-i nakîzi olan mu‘arref bilinmediğiyle ta‘rîf bilinmemiş olmak da zâhir olur.

Şimdilik tasavvur tarafından her bir müfredâta tahsîl-i ilmin tarîkini bildin. Vâcib Te‘âlâ hazretlerini bilmek meselâ ta‘rîfiyle ve sıfât-ı celîlesiyle olur ve bir kimseye ta‘rîf dahî böyle. Fakat araz ve resm ta‘bîri edebe muhildir. Zîrâ yine hakîkatini zât-ı ‘aliyyesinden gayrısının bilmediği ve mahiyet-i külliyyesi olmakta hâşâ kendi gibi nev‘-i âhar-ı müşterek iktizâ etmekle mâhiyet-i külliyyesi olmak bütün muhâl olduğu mâ-sebakda simâ‘ olunmakla ancak evsâf-ı celîlesiyle ta‘rîf ve tefhîm olunur ve Resûl-i aleyhi’s-selâmı bilmek ve sâ‘ir eşyâ-yı lâzıme-yi ve gayr-ı lâzıme-yi ancak ta‘rîfle olur. Bundan sonra gelecek kazâyânın eczâ’-yı mâddiyyesi hâzır olub ancak cüz’-i sûrî ve nisbetin

cüz’iyye “iz bihi yasîru’l-kalîl mine’l-ef’âli kesîran” [Zira onunla az bir fîl çoğa dönüşür] kavliyle isbât ettiği vakitte şekl-i evvelin üçüncü darbindan “li-enne ehade erkânihâ mâ bihi yasîru’l-kalîlu mine’l-ef’âli kesîran ve mâ bihi yasîru’l-kalîluminhâ kesîran [fe]-hüve’t-tasrîfu” [Çünkü onun rûkûnlerinden birisi, kendisiyle az fiillerin çoğa dönüştüğü şeydir, ve kendisiyle az şeyin çoğa dönüştüğü şey de Tasrîftir] diye takrîr olunmakla bu dahî mâ zekerahuya şahittir. İlm-i Sarf’ın dahî ulûm-ı Arabiyyeden olduğu lüzûmu zuhûr eder. Sâ‘ir mevâzi’de tefekkür lâzımdır. Her hâl gâfil olma!

1 Tabiatı gereği gülücü. (Çev.)

keyfiyyetini ve envâ'ını beyân için bahs-i kazâyâyı zıkr oluna. Esâsı hâzır oldu. *"et-tasavvuru innemâ yutlebü li-ecli't-tasdik"*¹ denildiği bu me'âldir. [85]²

Kazâyâ dahî bilindiğiyle matlab-ı a'lâ olan mesâ'il-i dîniyye ve netâ'ic-i dünyeviyeye mûsil olan kıyâs eczâ' olmakla bunlar mûsil-i ba'îd ve nefsi kıyâs-ı karîb olarak vâsıl-ı maksûd ve netice olunub kemâl-i tasdik ve îmân ve tahkîk hâsıl olur. Maksûd-ı ilm vâcib olan mesâ'il-i itikadiyyeye kesb-i ilm olmaktır. Bu kesbde külliyyât ve kavli-î şârihin ve kazâyânın karîb [ve] ba'îd dahil olmakla cümle mebâhis-i mantık elzem ve muhtâcu'n-ileyhtir. Ta'rîfsiz müfred bilinmez, müfredsiz kazâyâ olmaz. Kazâyâsı kıyâs olmaz. Kıyâssız metâlib-i ehemmi zâhir olmaz. Meğer ki Cenâb-ı Hakk'ın enfâsı kudsiyye ile tahsis eylediği zât ola. Öyle kimse kesbsiz ilm kesb eder. Ba'zı mukarreb enbiyâ ve evliyâsı gibi. Böylesi zâtlar müstesnâdır. Câmî merhûm dahî *Velediyye'sinde*³ istisnâ etmiştir. Hattâ *Mîr* sâhibi muhâlif olub dururken bunu kâ'ildir. Tevâtürle ve ba'zen müşâhede ile sâbit olmuştur. Bu hâl mücerred mevhibe-i ilâhî olub nâdir olmakla sebeb-i zâhirisi ve vesile-i îzâh olan ta'rîfle kıyâsa ve onların keyfiyyet-i tertîbini muvazzıh [olan] mantığa sa'y ve onu kemâliyle mübeyyin ve muhakkik bir ehlinin terbiyesinde bulunmak lâzımdır. Tâ ki esâs-ı ilmle amele ve makâsıd-ı dâireye [Allah] Te'âlânın ihsânıyla nâ'il ola.

Bu sûrette kazâyânın eczâsına tasaddî etmeyib bahs-i kazâyâdan murâd hemân cüz'-i sûrisi olan nisbeti ve me'âl-i kazâyâ ve lâzımı nedir, beyândır ve

1 Tasavvur, tasdik için talep edilir. (Çev.)

2 Kıyâs-ı fi'liyye da'vâ ile delilin fiilleri muğâyir olursa "şera'a" ve "ferağa" gibi. Ol vakit netice ile mukaddimetân fi'liyye olur ve eğer da'vâ ile delilin fiilleri müttehid olursa netice ile mukaddimeteynin birisi lâ-büdd fi'liyye olub diğer mukaddime ismiyye olur. Meğer ki kıyâs-ı müsâvâtın fi'liyyesi ola. "Yuhâlifü" ve "yusâvî" ve "yu'ânîdu" gibi ol vakitte mukaddimeteynle netice fi'liyye olur. **"Hâlefe'l-mutâbıkî li't-tazammunî, -iz hâlefe'l-mutâbıkî li'l-iltizâmî ve hâlefe'l-iltizâmî li't-tazammunî, hâlefe'l-mutâbıkî limâ hâlefe't-tazammunî ve yuhâlifü't-tazammunî mâ hâlefe mâ hâlefe't-tazammunî. (C) bi-hilâfî'l-mutâbıkî li tazammunî"** [Mutabıkî (kaplamsal delâlet) tazammuniden (içlemsel delâletten) farklılaşır, -çünkü mutabıkî, iltizâmîden farklılaşır, iltizâmî de tazammuniden farklılaşır-, mutakibî, tazammuniden farklılaşandan (yani iltizâmîden) farklılaşır; tazammunî de tazammuniden farklılaşandan (yani iltizâmîden) farklılaşandan (yani mutabıkîden) farklılaşır. (yani tazammunî de mutabıkîden farklılaşır). (C) mutabıkînin tazammuniden farklılaşmasının tersine.] ve basiti şöyledir. **"İz hâlefe'l-mutâbıkî li'l-iltizâmî ve yuhâlifü tazammunî mâ hâlefe li'l-iltizâmî"** [-çünkü mutabıkî, iltizâmîden farklılaşır, tazammunî de iltizâmî'den farklılaşandan (yani mutabıkîden) farklılaşır.]

3 Müellifin Câmî diye kastettiği kişi Abdurrahmân el-Câmî (ö. 898/1492) olmakla beraber, kaynaklarda kendisine ait *Velediyye* adlı bir eser bulunmamaktadır. Literatürde, Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 816/1413) ve Saçaklızâde Mehmed Efendi (ö. 1145/1732)'ye ait, birincisi mantık, ikincisi münâzara disipliniyle alakalı *Velediyye* adlı iki eser bulunmaktadır. (Çev.)

“*kavlün yasibhu...*” deyib tefsîr ile her bir makâmın muktezâsı olduğu bilinib bu makâm ta’rîf olmakla gerek ta’rîf müstakil olsun mâ-nahnu fihdeki gibi gerek taksîm zımnında olan ta’rîf olsun ta’rîf ile mu’arref beyninde müsâvât olmakla cemî’sinin zımnında iki mûcibe-i külliyye sâdık olur. İbârede mestûr olan mu’arrefleri ta’rîf, mücerred mâhiyeti beyândır. Hüküm maksûd değildir. Onun için lâ-m-ı hakikat olup kaziyyesi tabî’iyye oldu, külliyye olmadı ve zımnında iki külliyye istihrâc olunub mestûr olan birinin makâmına kâ’im olmadı, külliyye olamadığı için ve bu iki külliyye bi-hâlihîmâ kübrâ olur. Birisi mu’arrefin cüz’iyyâtına haml da’vâsına kübrâ, diğeri ta’rîfin efrâdına hamle kübrâ olur. Birinde ta’rîf diğesinde mu’arrefe hadd-i evsat olub mu’arrefin ta’rîfin cemî’-i cüz’iyyâtına hamlin isbâtı zâhir olur.

Kazâyâ efrâdından hangi mu’ayyen bir ferdi olup üzerine kaziyyeyi yâ ta’rîfini [86]¹ haml ettiğin vakitte isbâtında hârice ihtiyâc olmayıb biri âhara delîl ve iki külliyye kübrâ olur. Cemî’-i ta’rîf ve mu’arrefler de böyledir, fakat kaziyyenin ba’zı efrâdı olan “*Allahu vâhidün*”² kaziyyesi gibi maktû’u’s-sıdk ve “*el-lebenu sevâdun*”³ gibi ma’lûmü’l-kizb olan kazâyâyâ bu ta’rîfin sıdkı ibtidâ’-yı emrden zâhir olmayıb aks-i ta’rîf-i fâsid gibi görünmekle ulemâ -rahimehumullahu te’âlâ- îzâh edib “delîl-i hâricîden, husûs-ı mâddeden, nefsü’l-emrden nazarı kat’ edib mücerred mefhûm-ı kaziyyeye bakıldıkta lâ-büdd cümle kazâyânın min-haysü zâtihâ sıdkı ve kizbe ihtimâli olur” diye buyurdular.

“Mücerred mefhûmuna” demelerini her bir ferdinin bulunan mefhûmuna zann olunmakla şübhe kat’ olmayıb, zîrâ “*Allahu vâhidün*” kaziyyesinin nefs-i mefhûmuna nazar olundukta yine aslâ ta’rîf sâdık olmayıb “*yahtemilû’s-sı-*

1 (C) El-matlûb kübrâsını (büyük öncülü) isbât şöyledir: “Yuhâlifü’t-tazammunî ma halefe’l-iltizâmî haysü yuhâlifü’l-iltizâmî et-tazammunî ve yuhâlifü’t-tazammunî mâ halefe’t-tazammunî” [iltizâmînin tazammunîden farklılaştığı ve tazammunînin de tazammunîden farklılaşandan (yani iltizâmîden) farklılaştığı yerde tazammunî, iltizâmîden farklılaşandan (yani mutabikîden) farklılaşır. (C) el-kübrâ.

Bir varak mukaddem olan sahîfenin minhuvâtlarından gâfil olma! Cüz’iyyeden e’amm külliyye olduğundan cüz’iyyeler hem külliyyesiyle ve hem küllîsi sâdık olmayarak sâdık olur. Eğer bir mûcibe-i cüz’iyyeye harf-i selb getirip sâlibe-i cüz’iyye kıldığın vakitte ikisi de sâdık olursa bil ki külliyyesi sâdık olmayan mâddedir. “Ba’zu’l-hayevânî insânun. Ba’zu’l-hayevânî leyse bi-insânin” [Bazı canlılar insandır. Bazı canlılar insan değildir.] gibi. “Küllü hayevânin insânun” [Her canlı insandır] sâdık değildir.

2 Allah birdir. (Çev.)

3 Süt siyâhtır. (Çev.)

*dka ve'l-kizbe*¹ denilmez. Me'a-hâzâ ise "mücerred mefhûmuna" demeden murâdları mefhûm-ı kazıyyedir ki mevzû' ve mahmûl ve nisbettir. *Tehzîb* sâhibi de böylece beyân etmiştir ve bilâ-beyân dahî vâzihtır. Bu mevzû', mahmûl [ve] nisbetten ibâre olmakta "*Allahu vâhidün*" ile "*Zeydün kâ'imun*"² un farkı yoktur. Bu eczâdan hârice nazar, mefhûm-ı kazıyyeden hârice nazar olub nefsi-i mefhûma olmaz. Zîrâ kazıyyenin eczâ'-yı mâddiyyesi mevzû', mahmûl, mukaddem, tâlî ve eczâ'-yı sûrîsi nisbettir. Bu üçten gayrısı gayrıdır. "*Zeydün kâ'imun*" söylediği vakitte sâmi'in 'indeinde sıdka ve kizbe ihtimâli olub "*Allahu vâhidün*" gibi kazâyâ söylendiği vakitte ihtimâli olmamak ancak mefhûmundan hâric delîldendir. Eğer hârice bakılmayıb nefsi-i eczâ ve mefhûma bakılsa bu dahî muhtemel olması meczûmdur.

Mâdem efrâd-ı kazâyâ olmakta ve terkîbde fark olmadığı meczûmudur. Eğer "*Zeydün kâ'imün*" kazıyyesinin hâricden delîle sıdkını yakîn etsen, o dahî muhtemel olmaz. Baksana ki her bir kazâyânın sübûtu delîl ile oldu. Hattâ delîl gelib kizb tarafını kat' ve nefy edib sıdkını cezm etmek için. Eğer her bir kazâyâ muhtemilü's-sıdk ve'l-kizb olmayıb ba'zısı zâtında sâdık olsa delîle ihtiyâc olmaz ve ekserinde îrâd-ı delîl, hâsılı tahsîl olurdu. "*Allahu vâhidün ve mevcûdün*" kazıyyelerinden bedîhi ve elzem kazıyye olmaz. Hâlbuki o dahî delîl ile sâbittir. Onun için "*lev kâne fihimâ [87]*"³ *âlibetün...*⁴ kavli-i şerîfi vahdaniyyet delîli ve âlim-i sâni'in vücûduna delîl denilib ve îzâh olunur.

Bunlar delîl ile sâbit olunca sâ'ir kazâyânın sübûtu evleviyyette kalır ve mesâ'il-i i'tikâdiyyede muhakkik olmak lâzımdır. Her ne kadar sıyâneten mukallidin îmânı sahîh dediler ise de îrâd-ı delîlden maksûd kat'-ı şübhe ve îzâhdır. Eğer medlûlünde ihtimâli olmazsa delîlin gelmesi fâ'idesiz olur, bu âsâr-ı

1 Hem doğru hem yanlış ihtimali vardır. (Çev.)

2 Zeyd ayaktadır. (Çev.)

3 Eğer harf-i selb ile sâdık olmazsa bil ki külliyyesi sâdık olan mâddede "ba'zu'l-insânî hayevânun" [Bazı insanlar canlıdır] gibi "küllü insânin hayevânün" [Her insan canlıdır] dahî sâdıktır. Me'a-hâzâ "ba'zu'l-insânî leys bi-hayevânin" [Bazı insanlar canlı değildir] kâzibdir. Kezâlik sâlibe-i cüz'iyyede eğer harf-i selb hazf olduğu vakitte mücibe-i cüz'iyye dahî sâdık olursa selb-i küllîsi sâdık olmayan mâddedir. "Ba'zu'l-hayevânî leys bi-insânin ve ba'zuhu insânun" [Bazı canlılar insan değildir ve bazıları insandır] gibi. Hâlbuki "lâ şey'e mine'l-hayevânî bi-insânin" [Hiçbir canlı insan değildir] kâzibdir ve eğer mücibe-i cüz'iyye sâdık olmazsa külliyyesiyle sâdık olan mâddedir. "Ba'zu'l-insânî leys bi-hacerin" [Bazı insanlar taş değildir] gibi küllîsi olan "lâ şey'e mine'l-insânî bi-hacerin" [Hiçbir insan taş değildir] sâdıklardır.

4 "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök, (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti." Enbiyâ 22.

vâzihadan mü'essire istidlâl olundukta. Her bir kazâyânın muhtemilü's-sıdk ve'l-kizb olduğu zâhir oldu. Lâkin mücerred mefhûmuna bakılıb hâric delîle ya'nî nefsü'l-emre veya mevzu'u e'amm mahmûlu ehass olan mevzi'de külliyyen haml sahîh olmayıb kâzib olduğu mâdde-i mahsûsa-i mezkûreye nazar olunmaya. Zîrâ ba'de'n-nazar kimi sâdık kimi kâzib olarak mevcûddur.

Baksana ki çok kazıyye sana nisbetle sâdık olmuş, me'a-hâzâ ba'za nisbet olursa onun 'indinde meşkûk ve muhtemilü's-sıdk ve'l-kizbdır. Kezâlik ba'zı 'indinde kâzib ve diğeri 'indinde sâdık olur. Sâ'ir ihtimâl böylece'dir. Bir kimse aklına muvâfık delîl-i aklî yâ naklî [ile] bir kazıyyeyi tasdîk eder, âhar kimse vâkı'a muhâlîf yâ muvâfık delîl ile yâ tasdîk veya tezkîb eder veya muvâfık delîl bulamadığından muhtemel olarak kalır ki aklınca bir kazıyyenin sıdkına delîl bulursa tasdîk ve kizbine delîl bulursa tezkîb edib şıkk-ı âhara selb eder. Eğer hiç birini bulamazsa o kazıyye 'indinde muhtemel olarak kalır. Mesâ'il-i ulûmda ve muhâverâtta her sınıfı sâbittir. Müşâhede olunur. Bu dahî her bir kazâyânın muhtemilü's-sıdk ve'l-kizb olduğuna beyyine-i uhrâ ve âsâr-ı celîledir.

[Kazâyâ]

Bu sûrette ta'rîf mu'arrefe müsâvî olub nakz vehminden halâs oldu. Eğer kazıyyenin cüz'-i sûrîsi olan nisbet durarak eczâ-yı mâddiyyesi müfred ya müfredle ta'bir mümkün olursa o kazıyyeye **hamliyye** denilir ve eğer cüz'-i sûrî durarak eczâ-yı mâddiyyesi müfred olmayıb ve müfred ile ta'bîr dahî mümkün olmazsa *şartiyye* denir. Her ne kadar kazâyâ-yı hamliyye var ise [de] cüz'-i sûrîsi olan nisbete haml durarak yâ eczâ-yı mâddiyyesi aynen müfred yâhûd müfred ile mu'abberdir. Yine o sûretle meselâ "*Zeydün âlimün, yuzâdübü Zeydün leyse bi-âlimin*"¹ hamliyyedir. "*Hâzâ zâke*"² ile ta'bir mümkünür. Yine nisbete [88]³ hamliyye olarak ve her ne kadar şartiyye var ise

1 Zeyd alimdir, zıddı Zeyd alim değildir. (Çev.)

2 Bu odur. (Çev.)

3 Hâlbuki "ba'zu'l-insâni hacrun" [Bazı insanlar taşdır] kâzibdir. Mûcibe-i külliyye ile mukâbilî sâlibe-i külliyye cem' olsa kıyâs olmaz. İki birden kâzib yâ biri kâzib. Mâdde kâzib olduğu için olduğuyula sûrete nazara hâcet kalmaz. Kezâlik cüz'iyeteynin biri sâdık ve biri kâzib olan mâddesinde. Ammâ ikisi birden sâdık olan "ba'zu'l-hayevâni insanün ve ba'zuhu leyse bi-insanin" [Bazı canlılar insandır ve bazı canlılar insan değildir] gibi mâddede sâde cüz'-i mükerrer olub gayrı olmadığından kıyâs olmaz. Zîrâ kıyâs olmak-

eczâ'-yı mâddiyyesi müfred değildir ve cüz'-i sûrî olan nisbete lüzûm ve inâd durarak müfredle aslâ ta'bîr mümkün değildir. Meğer ki nisbet-i ûlâ ta'bîr olunub haml ile ta'bîr oluna. Onun için hamliyye ile şartiyyenin ta'rîflerinden *inhilâl* kaydı hazf olundu. Nisbete haml demek mahmûlün mevzû'un efrâdına icâbî yâ selbidir, nisbet-i lüzûm demek tâlî mukaddemden ayrılmaz ve ayrılması muhâl, nisbet-i inâd demek iki cüz'ün hükmü bir ferde cem' olmaz, olması muhâldir. İnâdla lüzûmun zıddıdır.

Hamliyyenin mahkûmun-aleyhine mevzû', mahkûmun-bihine mahmûl ıstılâh olduğu gibi muttasılda melzûma mukaddem, lâzıma tâlî; munfasılda etrâfa cüz' ıstılâh olunmuştur. Bu ıstılâh mes'âilden değildir. Onun için üzerine istidlâl olunmaz. Men' olunmadığı için "*lâ-müşâbbhate fi'l-ıstılâh*"¹ denildi. Bunun içindir herkes istediği gibi ıstılâh eder. "*La-nüsellimu² cüz'-i evvele mevzû' tesmiyesini*" demenin ma'nası olmaz. Sâ'ir ıstılâhât-ı mücerrede böyledir. Ammâ ıstılâh olan küllî mevzû'un efrâdına mahmûlünün hamline delîl olur. Selefde kâ'idenin hâlinde tafsîl olduğu gibi hamliyyede her hâlde mahmûl mevzû'a haml olduğu gibi şartiyye-i muttasılda dâimâ mukaddemler melzûm, tâlîler lâzımdır. Gerek mukaddem tâlînin illeti ve gerek iki şey âharın ma'lûlû olsun. Fakat muttasıla efrâdının cem'îsi istisnâ'înin evvel ya ikinci tarîkine mukaddime-i şartiyye olması lâzım değildir. Zîrâ ba'zısı eczâ olmaz ve mukaddimenin aynını istisnâ tâlînin aynını ve tâlisinin nakîzini istisnâ mukaddemin nakîzini netîce vermez. Ba'zı mâddede isbât makâmı olduğundan ve ba'zısında "min" gibi edât-ı şartın mâni'i olduğundan, meğer ki murâd olunan ba'zı istisnâ oluna. Zîrâ muttasılda mu'teber olub kıyâsa eczâ olan lüzûmiyyedir.

Tâlînin intifâsıyla mukaddemin intifâsı ve mukaddemin vücûduyla tâlînin vücûdunun, lüzûmu vaktinde lüzûm zâhir olur. İttifâkiyye ne eczâ'-yı kıyâs ve ne mes'ele olarak vâkî' olur. Ammâ lüzûmiyyenin müevvel olub hamliyye ta'bîriyle mes'ele olması çoktur. Kezâlik munfasılanın ittifâkiyyesi mu'teber

ta tekrür lâzım olduğu gibi ya iki mukaddime ya birinde berâber gayr olmak lâzımdır ki netice ola. Sâde mükerrer kıyâs olmaz, gayra ihtilât etmedikçe. Ve eğer bu misillü mâddede insân mükerrerdır.

1 İstılâh konusunda kavga olmaz. [Yani aslolan mânâdır.] (Çev.)

2 Kabul etmiyoruz. (Çev.)

olmayıb makbûl olan inâdiyyesidir. Eğer munfasılada mezkûr olan cüz'lerin aynıları beyinde mübâyenet [89]¹ ve nakîzleri beynlerinde mübâyenet olursa o munfasıla-i hakîkiyye olur ve eğer yalnız mezkûr munfasıla eczâlarının aynıları birbirine mübâyin olub nakîzleri mübâyin olmazsa yalnız mâni'atü'l-cem'dir; ve eğer nakîzleri birbirine mübâyin olub aynı mezkûrları mübâyin olmazsa mâni'atü'l-huluvdur. Meselâ mu'ayyen bir adedin zevc olması ferd olmasına mübâyindir. Kezâlik o adedin zevc olmaması ferd olmamasına mübâyindir.

Ammâ bir şey'-i mu'ayyenin hacet olması şecer olmasına mübâyindir. Lâkin hacet olmaması şecer olmamasına mübâyin değildir. Zîrâ adem-i haccerriyyetle adem-i şecerriyyet insân ve kitâba ıtlâk olunur. Kezâlik Zeyd bahrde olmamasıyla gark olması mübâyindir. Zîrâ bir de husûf olur. Gark-ı bahre ve mâha batmağa denir. Ammâ bahrde olmasıyla gark olmaması tahakkuk edib cem' olur. Bu üç kısmın farkları budur. Onun için hakîkiyyenin îzâhında dört, diğerlerinin îzâhında iki muttasıla-ı lâzımeleri melhûzdur. **Telâzüm-i şartiyyât** dedikleridir. Bir dahî farkı budur ki bir munfasıla eğer kıyâs-ı istisnâ'nın üçüncü ve dördüncü tarîkine mukaddime-i şartiyye olmakla bakışırsa belki hakîkiyyedir ammâ netîceyi tebdîl ederek. Zîrâ netîce müttahide olduğu vakit ancak birinde olur, nasıl munfasıla olursa olsun.

Ve eğer üçüncü tarîkine mukaddime-i şartiyye olub dördüncüye yakışmazsa bil ki **mâni'atü'n-li-cem'**dir. Dördüncüye yakışıp üçüncüye olmazsa bil ki **mâni'atü'l-huluvdur**. Meselâ: *"lâkinnehu zevcün fe-hüve leyse bi-ferdin"* netîce verdiği gibi *"lâkinnehu leyse bi-zevcin fe-hüve ferdün"*² netîce verir. Ammâ *"lâkinnehu hacrun fe-hüve şecerun"*³u netîce verir. Me'a-

1 Ammâ hayevân mükerrer değildir. İki hayevân bir değil denilirse sâniiden olur. Külliyyet-i kübrâ olmadığından mu'teber darbından olmaz. Kezâlik **"küllü insânin hayevânün ve ba'zu'l-hayevâni leyse bi-insânin"** [Her insan canlıdır ve bazı canlılar insan değildir] gibi maddelerde tahkikte yalnız mükerrer olduğundan kıyâs olamaz. Ammâ iki hayevân bir değil denilirse râbi'in yedinci darbından **"ba'zu'l-hayevâni gayru'l-ba'zî'l-âhari mine'l-hayevâni"** [Bazı canlılar bazı canlılardan ayrılır] çıkar. Bu da sâdıkıdır.

2 Lakin o çifttir, öyleyse o tek değildir. (Çev.)

3 Lakin o çift değildir, öyleyse o tektir. (Çev.)

4 Lakin o taştır, öyleyse o ağaçtır. (Çev.)

hâzâ *“lâkinnehu leyse hacereün fe-hüve şecerun”*¹u netîce vermez. Zîrâ hacere olmak şecer olmamayı müstelzim[dir], ammâ hacere olmamak şecer olmağı müstelzim değildir. Kezâlik misâl-i ahîrden hangi cüz’ünün nakîzini istisnâ âharın aynını netîce verir. Aks olmaz. *“Lâkinnehu leyse fi’l-babri”*, *“la yağra-ku”*²yu *“ve lâkinnehu yağraku”*³, *“fi’l-babri”*⁴yi münticidir. Hâlbuki *“lâkinnehu fi’l-babri”*⁵ *“yağraku”*⁶yu *“ve lâkinnehu lâ yağraku”*⁷ *“leyse fi’l-babri”*⁸yi müstelzim değildir. Sâ’ir üç cüz’lü ve ziyâde cüz’leri olan munfasılâtın farklarında dahî böyledir.

Cüz’lerin aynıları yâ nakîzleri beyinde nisbete bakıldığı vakitte ikişer ikişer cüz’lerin aynılarına ve nakîzlerine bakılıp hangisinde tebâyün olursa zikr ettiğimiz [90]¹⁰ gibi amel olunur. Zîrâ eşyâ ve eczâ ne kadar çok olursa da nisbete bakıldıkta ikişer ikişer bakılır, bu da zâhirdir. Bu sûrette munfasılânın üç cüz’ü ve gelen misâli evvel emirden kâ’ideye muvâfık gelmez ve istisnâ’nın üçüncü ve dördüncü tarîkinden tertîbine mîzân eylediğimiz kâ’ide dahî muvâfık olmaz. Hâlbuki hakikiyyedir. Zîrâ adedin zâ’id olması nâkıs ve müsâvî olmasına, ya’nî eczâların aynıları birbirine mübâyindir. Hâlbuki her cüz’ün nakîzi âhar bir cüz’e mübâyin değildir. Zîrâ adedin zâ’id olmasıyla nâkıs olmaması mübâyin değildir, nâkıs zâ’id olmasın müsâvî olsun. Sâ’ir eczânın ‘ademinin nisbeti böyledir. Her ne kadar iki cüz’den ziyâde cüz’lü munfasıla gelirse her iki cüz’ünün aynını birbirine mübâyeneti zâhirdir. Ammâ her iki cüz’ünün nakîzlerinin mübâyeneti yoktur ve ekser ziyâde gelen ise hakikiyye kezâlik cüz’lerden birinin aynını istisnâ [etmek], âhar cüz’lerin birinin ve mecmû’nun nakîzini netîce verir, üçüncü tarîkinden olur.

1 Lâkin o taş değildir, öyleyse o ağaçtır. (Çev.)

2 Lakin o denizde değildir. (Çev.)

3 Boğulmaz. (Çev.)

4 Lakin o boğulur. (Çev.)

5 Denizde. (Çev.)

6 Lakin o denizdedir. (Çev.)

7 Boğulur. (Çev.)

8 Lakin boğulmaz. (Çev.)

9 Denizde değildir. (Çev.)

10 Her ne kadar mantıkıyyûn ba’za sûr deyip nahviyyûn gibi mevzû’ ve mahmûl kılmaz ise de sûretâ kıyâs olur. Asıl i’tibâr mantıkıyyûnun kavâ’idinedir. Bunlar herşeyin tahkikini söylerler ve her bir ilimde cârî olan bunların kavâ’id-i muttaridesidir. Zuhûl olunmayıp her mahalde dikkat lâzımdır tâ ki muham olunmaya!

Ammâ cüz'lerden birinin nakîzini istisnâ [etmek] âhar cüz'lerin küllîsinin aynını, yâhûd mu'ayyen birinin aynını netîce vermeyib lâ-ale't-ta'yîn bâkînin birini netîce verir. Sebebe budur ki iki cüz'lü munfasılada bir cüz' da'vâ ve biri delîl olmakla başka ihtimâl olmayıb iştibâh olmayarak kâ'ideler muvâfık olur. Ammâ iki cüz'den ziyâde eczâyı munfasılada cüz' çok olmakla iştibâh olunur. Hâlbuki bu dahî iki cüz'lü gibi biri da'vâ ve biri delîl olur. Üç cüz'ünün yâ bir cüz'ü netîce iki cüz'ü delîl ya aks olur. Dört cüz'ünün üçü netîce ve biri delîl yâ aksi yâ ikisi delîl ikisi netîcedir. Makâmına göre icrâ olunur.

Bu takdîrce cüz'lerin aynı ve nakîzi beynine tebâyün nisbetine bakıldığı vakitte delîl olan cüz' ve cüz'ler kemm ise bir tarafa tutulub da'vâ olan cüz' ve cüz'ler kemm ise bir taraf tutularak bu iki taraf beynine bakıla. Kezâlik istisnâ'nın üçüncü ve dördüncü tarîkinden istisnâ ile mîzân ettiğin vakitte yine aynını yâ nakîzi istisnâda evvel iki tarafla mu'amele oluna. Meselâ mâ nahnu fihde bir adedin müsâvî olması da'vâ zâ'id nâkıs olmaması delîl yâ müsâvî ve zâ'id olmak terdîd ile da'vâ nâkıs olmamak, delîl yâhûd zâ'id olmaması da'vâ olub yâ nâkıs yâ müsâvî olması delîl yâhûd zâ'id ile nâkısın olmaması da'vâ olub [91]¹ müsâvî olması delîl olursa üçüncüden ve dördüncüden takrîr olunur. Me'âl doğru olarak muvâfıkınca tasvîr olunur. Tafsîli havâşide mestûrdur.

el-Hâsıl ikiden ziyâde eczâ sâhibinin mu'âmelesi ve temyîzi iki cüz' sâhibi gibidir. Gaflet olunmaya! Her bir adedin küsûru olan nısf, rub', sülüs ilâ âhir kendinden ziyâde olunca o adede zâ'id-i küsûr, nâkıs olursa aded-i nâkıs ıstılâh-ı ehl-i hesâbdır. Bundan gayrı ikiden ziyâde eczâ-yı munfasıla çoktur. Gerek edât-ı terdîd bulunsun gerek bulunmasın. Ve terdîd ile gelen mevzi'de hemân ta'dâd-ı envâ' ve ihtimâlât kasd olunub hükm maksûd olmazsa o makâm makâm-ı taksîmdir. Bu maksim bu aksâmdan hâric değildir ve bu hüküm hasr zımnında melhûz olsun olmasın. Onun için nefsi taksim meşhûrda tasavvur kabîlinden ve kaziyyesi ta'rîf gibi tabî'yye oldu. Her ne kadar tahkîkde tasdîk ise de.

1 Baksana ki sâlibe-i külliyyede bir akd [ü] vaz' ve bir selb [ü] haml olmakla şekli sâlisten bir kıyâs olub zımnında olan sâlibe-i cüz'yye netice olduğundan iktizâ emeyip söylemediler.

[Kazâyânın Kısımları ve Çeşitleri]

Mâdem ki taksîm efrâd için olub hükm efrâda olduğu için, nasıl ki ta'rif mutlakane tasavvurdan olduğu gibi olan hüküm vasf üzere ve ta'rif mâhiyet için olduğu için eğer terdîd makâmında beyân-ı ihtimâl ile mahmûlün mevzû'a hükmü kâd olunursa eğer terdîd mahmûlü terdîd edib edât-ı terdîd mahmûlün üzerinde mezkûr yâ melhûz olursa hamliyye müreddedetü'l-mahmûldür ve eğer kazıyyeleri terdîd edib ibtidâ edât-ı terdîd ile bed' olunursa kazıyye-i munfasıladır. *"Lakinnebu ebadühümâ"*¹ âharın yerinde müsâmahaten isti'mâl olunur. Ma'lûm olduğu için kıyâs olan kazâyâ hamliyye-i muttasıla, munfasılaya münhasır oldu. Lâkin bunlardan her biri mahsûre, mühmele, şahsiyye ve tabî'yye dahî olur. Mahsûrede mûcibe-i külliyye, sâlîbe-i külliyye, mûcibe-i cüz'iyedir.

Hamliyyenin mûcibe-i külliyyesi bir kazıyyedir ki mevzû'u küllî olub ve hamliyye mahmûl ile hükm-i mevzû'un cemî'-i efrâdı üzere îcâben ola. Ve cemî'-i efrâd olduğunun kemmiyyeti beyân eder. Külliyye sûrî buluna. Sâlîbe-i külliyye bir kazıyyedir ki mevzû'u küllî olub hükmü cemî'-i efrâd üzere selben ola ve cemî' olduğunu beyân eden sûr ola. Mûcibe-i cüz'iyeye bir kazıyyedir ki mevzû'u küllî olub hükmü ba'zı efrâd üzerine îcâben ola ve efrâdın ba'zı olduğuna mübeyyin sûr buluna. Ba'zı bir ile de tahakkuk [92]² eder. Ziyâde ile de tahakkuk eder. Gayrı mu'ayyen olarak eğer zâtında mu'ayyen olub ba'zı gibi mehle ve nekre sûr ile ta'bîr olunursa yine **cüz'iyeye** olur.

Sâlîbe-i cüz'iyeye bir kazıyyedir ki mevzû'u küllî olub hükmü ba'zı efrâd üzere sâlîbe ola. Ba'zı sûrî zıkr ile beyân oluna. *Şahsiyye* bir kazıyyedir ki mevzû'u cüz'î-yi hakîkî ola; yâhûd küllî olub üzerinde olan lâm, yâ bir lafza izâfeti ahd-i hâricî ola. Hükm ferd üzere olub ne kadar vâhid mu'ayyen ise ve mu'ayyen de külliyye kuvvesinde add olunub ba'zı mahalde şekl-i evvele kübrâ gibi vâkî' olur, lâkin mesele olamaz. Mevzû' ferd-i mu'ayyen olub küllî olmadığı

1 Fakat ikisinden biri. (Çev.)

2 Meselâ *"lâ şey'e mine'l-insânî bi-hacerin"* [Hiçbir insan taş değildir] dediğimiz vakitte, *"Zeydun insânun"* [Zeyd insandır] ve *"Zeydun leyse bi-hacerin"* [Zeyd taş değildir] denip sâlisinin darb-ı sânisinden *"ba'zu'l-insânî leyse bi-hacerin"* [Bazı insanlar taş değildir] çıkar. Bu ise külliyye zımnında sâbittir. İhrâca hâcet yoktur ve eğer selb hamli-i suğrâ ve akd [ü] vaz'-ı kübrâ olsa sâlîbe-i külliyyenin aksî ve muttariden sâlîbe-i cüz'iyeye olurdu.

için. Zîrâ mesele olmak mevzû'ü küllî olub hükmü efrâda âmm olmakla olur. Mücerred mevzû'undan ferd alınıp mefhûm alınmak kendini mu'teber kılp ba'zı yerde külliyyelerinde bulunmak ile külliyye kuvvesine sayıldı, yoksa mesele olmayıp ve hüküm âmm olmamaca tabî'yye gibidir. Hemân hükm ferde olmakla bu mu'teber oldu. Mefhûm olmakla tabî'yye olmadı. Yakînde beyân olunur.

Mühmele bir kaziyyedir ki mevzû'ü küllî olub hükmü mutlak efrâd üzere ola. *Küll* ve *ba'z* sûrî olmaya. Nefsü'l-emrde gerek hüküm küll olsun gerek ba'z olsun hadd-i zâtında küllî yâ cüz'î olan kaziyyeyi külliyye ve cüz'yye sûrî olmayarak küll ya ba'zı olduğunu beyân etmeyerek zikr edersek mühmele olur. Zîrâ bunların istilâhında küll ba'za dâll olan sûr zikr olunub küll efrâd yâ ba'zısı beyân olunursa küllî, cüz'î ve mahsûre-i müsevveredir. Eğer bilâ-sûr gelirse mühmele o vaki'de külliyyeliği ya cüz'yyeliği sâbit olan kaziyyede olursa mühmele olan mesâ'il-i ulûm gibi mesele olması hasebiyle külliyyedir. Sûr olmadığından mühmele denildi. Bu mühmele cüz'yye kuvvesinde olub mevâd hasebiyle cüz'yye mütelâzım olub ya'nî mûcibe-i cüz'yye sâdık olan yerde mühmele-i mûcibe sâdık ve sâlibe-i cüz'yye sâdık olan yerde mühmele-i sâlibe sâdık olub aksleri dahî böylece sâdık olur.

Tabî'yye bir kaziyyedir ki mevzû'ü küllî olub hükm mevzû'un mefhûmuna ola, efrâda olmaya. Gerek efrâd üzere dahî sıdk-ı sahîh olsun mu'arref mübtedâ ta'rîf haber olarak vâki' olan ta'rîf [93]¹ makâmı gibi. Zîrâ ta'rîf mâhiyet için olmakla mu'arrefi ve ta'rîfi zikrden maksûd mu'arrefin ta'rîfini beyândır. Makâm o mu'arrefin ta'rîfi ve mefhûmu odur diye beyân makâmıdır. Bu haml ile berâber ta'rîfi mu'arrefin efrâdına dahî haml olunsa sahîh olur. Nasıl ki aks ta'rîf olan zımnında mûcibe-i külliyyede ta'rîf ile hükm mu'arrefin efrâdına ve tard olan külliyyede mu'arref ile hükm ta'rîfin efrâdına olduğu gibi.

Lâkin makâm ta'rîf olmakla ibârede dahî sarîhan zikr olunan mu'arref

1 Lâkin sâlisin icâb-ı suğrâ müntefi olmakla olmadı. Onun için hiç tasaddî olunmadı ve bir de ba'zı sâlibe-i külliyyenin mevzû'u ma'dum olmakla "**şerikü'l-Bârî leyse bi-basîrin**" [Allah'ın şeriki göremez] gibi hiç bir kıyâs sâdık olmaz. İkisi birden sâlibe olduğu için. Zîrâ sâlibede mevzû' mevcûd olmakla lâzım olmadığından muttariden, hâlbuki muttariden olsa bile hiç fâ'idesi yoktur.

mübtedâ, ta'rif haber olan mevâzi'de hükm mefhûm üzere olup kazıyyesi tabî'yye olur, külliyye ve cüz'yye olmaz ve gerek efrâd üzere olmak mümkün olmayıp mefhûm üzere olması maktû' olsun *"el-insânü küllün ve nev'un ve'l-hayevânu cinsün"*¹ ve buna mümâsil hükm mefhûm üzere olan kazâyâlar gibi. Zîrâ efrâd-ı insan küllî ve nev' olmak ve efrâd-ı hayvân cins olmak bâtıldır. Hemân maksûd mefhûm-ı küllî ve nev' ve cins demektir. Diğer ihtimâli mümkün değildir. Bu sûrette tabî'yyenin iki kısmı oldu. İkisinde hükm mefhûm üzeredir. Fakat birinde mefhûm üzere olarak efrâda dahî mümkündür. Lâkin gayr-ı maksûddur ve birinde hüküm mefhûm üzeredir. Efrâd üzere olmak mümkün değildir. Onun için kazıyye-i tabî'yye ulûmda mu'teber olmadı ve mesele olarak ve şekl-i evvele kübrâ olarak vâkî' olmaz, her ne kadar bazen cüz'yye makâmında gelirse [de]. Lâkin ne külliyye ve ne cüz'yyedir. İkisinin gayrıdır.

Mâdem hükm efrâd üzere olmadı fâ'ideyi müfid olup hükm âmm ve nâfi' olmaz ve kâ'ide-i külliyye olan mevzû'dan zât, mahmûlden vasf meselesine mugâyir olur. Bu ise mutterid ve âmm nâfi' bir kâ'idedir. Bu cihetle tabî'yye mu'teber olmayıp hemân sûreti kazıyye sûreti görünmekle ismine kazıyye denildi, yoksa hakîkaten hâric-i kazıyyedir. Mûcibe-i külliyye sûrı küll ve cem' ve ne kadar külle delâlet eden elfâz-ı 'umûm var ise istiğrâk için olan "elif" ve "lâm" ve izâfettir. Lâkin sûr olan küllden murâd küll efrâdıdır ki, bir bir efrâdın cemi'sine ola küll mecmû'u denilir. Vâkı'â mecmû'a olan hükm yine bir bir cemi'-i efrâda olup ve üzerine harf-i selb geçtiği vakitte dahî böylece olunub küll efrâdı ile mecmu'unun ekser mâddede farkı yok ise de, fakat mevzû'u küllî ve küll olan *"ex-zenci esvedü"*² gibi. Mâddede küll efrâdı netîce [94]³ kat'î olarak külliyye olup mecmû'u alındığı vakitte mecmû'luk efrâda verilmek ihtimâli olduğu gibi eczâya verilmek ihtimâli [de] olup vâkı'â efrâda verilirse külliyye olur. Ammâ eczâya verilirse külliyye olmaz.

1 İnsan tümeldir ve türdür. Canlı ise cinstir. (Çev.)

2 Zenci siyahtır. (Çev.)

3 Ve âsâr *"mâ nahnu fih"*[Sadedinde olduğumuz meseleye]'e şahiddir.

Delil ya illet ya sebep olur. Niçin ve ne sebepten böyle olur ve bâdî ve bâ'is nedir diye bu misillü sözler ile su'ale cevâb olur. Yâhûd, eser olur. Neden bildin diye su'âlden sonra gelir ve yâhûd delil-i beyân olur.

Bu sûrette küll kelimesinin külliyye sûrî olması tehallûf eder ve bir de sâlibe-i külliyye sûrında dahî bunun gibi efrâd bir bir birer alınır mecmû'u alınmaz. Her ne kadar burada sûr küllün gayrî ise eğer sâlibe-i külliyyede mecmû' olsa ref' îcâb-ı küllî olup cüz'iyeye ihtimâli olur. Kat'â külliyye olmaz. Bu sebeblerden küll efrâdıdır, mecmû'u değildir diye mûcibe-i külliyye sûrında tasrîh eylediler, muttarid olmak için. Yoksa ekser mâddede belki ârif 'indeinde cemî'-i mâdde-i külliyyede mecmû'u olmak ile efrâdı olmanın farkı yoktur.

Baksana ki küllî sûruyla gelen mûcibe-i külliyyenin üzerine "leyse" gibi harf-i selb geçerse selb küllî olmayıp ref'-i îcâb-ı küllî olur. Ref'-i îcâb-ı küllî, selb-i küllî ile sâdık olduğu gibi selb-ı cüz'î ile de sâdık olur. Hâlbuki harf-i selb dâhîl olduğu vakitte küll mecmû'u ma'nâsıyla ma'nâ verilir. Efrâdı verilse selb küllî olur. Bundan fehm olundu ki mecmû'u ile efrâdının zâtında farkı olmayıp, fakat ba'zı mahzûra mebnî mecmû'u alınmamıştır. Sâlibe-i külliyye sûrî "*la şey' la vâhid*" ve ne kadar haber nefide vâki' olan nekreler ve sâ'ir selb olarak efrâdın cemî'sine âmm ifade eden makâmlar gibi. Zîrâ nekreler müsbet olduğu halde lâ-ale't-ta'yin bir murâd olunub o bir cemî'-i efrâda muhtemel ve müphem olarak cüz'iyeye ise de, lâkin birden ziyâde murâd olunmaz.

Bu sebebdan külliyye sûrî olmayan nekre müsbet cüz'iyeye ve hass olur. Ammâ menfî olan nekrelerin efrâdı birer olarak cemî'si nefy olunmakla âmm olup selb küllî sûrî olur. İstiğrâk için olan "elif" ve "lâm" ve izâfet dahî me'a harf li selb selb-i küllî sûrî olur. Ref' îcâb-ı küllî olarak selb cüz'-i sûrî dahî olduğu gibi mûcibe-i cüz'iyeye sûrî ba'zı vâhid ehad ve bunlar gibi gayr-ı ma'iyeti müfid lafızlar ve ahd-ı zihni için olan müsbette vâki' olan "elif" ve "lâm" ve izâfet sâlibe-i cüz'iyeye sûrî leyse ba'z ve leyse küll ve leyse vâhid ve ne kadar medhûl-ı selb olan ba'zı gibi gayr-ı mu'ayyen lafızlar ve zihni için olan menfide vâki' "elif" ve "lâm" gibi mühmelede sûr [95]² olmaz. Ba'zı vaz'da mühmele sûrî denildiği âlâmet ma'nâsınâdır. En, lev şartiyyede mühmele sûrî demek âlâmeti demektir ve cins için olan "elif" ve "lâm" ve izâfet mühmeleye âlâmet dedikleri gibi vâki'â külliyyede, cüz'iyeye mühmele tabi'iyeye i'tibâr

1 Hiçbir şey bir değildir. (Çev.)

2 Nasıl olur diye su'âl cevâb olur. Ekserî bu beyân nefyden sonra gelen "bel" kelimesinin medhûlüdür. Ba'zı mecmû'u cem' olur. "**Tevârüdül-illeteyn**" [İki illetin bir arada olması] sayılmaz. Fefhem!

ve fark ma'nâya ise de zâhirde alâmet olarak külliyyede ve cüz'iyede sûr ve mühmele-i tabî'iyye-i şahsiyyenin ba'zısında alâmetle ve ba'zısında zâhir ve ba'zısında bi-alâmet vâki' olmuştur.

Onun için ismiyede mübteda fi'liyede fâ'ilin üzerinde "elif" ve "lâm" bulunduğu vakitte yâhûd mübteda ve fâ'il bir yerde muzâf olursa o "lâm" ve izâfet istiğrâk için olup kendilerin cemi'-i efrâdı olursa kazıyye külliyye olur. Mûcibe ise mûcibe sâlibe ise sâlibe-i külliyye olur ve eğer onlarda bulunan "lâm" ve izâfet ahd-ı hârici için olup onlarda ferd mu'ayyen alınırsa şahsiyye olur. O mevzû' ve fâ'il ne kadar küllî ise de şimdi cüz'i ve ferd-i mu'ayyen olur. Mûcibe olsun sâlibe olsun ve eğer onlarda bulunan "lâm" ve izâfet ahd-ı zihni için olursa kendilerin ferd gayr-ı mu'ayyen murâd olup kazıyyesi cüz'iyeye olur ve eğer onlarda bulunan "lâm" ve izâfet cins için olup hüküm efrâd üzere olup küll ve ba'zı beyân olunmayarak mutlak efrâd murâd olursunsa kazıyyesi mühmele olur. Mûcibe olsun sâlibe olsun *"er-raculü hayrun mine'l-mer'eti"*¹ gibi ma'nâ recül efrâdı mer'e efrâdından hayırlıdır. Ammâ cemi'-i efrâdı beyân yok ve ba'zı efrâdı yok, ma'lûm değildir. Zîrâ mübeyyin külliyye ve cüz'iyeye sûrîdir sûrda yoktur.

Cins-i mühmele sûrî dedikleri alâmettir ve eğer onlarda bulunan "lâm" hakikat olursa murâd kendilerin mefhûmu olup evvel kazıyyeler tabî'iyye olur. Lâmin ma'nâsı beş olur, fakat "lâm" hakikatte hüküm mefhûm üzerine sâ'ir dörtte hüküm efrâd üzerinedir. Kezâlik izâfetin ma'nâsı dörttür dördünde de hüküm efrâd üzerinedir. İzâfette hakikat ve tabî'at yoktur. Hakikat lâm'a mahsûstur. Nahviyyûn cinsle ta'bîr edib ta'rîfinde ve misâlinde hakikate ve cinse işâret eylediler. Zîrâ ta'rîfinde *"min haysü hüve hüve me'a kat'in-nazari ani'l-efrâdi"*² diye hakikate ve misâl-i mezkûrunda cinse belki *"me'a kat'in-nazari an kemiiyeti'l-efrâdi"*³ hazf-ı muzâf takdîriyle ta'rîfinde ikisine işâret [96]⁴ ettiler.

1 Erkek, kadından daha üstündür. (Çev.)

2 Mâhiyeti itibariyle ve fertlere bakmaksızın. (Çev.)

3 Fertlerin niceliğine bakmaksızın. (Çev.)

4 Sâlibe-i külliyyenin nisbeti ya mevzû'u müfîd olup selb-i kayda ta'alluk ederse selb-i cüz'i olup o mahalde icâb-ı cüz' dahî sâdık olur. **"La akse leha"** [Döndürmesi yoktur] kavlini lüzûmen kaydıyla takyidi gibi **"kad yen'aküsü ve kad la yen'aküsü"** [Döndürülebilir de döndürülmeyebilir de] demek olur.

Ba'zılar nahviyyunun bu kelâmından istibâh edib "lâm" cinsde yalnız mefhûm murâd olunur. Fehm edib hattâ misâl-i mezkûre mefhûm recül mefhûm-ı mer'eden hayr odur diye ma'nâ verdiler. Mahz-ı hatâ olduğu ve bir ma'nâsı olmadığını anlamadılar. Murâdları bizim zikr ettiğimizdir. Gayrısı değildir, ammâ mantıkiyyun tafsîl ve îzâh edib nahviyyun gibi hüküm-i mutlaka efrâd olunub kella bazen kemiyeti beyân olunmaya mühmele ve hüküm mefhûm üzerine olan tabî'yye deyip, fakat mühmelede bulunan lâma cins ve tabî'yyede bulunan hakikat ve tabî'at dedikleri iki ilm beyninde bunda fark mücerred ıstılâh ve tesmiyededir.

Fi'l-hakika nizâ bu kadar kaziyye-i hamliyyenin aksâmı biribirinden mümtâz oldu. Lâkin ba'zı sâlibeye icâb ettiği halde ma'dule itibârıyla mûcibe denip hüküm selb olunacak yere me'âs-selb mahmûl ile hüküm ederler. Kezâlik mûcibe sâlibetü'l-mahmûl olub mahmûl mevzû'dan selb olunub selb olunduktan sonra mevzû'a sâbit olması yine mûcibedir. Nasıl ki ba'zı mûcibe ma'dule mevzû'unda hüküm selb i'tibârıyla sâlibe olduğu gibi zâta ma'duleyi ihtira' etmeleri mücerret bir tevsî' ve zarûreti def' içindir, yoksa hâsıl me'al birdir. İ'tibârları hükmedir. İcâbla olursa mûcibedir. Mahkûmun-bih selbi müştemil olsun olmasın selble olursa sâlibedir. Her ne kadar ma'dule ile sâlibe-i edât tefrik ettiler ise müte'addiyye ve muttarid olmayıb i'tibâr hükmedir ve fi'l-hakika sâlibe-i muhassala ile mûcibe-i ma'dûlenin ve mûcibe-i sâlibetü'l-mahmûlün farkı yoktur. Meselâ ba'zı mahalde ola suğrâ gibi icâb eden mahalde sâlibe zikr olunsa ma'dule i'tibâr olunub sâlibe alınmaz ve ba'zı sâniiden mukaddimâtın biri mûcibe ve biri ma'dule ya ikisi ma'dule olsa lâbüdd bir ma'duleyi sâlibe i'tibârî lâzımdır. Ta ki sâninin şartı bulunmak için vâkı'â ikisi mûcibe olarak sâni ba'zı mâddede sâdik bulunursa da muttarid olmadığından mu'teber olmadı. Vâkı' olduğu mâddede matlûbu isbât eder, ammâ sâ'irinde câri olmaz. Bazen tehallûf eder.

Mantığın ise ilmi ve amelinin kâ'idesi muttarid olmak elzemdir. Onun için her bir şurûtlar ittîrâda şart oldu. Bilâ-şart çok mâddede sâdik olur ve olduğu yerde sahihtir, lâkin cemî'-i emsâlinde [97] ¹ muttarid olamadığın-

1 Kiyâsın ta'rifini takrîr edince "metâ süllimet lezime..." [Ne zaman teslim edilirse, gerekir] mülâzemesi-

dan bilâ-şart götürmezler ve birde eğer ittîrâda şart olmazsa şartın intifâsıyla meşrût müntefî olmak hükm-i küllî olmakla hiçbir mâddede bilâ-şart sâdık olmak nümteni' olmalı iken şimdi ba'zı mevzî'de vâkî' ve sahîh olması âsâr-ı celî ve delîl-i bedîhîdir ki şurût ittîrâdınınındır, mutlak değildir.

Tafsîli tenâkuzun ve akyisenin şurûtu bahsinde zikr olunur. Şartıyyede dahî mahsûrat-ı erba'a ve şahsiyye ve mühmele vardır. Ammâ tabî'iyye yoktur ve mu'teber olmadığı cihetle dahî vâzıhtır. Şartıyye-i mûcibe-i külliyye bir kaziyyedir ki tâlînin mukaddeme lüzûmu veya inâdı cemî'-i ezmân ve mukaddem ile ictimâ'ı mümkün olan cemî'-i evzâ'da olub ve o cemî' müş'ir edât ve sûr mezkûr ola ve sâlibe-i külliyye tâlînin mukaddeme lüzûmu ve inâdı cemî'sinden selb oluna.

Muttasıladan maksûd lüzûm ve **munfasıl**adan maksûd inâd olmakla şartıyyenin sâlibesi mu'teber oldu ve istisnâ'iyye mukaddime-i şartıyye olarak gelmez. Zîrâ istisnâ'idən cüz' olmaktır. Evvelinde maksûd lüzûm âhirinde maksûd inâttır. Tâ ki aynını istisnâdan aynı ve nakzinden nakîz ve aynıdan nakîz ve nakîziden aynı lâzım ve netîce ola. Onun için istisnâ'ide mukaddime-i şartıyyenin mûcibe olması şart oldu. Şart olmadıkça meşrût olmaz olsa da kavi ve muttarid olmaz.

Vâkî'â iktirânî şartıyyede ba'zı eşkâl-ı erba'ada mukaddeme ve netîce olarak sâlibe-i külliyye ve cüz'iyye gelirse de istisnâ'î mukaddimesi gibi lüzûm ve inâd iktizâ etmediğinden iktirânıyye mukaddeme vukû'u mutâbık ve şurûtu-na dahî muvâfık olmuştur. Bu sebepten nev'en mâ zikr ettiler. Ammâ hamliyye-i sâlibesi gibi mu'teber olmadı ve şartıyye mûcibe-i cüz'iyye bir kaziyyedir ki tâlînin mukaddeme lüzûmu ve inâdı ba'zı evzâda ve ba'zı ezmân-ı gayr-ı mu'ayyende ola ve sâlibe-i cüz'iyye-i şartıyye tâlînin mukaddeme lüzûmu ve cüz'lerin birbirine inâdı ba'zı ezmân ve evzâ'da selb oluna. Şahsiyye-i şartıyye tâlînin mukaddeme lüzûmu ve cüz'lerin inâdı zamân ve vaz' mu'ayyende ola. Sâlibesi yine mu'ayyende lüzûm ve inâd selb ola.

nin mâ-kabline sıfat olduğunu izâh ederek ifâde etmek lâzımdır. Sâ'ir ta'rîflerde vâkî' olan cümleler gibi. Zîrâ ba'dehu cümle müstakillen zikr olunmaz. İllâ mâ-kabline merbût olarak gelir. Tasavvur kabilinden olduğundan müstakillen hüküm olamaz. Bu ta'rife şöyle ma'nâ verilir ki muhâtaba teslim olduğuyula kendinden kavli-, âhar lâzım gelen akvâlden mürekkeb bir kavldir. Kıyâs-ı takrîbin sıhattı dahî lâzım olmak vâzıh olsun için bu takrîrce gelecek su'âl dahî mündefî' olur. Ba'zı mevâzî'de yalnız delîl-i naklî fâ'ide verir.

Mühmele mutlakâ zamân ve vaz‘da tâlî mukaddeme lâzım ve cüzler mu‘anid olan cemi‘ ve ba‘zı zamân ve vaz‘ diye beyân eden sûr olmayıb mühmele ola. Hadd-i zâtında külliyye ve cüz’iyyeliği zâhir olsun [98]¹ olmasın sâlibesi dahî böylecedir. Vaz‘ demek mukaddemden hâric olub mukaddem ile ictimâ‘ mümkün olan hey’ettir. O da “*mâ lâ yuhsâ*”dır. Meselâ mukaddem olan şemsin tulû‘unun evzâ‘ı kendinden hâric yağmur yağmak ve yağmamak ve falan kimse oturmak ve gezmek ve gülmek ve okumak ve yemek ve sâ’ir mukaddemin vâhid eczânın vuku‘una müntefi olmayan ne kadar ahvâl-i mümkün var ise şartiyyenin külliyyesine küllemâ, mehma, men, lem gibi edât-ı sûr ve sâlibe-i külliyyesine leyse elbet gibi ve mûcibe-i cüz’iyyesine “kad” yekûnu, izâ ve en sâlibe-i cüz’iyyesine “kad” lâ yekûnu, izâ ve en ve leyse elbetet ve leyse küllemâ ve leyse, metâ gibilerdir. Ya’nî edâtın külliyye müş’ir olanı külliyye ve ba‘zı ifâde eden lafz bulunursa cüz’iyye bunlardan birisi olmazsa mühmele ve mantıkiyyun “en”, “lev” gibileri mühmeleye âlâmettir dediler. Ammâ Arabiyyûn bunlara da külliyye-i sûrî dediler. Külliyye îcâb edib bunlar ile gelen Arabiyye ‘örfüne haml olur. Me‘a-hâzâ “in” ve “lev” gelen mevzû‘da yerlerine edât-ı külliyye gelse sahîh olmakla gelmesinde be’s yoktur.

El-hâsıl bir şartiyyeye ma’nâ verdiği vakitte mezkûr olan ma’nâ ve ta’rîfin hangisine muvâfık olursa onun mu‘arrefi itlâk olunur. Buraya kadar kıyâsa eczâ‘-ı mâddiyye olan kazâyânın her nev‘i ma’lûm oldu ve hamliyye mübteda ile haber fi‘l ile fâ‘il olmakla mübtedaya ve fâ‘ile mevzû‘ habere ve fi‘le mahmûl denmekle eşkâl-ı erba‘ada müte‘âref ve gayr-ı müte‘âref ve gayr-ı müte‘ârefin gayr-ı müte‘ârefi ta‘bîrinde mukaddimelerde fi‘liye olursa mübtedâ yerine fâ‘il ve haber yerine fi‘l vâz‘ olub ta‘bîr öylece beyân olunur. Meselâ şekli evvelde mukaddimeler fi‘il olduğu vakitte hadd-ı evsat suğrâda fi‘il olarak gelip kübrâda men, ya, mâ vâsıtasıyla fi‘l sıla olub mevzû‘ ola. Kayd olmak ve sâ’ir eşkâl dahî böyledir.

1 Aklî olamaz. Ba‘zı esmânın Cenâbı Hakk’a itlâkının sıhati gibi esmâullah tevkîfi olub itlâkı şer‘den izne mahsûs olmakla şer‘siz ve delîl-i naklîsiz sâbit olmaz. Burada delîl sâde naklîdir. Her ne kadar istidlâl mu‘avenet-i aklî ile ise de aklın dahli olmayarak aslâ olmaz ve ba‘zı mevzî‘de sâde delîl-i aklî ile sâbit olur. Sâni‘in vücûdunun delîli gibi. Mücerred akılla olduğundan cemi‘-i ukalâya lâzım ve vâcib oldu ve ba‘zı mevzî‘de aklî ve nakil ile olur. Aklın kemâl-i dahli ve iştirâki olarak Sâni‘in vahdaniyyetine istidlâl gibi.

2 Sayılamaz. (Çev.)

Kezâlik mukaddimât-ı şartiyye olduğu vakitte yine mevzû' yerine mukaddem, mahmûl yerine tâlî ta'bîr olunarak eşkâl-ı erba'a takrîr oluna. Meselâ şekl-i evvelde mukaddimeler şartiyye olup iktirânî şartî olduğu vakitte hadd-ı evsat suğrâda tâlî kübrâda mukaddem ola. İktirânî-i şartî olan suğrâ şartiyye, kübrâ hamliyye olduğu vakitte suğrâda hadd-ı evsat tâlînin kaydı kübrâda mevzû' olmak yine böylece'dir. Zîrâ suğrâ hamliyye kübrâ şartiyye olmak matbû' ve vâki' değildir. Fakat suğrâ şartiyye kübrâ hamliyye olduğu vakitte hamliyyede olan evsat-ı suğrâyı şartiyyenin hangi kaziiyesinde [99]¹ bulunursa eşkâl-i erba'a ve şurûtu onlar beyninde i'tibâr olunur. Ke-ennahu iki hamliyye beyninde gibi mu'âmele olunur. Cüz'-i müşterek olan hadd-ı evsat bulunmayan mukaddem tâlî ve cüz'-i munfasıla hâli üzere durur. Hemân kübrâyı hamliyye ile suğrâyı şartiyyede hadd-i evsat bulunan hangi kaziiyye ise ona bakılır onun için o şartiyyenin sâlibe olması icâb etse. Fakat o şartiyyenin evsatı bulunan cüz'-i sâlibe olup şartiyye mûcibe olur. Sâ'ir icâb ve cüz'yye ve külliyye iktizâ etmekte böyle bu takrîr ile iktirânî şartînin ba'zına gelen şübhe def' olur. Çünkü suğrâ muttasıla kübrâ hamliyye olan meselâ iktirânîde muttasıla mûcibe olması şart ederler. Hâlbuki bu kıyâstan eşkâl-i erba'a mün'akid olur derler. Zâhir ise birbirine münâfidir, ancak takrîr-i sâbık ile def' olur. Yine bu takrîrden zâhir oldu ki hamliyye ve şartiyyenin her birisi iktirânîyye ve istisnâ'yye eczâ olur.

Zann olunmasın ki hamliyye iktirânî şartiyye istisnâ'yye eczâ ola. Aşağıda dahi merhûm îzâh-ı iktirânînin mukaddemleri sâde hamliyye be muhâlat olur, ammâ istisnâ'înin eczâsı sâde hamliyye olmaz, ancak biri şartiyye ve biri hamliyye olur. Ba'zı mevzû'da delîl ve istisnâ olunacak şartiyye cüz'i dahî şartiyye olursa ol vakitte istisnâ'înin cemi'-i mukaddemâtı şartiyye olur. Lâkin nâdirdir delîl şartiyye da'vâ hamliyye ya ikiside şartiyye olup istisnâ'îden tertîb olunan mevzû'da eczâ'-ı mâddeye kıyâs olan kazâyâ beyân olunub

¹ Bu delîl pek çoktur, fakat münkir-i mu'ânid olanlara ve küffârâ bazıhükümü iknâ' sâde delîl-i aklî ile olur, zirâ nakliyyi teslim ve tasdik etmezler. Te'vil-i fâsîd ile te'vil ederler. İbârede ve elsinede çoktur. Gaflet olunmaya! Ve ba'zı sâde nakli icâb eden mevzî'de nakl gerek. Nefs-i şer'den ve gerek nevâkil-i şer'den olsun bu amel-i taklîd vehm olunub mücâdele olunmaya. Her makâmda tefekkür lâzımdır. Tâ ki bilmeyerek hatâda bulunmaya. Çok kimse çok yerde hatâda vâki' olur, hatâ olduğunu bilmez, hâlbuki ma'zûr sayılmaz, müşâhede olunuyor.

akabinde küllî bahsî olan kıyâsa şuru' lâzım ise de kazâyâyâ müte'allik birer ahkâm bulunup o ahkâmın dahî kıyâsça dâhili olmak hasebiyle beyân kazâyânın ahkâmı dahî kendine mevkûfu'n-aleyhi ve mukaddem zikr olunmuştur. Hattâ ba'zı mahalde ehad-i nakîzeynin sıdkıyla âharın kizbine ve kizbiyle sıdkına istidlâl ve îzâh olunur.

Mâdem ki ehadühümânın sıdkıyla âharın kizbi beyinde lüzûm sâbittir falân kazıyye sâdıktır. Niçin? "Zîrâ nakîz kâzibdir, her bir nakîzi kâzib olan kendisi sâdıktır" denir. Nakîzin sıdkıyla âharın kizbine dahî istidlâl böyledir. Kezâlik aksin sıdkıyla aslın sıdkına istidlâl olunur.

Baksana ki ibârede aks-i nakîzle aslın sıdkına istidlâl çoktur. Her ne kadar ba'zıları bunu delîl kılmayıb te'kîd ve îzâh [100]¹ saydılar ise de onun için akislerin asla lüzûmu mu'arref ile netîcenin lüzûmları gibi oldu. Eğer olmazsa kendiyile aslın sıdkına istidlâl olmazdı. Lâkin nakziyle isbâtı kesîr ve kavî olmakla ibtidâ tenâkuzu bahs eyledi. Tenâkuz masdar olmakla kendine haml-ı sahîh olan masdar ile ta'rîf edib "*ihtilâfûl-kazıyyeteyn...*"² dedi. E'amm ma'nâsı olan ref' dahî böyle. Zîrâ masdar olan isim ma'nâ ve hadse zâtın ve zâta masdarın hamli hakîkaten sahîh değildir. Meğer ki mecâzen ve mübâlağaten ola, ancak kendi gibi masdarın ve zât me'a's-sıfatın hamli sahîhtir. Nasıl ki zâtın zâta ve zâtın zât me'a's-sıfata ve bunun aksi ve zât me'a's-sıfatın misline hamli sahîh olduğu gibi. Her hangisi mevzû' olursa zâtı alınıp ve mahmûl olursa vasf mülâhaza olunmak lâzımdır.

Ba'zı haml sahîh olmayan mevzi'de hakikat-ı haml ve isti'mâl ettikleri vakitte tevcih olunur, aks bahsinde olduğu gibi. Orada beyân olunur. Yalnız

1 Vâkı'â gayr-ı müte'âref ile gayr-ı müte'ârefin gayr-ı müte'ârefinde mevzû'dan ba'zısı kübrâda ve mahmûlden ba'zısı suğrâda gelirse yine mevzû' tarafından suğrâda mahmûl tarafından kübrâda bulunmakla tehallûf etmez. Hâlbuki gayr-ı müte'âref ile gayr-ı müte'ârefin gayr-ı müte'ârefi vâzih ta'rifleriyle kâ'ide tahtında dâ'im bir kıyâstır. Aslâ halel vermez. Şu kadar ki müte'ârefin hilafıdır. Fefhem!

Bir ibârede iki yâ ikiden ziyâde şartıyye gelip evvel şartıyyeler birbirine münâsib ve âdil olursa evvel şartıyyelerden mu kaddem kazıyye-i müreddede zikr etmek lâzımdır. Gerek ibârede sarîhan zikr olunsun ekser mevâddında olduğu gibi, gerek melhûz olsun her hâlde sen ibtidâ müreddedi zikr edib ba'dehu şartıyyeleri zikr edersen müredded olan kazıyye-i şartıyyelerin mukâddemi olub dâ'ima mukâddem zikr olunur. Ol emirde istisnâ'ıyye ve şartıyyeler şartıyyedir. Şartıy yelerin sâlisi neticedir dâ'imâ. Zîrâ her bir kıyâs-ı basitlerde suğrâdan, kübrâdan mürekkebe denir. Şârih-i mezkûrun murâdı ancak budur.

2 İki önermenin ihtilâfı. (Çev.)

sıfatın zâta hamlî “*min haysü hiye hiye*”¹ sahîh olmadığından bu makâmda kazıyyeye nakîz ve mütenâkiz da zât me’âs-sıfat olan sıfat-ı müşebbehe ve ism-ı fâ’il gibi lafızlarla ta’bîr ettiler ve kazıyye ile kâ’im olan bu sığata tenâkuz dediler. Mütenâkizeyn olan kazıyyelerin biri mûcibe ve diğeri sâlibe ve biri külliyye diğeri cüz’iyye ve biri sâdık diğeri kâzib olmak lâzım oldu. Ya’nî üç şeyde ihtilâf lâzım oldu. İki evvelki ihtilâf ta’rîfenden ve üçüncü şartından bilindi. Bunların biri muntefî olub ittihâd olursa tehallûf edib hüküm zî-hükümden ayrılmış olur. Hüküm ise kendi zî-hükümden infikâki makâmınca muhâldir.

[Tenâkuz]

Tenâkuzun hükmü biri sâdık biri kâzib olmakla gerek bu hüküm ve gerek icâb-selb [ve] külliyyet-cüz’iyyetle ihtilâf tahakkuk etmezse muttariden bu hüküm sâbit olmaz, fesâd lâzım gelir. Onun için bu üç şeyde ihtilâf-ı mütenâkizeynin lâzımı olur. Bir şeye lâzım olmak da şatr lâzım olmakla şart lâzım olmanın farkı yoktur. Şatr ve cüz’ün intifâsıyla küllü muntefî olduğu gibi. Şartın intifâsıyla meşrûat muntefî olur, hangi şart olursa olsun. Lâkin bu üç şeyde ihtilâf ıttirâda kâfi olmayıp sekiz [şart] beyinde ittihâd dahî tahakkuk-ı tenâkuzun ıttirâdının şart-ı lâzımı oldu.

Bu lâzımâtın hangisi gerek az ve gerek çok muntefî olunca ıttirâden tahkîk tenâkuz muntefî olur. Ya hiç tahakkuk etmez ya ederse de [101]² muttarid olmaz. Maksûd ise ıttirâddır ve bu şerâ’itler ıttirâd-ı tahakkukundur, sâde tahakkukun değildir. Birisi muntefî olduğuyla tenâkuz tahakkuk etmez dedikleri kelâmda nefy, itirrâd kaydını nâfidir. Gerek hiç tahakkuk etmesin ve gerek tahakkuk bulunsun ıttirâd nefy olsun hiç tahakkuk etmekle bazen tahakkuk edib bazen tahakkuk etmemenin ‘indlerinde farkı yoktur. Her ne kadar olan mevzi’de hüküm câri ve sâdık ise de fakat emsâlinde tehallûf ettiğinden mu’teber olmadı.

Onun için tahakkuk tenâkuz ve intâc ve kıyâsın ne kadar şurûtu varsa ıttirâdındır. Adem-i tahakkuk şurûtuyla ma’dûm olur. Ba’zı mâddede bilâ

1 Mâhiyeti itibariyle. (Çev.)

2 Bu takrîrât muhtâsar-ı müfîd olub ba’zı icâb eylediğinden mübtediye ri’âyet mükerrer ve bu usûlün vasfı dahî kendileri terğib ve vakî’i beyân için müte’addid gelmiştir. Kemâl-i muhabbet için.

şart meşrûtle tahakkuku ve sıdkının mâni'i yoktur. Vâkı'â şartın intifâsı meşrûtin intifâsını müstelzimdir. Ammâ meşrût zann olunan tahakkuk tenâkuz ve intâcî fi'l-hakîka meşrût olmayıb, ancak meşrût ıttırâdlarıdır. İttırâd ise kendilerinin sıfatı ve gayrıdır. Şartın intifâsıyla hakîkaten meşrût olan ıttırâdın intifâsı maktû'dur.

Tenâkuzun şurûtunun her birisi şart-ı mahz ise de mecmû'-ı şurût itihâd ve ihtilâf şart bi-ma'ne'l-illettir. Zîrâ şart-ı mahzda illet şâibesi olmayıb mücerred meşrûtin tahakkuku ânında kendinin tahakkuku lâzımdır. Lâkin kendi meşrûtin vücûdunda asla müessir ve mücid değildir. Nasıl ki sebebler müsebbeb vaktinde tahakkuk eder, ammâ müsebbebin vücûdunda müessir olamaz. Eğer sebep-i mahz olursa onun için çok yerde birisinin esbâbı mecmû'uyla tamam hazır olur. Me'a-hâzâ sebep vücûda gelmez. Zîrâ illeti olan irâdetullah taalluk etmediği için bundan bilinir ki yalnız esbâb ile sebep vücûda gelemes. Huzurunda bilâ-hâ'il dağlar bulunur. Esbâb rü'yete hazır olarak hâlbuki irâdetullah-aleyhi olan illet tahakkuk etmezse öylece azim dağı huzurunda bilâ hâ'il rü'yet ederek sâ'ir müsebbât böyle. Ve i'tikâd-ı ehli sünnet bunun üzerinedir. Fakat âdetullahın cereyânı ekseriya bilâ sebep müsebbeb olmayıb her ne kadar vücûda gelirse sebep ile geldiğinden *“ve izâ erâdallahu şey'en heyye'e esbâbehu”*¹ kelâmının zâhire bakılarak esbâb müessir gibi zann olunur.

“Lâkinne” ise böyle değildir. Kelâm-ı mezkûrede “erâde” ve “heyye'e” kelimelerinden zâhirdir. Hemân âdetin cereyânında işâret için böylece zikr olunmuştur. Ne hâcet, delîli müşâhedâtandır, yakînen görünür ki me'a esbâb hâsıl olmaz. Ba'zı vakitte ve bilâ-sebeb vücûda gelir. Şartla sebebin [102] meşrûtle müsebbebde tesiri yoktur, eğer mahz olursa. Ammâ bi-ma'ne'l-illettir olursa ol vakitte illet olmasına nazaran müessir ve mevcûd olur. Onun için şart-ı mahz meşrûtundan e'âmm-ı mutlakla e'âmm olup vücûdundan vücûdu lâzım gelmedi.

Ammâ şart, bi-ma'ne'l-illett meşrûta müsâvî olup ehadühümânın vücûdu âharın vücûdunu müstelzim oldu. Nitekim mahzla sebep beyinde 'umûm

1 Allah bir şey irade ettiği zaman sebeplerini oluşturur. (Çev.)

min vech ve bi-ma'ne'l-illet de müsâvât olduğu gerek şart-ı mahz gerek bi-ma'ne'l-illet makâmalarında meşrût tarafından mûcibe-i külliyye-i şartiyye melhûzdur. “*Metâ tahakkaka'l-meşrûtu tahakkaka's-şartu*”¹ gibi. Yâhûd bu me'âli müfid hamliyye melhûzdur. Bu sâdık olduğu gibi aksi nakîze lâzımı olan “*metâ intefâ eş-şartu intefâ el-meşrûtu*”² külliyyesi sâdıktır. Her hangisi zikr olunursa âhar zikr olunması gibidir. Ammâ şart tarafından sâlibe-i cüz'iyeye sâdıktır. Mahz olursa, yine mûcibe-i külliyye sâdıktır. Bi-ma'ne'l-illet olursa “*kad lâ-yekûnu izâ tahakkaka yetehakkaku ve men tehakkaka [ye]tehakkaku*”³ gibi ekser mâddede sâlibe-i cüz'iyeye zikrinde izâh için hâsılını zikr edib “*kad yetahakkaku's-şartu ve lâ-yetahakkaku'l-meşrûtu*”⁴ diye ta'bîr ederler. Zîrâ şartiyyede harf-i selb tâliyi selb etmekle hâsıl ma'nâda selbi mevki'inde zikr ederler.

Onun için sâlibe-i şartiyyeye ma'nâ verilince mukaddeme dokunmayıp bi-hâlihi bırakıp tâlî mukaddemden selb etmek lâzımdır. Her ne kadar harf-i selb mukaddemin üzerinde ise de. Lâkin bir şeyin şart olduğu vücûdca zâhir olmayıp intifâca vâzih olmakla şart makâmalarında melhûz olan intifâ tarafını iddi'â edib “*izâ lem-yûcedi's-şartu lem-yûcedi'l-meşrûtu*”⁵ gibi takrîr ederler. Vâkı'â bunun aks-ı nakîzi olan vücûd tarafı yine lüzûmiyye olmak hasebiyle aynen bu me'âli müfiddir. Lâkin vücûdda vehm ba'îd olarak ittifâkiyye zann olunmak ihtimâli mümkün olup adem tarafında dahî bu imkân mevhûm ise de bu zayıf olup lüzûmu azhar diye tâlibe ri'âyeten her bir makâm-ı şurûtta bu şartiyye-i melhûzeyi ihrâc ve iddi'â ederler.

Gerek şart lafzıyla ve gerek “nefy” ile “illâ” ile ve “innemâ” ile ve gerek ta'bîrsiz makâmdan mefhûm olsun öyle olunca bu misillu makâmda da'vâyı şartiyye mütehakkıktır. Zâhiren ise hamliyyedir. Gerek mecmû'-u şartın intifâsı mukaddem ve gerek ba'zının intifâsı mukaddem olsun. Zîrâ intifâda

1 “Meşrût gerçekleştiğinde şart da gerçekleşir.” [Mesela: Hava aydınlanmıssa (meşrût) güneş doğmuştur (şart).] (Çev.)

2 “Şart ortadan kalktığında meşrût da ortadan kalkar.” [Mesela: Güneş battığında gündüz de ortadan kalkar.] (Çev.)

3 Tahakkuk etmiş olan şey tahakkuk edecek olamaz, tahakkuk etmiş kişi de tahakkuk edecek olamaz. (Çev.)

4 Şart gerçekleşmiş, meşrut gerçekleşmemiş olabilir. (Çev.)

5 Şart yoksa meşrut da yoktur. (Çev.)

mecmû'la ba'zın farkı olmadığı zâhir oldu. Makâmına göre mezkûr delîle ya mefhûm-ı müsâvîsiyle [103] isbât olunur. İttihad ile ihtilâf mecmû'an tahakkuk ederse tenâkuz tahakkuk eder. Aksi dahî zâten bedîhîdir. Bu makâmda iktirânî şartiyyeden kıyâs ve misâl mümessilün-lehhe ve ta'rîfine tatbîk ve sonra nakîzü'l-mûcibe kavlinde çifte suğrâlının gayr-ı müte'ârefinin gayr-ı müte'ârefinden bir defa eser ile müessire ve bir defa müessir olan külliyye ile misâl esere istidlâl cümlesi ehline zâhir ve *Hâşiye*'de mestûrdur.

*"Ve nakîzü'l-mûcibe..."*¹ dedikten sonra külliyyede, cüz'iyede ihtilâf mahsûrede tahakkuk tenâkuzun şartıdır demesini zâhiren hâcet olmayıp müstedrek gibi olunur. Zîrâ *"ve nakîz..."* kablinin mefâdı dahî aynen mâ-ba'dinde zikr olunan ihtilâf-ı kemiiyyetin mefâdıdır ve edât-ı hasr ile gelmesi aynen şartiyyeti müş'irdir. Lâkin o kavilde her ne kadar ihtilâfın şartiyyeti vâzih olarak fehm olunduysa da delîli olmayıp ve da'vâ bilâ-delîl makbûl olmadığından ibtidâ ıstılâh ve kâ'ideyi beyân edib ba'dehu delîle tasaddî eyledi. Zîrâ tehallûf edib intifâsıyla müntefi olduğu mâdde-i nakîz ile zuhûra gelmedikçe şart olmağı zâhir olmaz. Her ne kadar "innemâ" ile hasr ve şartiyyât iş'âr olunduysa da.

Şu kadar ki evvelâ şart olduğu delîl ile isbât olub ba'dehu "ve nakîz..." kavli zikr olunub takdîm te'hîr olursa münâsib olurdu. Fakat tâlib-i mübtedîye bu misillu beyân daha enseb olub ve merhûmun mübtedî'îne ri'âyeti ehemmi-i maksûdu olmakla bu siyâk yerinde ve pek lâyük olmuştur.

Ve kemiiyyette ihtilâfın şartiyyeti[ni], iktirânî-yi şartiyyeden mürekkeb kıyâsla takrîr eyledi. Zîrâ makâm-ı şartta intifâsından intifâsı lâzım olmakla melhûz şartiyye da'vâsı ma'lûmun olub adem-i ihtilâf mukaddem ve adem-i tahakkuk tenâkuz-ı tâlî olarak mezkûr *"li enne'l-külliyyeteyni kad tekzibân..."*² kavli kıyâs-ı sâniye kübrâ olub bâkî suğrâsı ile kıyâs-ı evvelin mukaddemini matvî bedîhî olmakla mülâzeme-i matlûbe hâsıl olur. *Hâşiye*'de mezkûr olduğu gibi.

1 "Olumlunun çelişgi..." (Çev.)

2 Çünkü iki tümel (üst karşıt) önerme yanlış olabilir. (Çev.)

Fakat kavl-ı mezkûr “kad” sebebiyle zâhiren cüz’iyye olup hâlbuki şekl-i evvele kübrâ olduğu ve evvelin kübrâsının külliyye olması lâzım olmakla vehle-i ûlâdan iştibâh olup zihne helecân verse de cevâb verilir ki bu kübrâ yine külliyyedir kat’â. Lâkin iktifâ kabilindendir. Mefhûm olduğundan ba’zı [104] şık terk olunmuştur. O şikk-ı metrûk ile külliyye olduğu bedîhîdir ve bu ibâre emsâlî ibârette pek çoktur. “*el-munfasilatü kad yekûnu zevate eczâ’in selâse*”¹ de olduğu gibi kendisi cüz’iyyedir. Metrûk olan “*ve kad yekûnu zevâte cüz’eyn*”² ile külliyyedir. Hâcet olmayıp zâhir olduğundan iktifâ ve ihtisâr ederler. Zîrâ burada tekml-i ibâre “*li-enne’l-külliyyeteyni kad tekzibân*”³ ve “*kad tasduku ibdâhumâ ve tekzibül-ubrâ*”⁴ ve “*li-enne’l-cüz’iyyeteyni kad tasdukân*”⁵ ve “*kad tasduku ve tekzibu*”⁶dur. Bu kaziyyelerde kat’a küllîdir. Çünkü “kad” gelen ibârede her birisi cüz’iyye olup o makâmda iktizâ eden ne kadar “kad” olursa mecmû’unun kelimesiyle külliyye olur. Nasıl ki immâ gelen mevzû’da böylece olup her biri cüz’iyye ve mecmû’u külliyye olduğu gibi gâyetü’l-emr ba’zı “kad” noksân zikr olunur, iktifâ kabilindendir olur. “*Mâ-nabnu fihî*”⁷ gibi mücerred mezkûre nazar olunub cüz’iyye denir.

Ammâ mukadder melhûz olan şık alındığıyla külliyye olur ve iktifâ olduğuna karîne “kad” lafzının bir kere zikr olunmasıdır. Zîrâ “kad” bir kerre zikr olunarak ibârede gelmez. İllâ müte’addid gelir. Meğer ki ma’lûm olduğundan ba’zı terk oluna. Onun için “kad” makâmı terdîd makâmı olur. Terdîd ise ekallî iki olmakla kad’ın zikri dahî lâ-büd ekallî iki olur. Ekser yerde bir kelimesi ihtisâr olup ba’zı âhar terk olunduğundandır. Bu kâ’ide gâyet nâfi‘ ve muttariddir. Bu makâmda “*kad tekzibân*”⁸ ve “*kad tasdukân*”⁹ kavlinin her birisi mâdde-i nakz ve delîl müstakîl olmakla her birinde “kad” bir olup birisi

1 “Ayrışık şartlı önerme (el-munfasıla), üç parçalı (ayrışanlı) da olabilir.” (Mesela “üçgen ya dik ya dar ya da geniş açıldır” önermesinde olduğu gibi.) (Çev.)

2 “Ayrışık şartlı önerme (el-munfasıla), iki parçalı (ayrışanlı) da olabilir.” (Mesela “sayı ya tektr ya da çifttir” önerme sinde olduğu gibi.) (Çev.)

3 Çünkü iki tümel (üst karşıt) önerme yanlış olabilir. (Çev.)

4 İki tümel önermeden biri doğru diğeri yanlış olabilir. (Çev.)

5 Çünkü iki tikel (alt karşıt) önerme doğru olabilir. (Çev.)

6 Biri doğru diğeri yanlış da olabilir. (Çev.)

7 Bağlamında olduğumuz konu. (Çev.)

8 Her ikisi yanlış olabilir. (Çev.)

9 Her ikisi doğru olabilir. (Çev.)

metrûktur. Bu ibârede ke-ennehu bir “kad” mezkûrdur. İsbâta birisi kâfîdir. İkiden birinin her bir şikkı uhrâ metrûk olmakla mezkûr metrûk birdir. Ba’zı mevzû’da mezkûr iki ya ziyâde olub yine ba’zısı metrûk olur. Makâmından ma’lûmdur. Eğer ihtimâli âhar kalırsa belki bu kabildendir. Eğer ihtimâl kalmayıb ikiden ziyâde “kad” sarihan mezkûr ise külliyyedir. Bu makâmda ikiden biri müstakil delîl kâfî olub ve her yerinden biri mezkûr, biri metrûk olmakla sûretten mezkûr cüz’iyye ise de hakikat me’â’l-metrûk külliyye olduğu ma’lûmun oldu.

Bu su’âl zâhiren kavî ve hakikaten muğâlata olmakla *Fenâri* hâşiyesinde me’a, cevâba mastûrdur aksi dahî tenâkuz gibi masdar olub ta’rîfi dahî masdar ise de şimdi zât [105] kaziyyeye aks ıtlâk olunmakla bu makâmda ma’nâ-yı masdarı alınmayıb hâsıl bi’l-masdar ve lâzıme alınmıştır. Masdar bi-ma’nâ fâ’il ve meful olduğu vakitte zâta hamli muttariden sahîh olduğu gibi burada hâsıl-ı masdarın dahî zâta hamli sahîhtir, her ne kadar bu muttarid değil ise de. Zîrâ masdarın ma’nâ-yı hakîkîsi olan ma’nâ-yı masdarı her halde ya mebnî lil-fâ’il ya mebnî lil-meful olub bu ikiden hâli olmadığı bedîhi olmakla bu iki ma’nâdan biri hakikat olarak zâta haml olunamaz.

Ammâ bi-ma’nâ fâ’il ve bi-ma’nâ meful ve hâsıl bi’l-masdar alınmak masdarın ma’nâ-yı hakîkîsi olmakla hükmü dahî muhâlîf olub bu takdîrce hamli sahîh olmak câ’iz olur. “Ya” masdariyye ile ma’nâ-yı masdarı alınan müştâk ve câmidler ve ism-i masdar olan lafzı câmid ma’nâsı masdar olanlar böyledir. Fakat bunlarda sâde mebnî lil-fâ’il ya meful olan ma’nâ-yı masdarı alınıp diğerleri murâd olunmaz. “*En me’a’l-muzâri*”¹ cumhûr ‘inde ay-nen masdar hükmündendir, lafz ahkâmında ve ma’nâca dahî. Zîrâ lafz ne add olunursa ma’nâ ona tâbidir. Her ne kadar Seyyid Şerîf “*ez-zarûrâtu tu-kadderu bi-kaderihâ*”² fehvâsınca “*En me’a’l-muzâri*”in lafzının fakat ba’zı mübtedâ gibi ism-i sarf mevzû’unda vâki’ olmakla icâb hemen lafzına olub ma’nâya olmamakla ahkâm lafızda masdar ve ism addedib ma’nâsını yine muzâri’ diye tasrîh eylediye de onun için ba’zı “en ma’a’l-muzâri’ zâta haber vâki’ olduğu vakitte haml sahîh olmadığından cumhûr “min” sıfatihâ “min

1 Muzari fiille birlikte “en”. (Çev.)

2 Zaruretler, miktarınca takdir olunur. (Çev.)

hâlihâ” gibi takrîr ile tashih-i ibâre ederler. Ammâ Seyyid Şerîf hâli üzere haml eder. Ma’nâsı muzâri‘ olub fi’iller zât me’a’s-sıfat olmakla zât üzere hamli sahîh olduğu için aksin zât-ı kazıyyeye ıtlâk olunub hâsıl olunduğuna işâret için ba’zılar *“ibâretün an en yasîra”*¹ diye tefsîrinde ibâret lafzını ziyâde ettiler. Bu ecilden *“hâzibi’l-kazıyyetü aksü tilke’l-kazıyyeti”*² diye haml sahîh oldu, *“hazibi’l-kazıyye”*³ tenâkuz denmedi, belki mütenakîz ve nakîz denildi.

Tenâkuzda keyf ve kem ve sıdk ve kizbde ihtilâf lâzım oldu. Ammâ akste sıdkla keyfde ittihad olub kemmin ne ittihâdi ve ne ihtilâfı lâzım oldu. Aslın sıdkı aksin sıdkını mucip ve aslın îcâbı aksin îcâbını ve selbi selbini îcâb [106] edib hilâfında ıtırâd oldu. Ammâ kemmin ihtilâfında ve ittihadında ıtırâd bulunmağın ba’zında ihtilâfla ve ba’zının da ittihâdıyla muttarid ve sâdık oldu. Onun için şurûtuna mutâbık her kazıyyenin aksi muttariden beyân etti. Her kazıyyenin nakîzini muktezâ-yı şurûtu üzere beyân edib her birinin ıtırâdını delîl ile isbât eylediği gibi burada dahî her kazıyyenin aksini isbât edib isbâta delîl-i küllî lâzım oldu. Eğer bedîhî değilse sâlîbe-i külliyyenin in’ikâsı gibi, ammâ nefye lâzım olmayıp yalnız ba’zı mâddede tehallûf kâfi olmakla mûcibe-i külliyyenin aksi mûcibe-i külliyye olmadığı, fakat bir mâddede tehallûf ile isbât edib ba’dehu mûcibe-i cüz’iyyeye in’ikâsı delîl-i küllî ile isbât eyledi.

Nefye dahî delîl-i küllî olsa daha alâ olur. Ammâ hâcet olmayıp hemen tehallûf kifâyet eder. İtırâd lâzım olub ve şurût dahî ıtırâda olduğu bundan dahî zâhirdir. Çok mâddede külliyye sâdık olursa da madem ba’zı mâdde-i mezkûre misillü mevâda asl sâdık olub aks sâdık olmuyor. Melzûmun sıdkı ise lâzımın sıdkını müstelzim olub dururken zâhir oldu ki külliyye aksin mutteriden lüzûmu yokmuş sâ’ir külliyyenin nakîzi dahî böyledir. Ammâ cüz’iyyeye in’ikâsı zikr olunan delîli küllî ve tarîk-i iktiraz ile sâbit olmağın tehallûf muhâl olmakla külliyyen sâdık oldu. Zîrâ ne kadar kazâyâ-yı mûcibe-i külliyye ve cüz’iyye var ise kendilerde iki haml ve akd vardır. Biri akd vaz’ına vâsf-ı mevzû’un zâtı mevzu’a hamli, biri akd-ı haml ki vâsf-ı mahmû-

1 Olmaktan ibarettir. (Çev.)

2 Bu önerme, o önermenin döndürmesidir. (Çev.)

3 Bu önerme. (Çev.)

lun zât-ı mevzu'a hamlidir. Zîrâ vasf-ı mevzû' kendi efrâdına haml olmazsa kendinin olmamış olur. Kendinin efrâdı olmakla kendinin hamli lâzımdır ve vasf-ı mahmûl dahî zât-ı mevzu'a haml olmazsa kazıyye mûcibe olamaz. Kazıyyeden maksûd o hamldır.

Vaktâ ki her bir mûcibede iki haml sâbit olup iki kazıyye ke-ennehu aynen mezkûr gibi melhûz oldukta ikisinin dahî mevzû'u zât-ı mevzû'a vâhid olmakla ol iki kazıyye şekl-i sâlisin darb-ı evvel hey'etinde hazır mevcûd olduğundan ve şekl-i sâlisin darb-ı evvelinin netîce-i lâzımesi mûcibe-i cüz'ıyye dahî aynen hazır olmakla her kazâyâ-yı mucibede aksi olan mûcibe-i [107] cüz'ıyye lâzım ve mezkûr gibi mevcûd olduğu bu delîl-i vâzihtan zâhir oldu. Her nerede bir mûcibe-i külliyye ya cüz'ıyye var ise orada bi-aynihi şekl-i sâlisten bir kıyâs hazır ve netîcesi dahî mevcûddur.

Mûcibe, sâlisten kıyâsı mutazzamın ve müstelzim olup kıyâs da netîce mûcibe-i cüz'ıyyesinin müstelzim olmakla mûcibenin aksi lâzımı cüz'ıyye olduğu bedîhî oldu. Fakat her mûcibe mâddesinde iki mûcibe-i külliyye-i şahsiyye hazır olup ol iki kazıyye birisi suğrâ âharı kübrâ olmakla her bir mâddede sâlisten iki kıyâs melhûz olup birinde akd-i vâz'ı suğrâ ve akd-i haml-i kübrâ ve diğerinde akd-i haml-i suğrâ ve akd-i vâz'-ı kübrâ olursa da birinin netîcesine ihtiyâc olmayıp bedîhî olup aherin netîcesi olan aks nazarı ve iktizâ etmekle mücerred akd-i haml-ı suğrâ ve akd-ı vâz'-ı kübrâ olan kıyâs melhûz alınıp netîcesi cüz'ıyye sâbit olup diğer akd-i vâz'-ı suğrâ ve akd-i haml-i kübrâ olan kıyâsa hâcet olmadı. Zîrâ bu kıyâsın netîcesi olan cüz'ıyye asıl olan mûcibe-i külliyyenin zımnında kâin ve lâzımdır. Külliyye zikr olunduğuyla zımnındaki dahî zikr olunur *"küllü insânin hayevânun"* sâdık olunca *"ba'zu'l-insâni hayevânun"* sâdık bedîhi ve onun zikri aynen bunu dahî zikridir. Vâkı'â *"ba'zu'l-hayevâni insânun"* *"bazu'l-insâni hayevânun"*in aksi lâzımıdır. Lâkin bedîhî değil, nazarîdir ve bu cihetle sâbit olduğunu merhûm zikr etmiştir, eğer cüz'ıyyenin aksi cüz'ıyye olduğu bilâ delîl bedîhî olsa idi. Hâlbuki külliyye zımnında cüz'ıyye olduğu bedîhîdir.

1 Her insan canlıdır. (Çev.)

2 Bazı insanlar canlıdır. (Çev.)

3 Bazı canlılar insandır. (Çev.)

4 Bazı insanlar canlıdır. (Çev.)

Kıyâs-ı müsâvât ile külliyyenin aksi cüz'iyeye olduğu dahî bilâ delîl sâbit olurdu. Şimdi dahî kıyâs-ı müsâvât verir. Ammâ suğrâ bedîhî kübrâ nazarî olup delîl iftirâz ile bedîhî olur. Bu sebepten külliyyenin aksi cüz'iyeye olduğunu isbâtta akd-i haml-i suğrâ ve akd-i vaz'-ı kübrâ oldu. Kezâlik mûcibe-i cüz'iyenin isbâtında dahî böyledir. Zîrâ cüz'iyenin aksi cüz'iyeye olduğunu isbâtta eğer akd-ı vâz'ı suğrâ ve akd-ı haml-i kübrâ olsa aynen asıl kaziyeye-i cüz'iyeye netîce çıkar. Matlûb ise aksinin netîce olmasıdır. Meselâ "*küllü insânin hayevânun*"¹ kaziyesinde "*Zeyd hayevânun*"², "*Zeyd insânun*"³ kaziyeleri [108] hazır ve bedîhîdir. Bu iki kaziyeye sâlisin evvelinde "*bazû'l-hayevânî insânun*"⁴ cüz'iyesini netîce verir. Öyle olunca bu cüz'iyeye dahî mezkûr külliyyede melhûz imiş. Ammâ nazarî olmakla delîl melhûz bedîhî ile zuhûra gelmiştir.

Mûcibe-i cüz'iyeye aksini ve sâ'ir emsile-i mûcibâtı buna kıyâs cümlesinde şekl-i sâlisten kıyâs ve netîcesi hazırdır. Kıyâs melhûz olduğu bedîhîdir. Kaziyeye olduğu hasebiyle akidân mevcûd, ammâ netîce o kıyâs ile zâhirdir. Mucibâtın aksi mûcibe-i cüz'iyeye olduğu muttarid isbât ve cemî'-i mevâdda zâhir oldu. Sâ'ir hulf ve aks gibi delîl ile subûtu yine böylecedir. Zîrâ bir matlûbun isbâtına bir kaç delîl ve tarîk olursa herhangisiyle isbât olunursa îzâh eder, etmezse delîl denilmez. Fakat tarîk-i isbâtı vâhîde münhasır olmayıb mûte'adid olduğunu beyân için mûte'addid gösterirler. Nasıl ki bir matlûbu bir hey'et ile isbât kâfi olup mücerred tefennün ve kesb-i ma'lûmât için başka hey'etler ile dahî takrîr olunduğu gibi nasıl ki bir mahallin mûte'addid tarîki olup gidilince birinden gidildiği gibi. Onun için netîce lâzım e'âmm oldu.

Yukarıda simâ' eyledik ve aşağıda dahî beyân olunur. Yoksa ba'zı matlûbu bir kaç delâ'il-i mûte'addide veya hey'et-i mûte'addide ile isbât makâmında eğer her biri müstakillen o matlûba ilm getirmezse her biri delîl olamaz, fakat mecmû'u bir delîl sayılır. Me'a-hâzâ ise delâ'ildir ve eğer her birisi müstakil, müstakil müsbet olarak mecmû'u delîl olsa "*tevârüdül-illetteynî'l-müstakille-*

1 Her insan canlıdır. (Çev.)

2 Zeyd canlıdır. (Çev.)

3 Zeyd insandır. (Çev.)

4 Bazı canlılar insandır. (Çev.)

*teyni alâ ma'lûlin vâhidin*¹ şahsî olur. Bu da ittifâken bâtıldır. Zîrâ bir şey'in eseri âhara eser olamaz. Olmak muhâldir. Meselâ kaç kimse bir taş kaldırsalar taşın ref'inde mecmû'u bir illet sayılıp her birinin kuvvetinin tesiri olan eserde o illet olub âhara olamaz. Fakat her birinin âsârı görünüp bilmeyip ve maksûd taşın ref'î olmakla mecmû'u illet-i vâhide olub ma'lul bir oldu. Zîrâ birinin tahsîl eylediği eseri bi-aynihi âhar tahsîl etmek muhâldir. Her illetin ma'lûlü mümtâzdır. Şu kadar ki ba'zı âhar esere müşâbih olur. Ammâ ayn olamaz. Müşâbeheth başka, ayniyyet başka ma'nâdır. Müşâbehethin muktezâsı olan gayriyyet nakîz-i ayniyyettir. Onun için eser küllî olub tahakkuk eden cüz'iyât birbirine [109] mugâyir oldu. Her ne kadar ba'zı eser âhar eserin min küllî'l-vücûh müşâbihi ise de bu müessirden sâdır olan âsâr müte'addid birbirine mugâyirdir velev her bir evsâfda bir olursa da.

Mâdem ki zâtlar şahsen mugâyereti yâhûd mahall ve müessirinin ve zamânının mugâyereti oldukça buna dair yukarıda dahî zikr olunmuştur. Gâfil olma.

Ve eğer biri delîl olub âharlara delîl denilmezse *"tercîh bilâ muraccib"*² olub ve delîl makâmında gelip ve tesmiyesi abes olur. Zâhir oldu ki cemi'sinin delîli olmakya ve isbâta salâhiyyeti vardır. Ammâ isbâta birisi kâfîdir. Müte'addid zikirleri mücerred tahyîrdir. Murâd lâ-ale't-ta'yîn birisidir ve tarîkin çokluğunu beyân ile îzâh ve takviyedir. Hangisiyle murâd edersen isbât et demektir ve şâyet sâmi'a biriyle iknâ' edemezsen âharıyla iknâ' ve birinde bir hâle bulunup def' edemezsen âharıyla def' et demektir. Her ne kadar mübâhase makâmında tebdîl-i delîl fi'l-cümle ifhâm ise de, yine makbûl olub vazîfeden hâric değildir. Her ne kadar bir delîlde sâbit olmak güzel ise de meğer ki bedîhî ola.

Eğer sâmi'in 'indinde veya nefsü'l-emrde bedîhî olan delîl ya da'vâyı sâmi' teslîm etmese mükâ[ber]e sayılıp mesmu' olmaz ve bir gûnâ cevâba tasaddî olunamaz ve su'âlî adem-i su'âl menziline olur. Ammâ bedîhî olduğu ve sâmi'a hafî ve kendine nisbet zâhir değilse ol vakitte kendine ne vecihle olursa bedâheti îzâh olunur. Sâlibe-i külliyyenin aksi kendi gibi salibe-i külliyyedir.

1 İki müstakil illetin (nedenin) tek bir malul (nedenli) hakkında vârit olması. (Çev.)

2 Tercih edecek bir şey olmadan tercih etmek. (Çev.)

Zîrâ bir şey âhara gerek zâta ve gerek vasfa mugâyir olursa lâ-büd âharda ona mugâyir olur. Eğer o buna mugâyir olmazsa bu dahî ona mugâyir olmazdı. Bu da zâhirdir, fakat ziyâde îzâh için misâl zikriyle mübtediye ri'ayet eyledi. Eğer hafî olsa değil bir misâl cemî'-i misâlini bi'l-farz getirsen yine olmaz, delîl küllî olmadıkça. Zîrâ her ne kadar getirsen istikrâ'-ı tâm olmaz. Cemî'-si ni getirdim desen yine ihtimâl kat' olmadığından delîl-i küllî olamaz. Câ'iz ki bir mâdde olsun bilinmesin, mâdem bu cevâz kesilmez delîl olamaz bu sebepten istikrâ'-ı delîli makbûl olmadı ve çok mahallde istikrâ'-ı tâm zann olunub hatâ da vâki' olunur. Meğer ki akıl kısm-ı âharı tecvîz etmeyerek tak-sîm-i aklî gibi ola.

Ammâ sâlibe-i cüz'iyenin aksi ba'zı mâddede sâdık ve ba'zısında kâzib olmakla [110] muttarid olmadığından lüzûmen ve muttarid aksi yoktur dediler. Hiç aksi yok gibi oldu. Fakat bütünü nefy olursa şâyet aslâ bir mâddede aksi sâdık değil, fehmi olunur. Ve bir de in'ikâsından maksûdları ıttirâd olduğuna işâret için lüzûmen ile takyîd edib nefy kaydına tâ'lik ettirmekle mukayyed sâlim olub mutlak aks nefy olunmaz.

[Kıyâs Hakkında Bazı Açıklamalar]

Asl-ı metâlib mûsil-i karîb ve mü'eddî olan kıyâs bahsine tasaddî eyledi ve metâlibe melzûm ve mûsil-i karîb olduğundan kıyâsa matlab-ı a'lâ ve maksad-ı aksâ ta'bîr olundu. Zîrâ kıyâsa ilm, netîceye ilm olduğu tebeyyün etti. Bir şey ki matlûba bi'l-fi'îl mü'eddî ve melzûm ola, o şey aynen matlûb olmuş olur. Onun için bahs netîce olmadı ve mevâddında kıyâs bi-kemâlîhi ma'lûm olduğundan sonra aslâ ve kat'â netîceye ilme tevakkuf ve sa'y olmayıp belki netîcenin ilmi ke-ennehu aynen kıyâsın ilmidir. Her ne kadar ta'rîfinde iki ilm zikr olunduysa da. Zîrâ melzûm ile lâzım beyninde alâka-i lüzûm olmak hasebiyle infikâki mümteni' olduğundan melzûma ilm lâzıma ilm gibi oldu.

Sâbıkta beyân olduğu vecihle lüzûm e'amm olmakla bir netîcenin müte'addid delâ'ili oldu ve her biri isbâtta kâfi olduğundan *"min ciheti's-subût"*¹

1 Sübût (bir çeşit varolma) cihetinden. (Çev.)

müsâvî oldu. Netîceyi ibtâlden delîlini ibtâl lâzım olduğu gibi delîli ibtâlden netîceyi ibtâl lâzım oldu. Onun için nakz-ı icmâlî vezâ'ifin içinden kavî ve mu'teber nakz olup, hâlbuki nakz-ı icmâlînin mevrîdi delîldir. Zîrâ mecmû'-ı delîli ibtâl, **nakz-ı icmâlî**dir. Da'vâ-yı müdellele yâ mukaddime-i müdelleleyi ibtâl edib, nakzlarını iddî'â ve istidlâl **mu'arazadır**. Ve mukaddime-i gayr-ı müdelleleye delîl istemek **men'**dir. Men' de mücerred su'âl olup sarîh ibtâl ve iddî'â olmadığından cevâza binâ kılmak ve hiç binâ kılmamak câ'iz oldu. Onun için men' ba'zı mahalde mücerred bilâ-mebnî ve ba'zı mahalde mebnî ve sened-i cevâziyla ve ba'zı mevzi'de kat'-ı tarîki üzere menşe-i galat beyân olarak ve olmayarak vârid olmuştur. "*el-mâni'u yekfibi'l-cevâz*"¹ dedikleri bunun içindir. Her ne kadar men'le dahî memnû' olan mukaddimenin delîli ve netîcesi ma'nâda fâsid olursa da.

Ammâ nakz-ı icmâlî ile mu'araza sarîhen iddî'â ve ibtâl olmakla delîli ve mebnî lâzım oldu. [111] Bilâ-istidlâl ikisi de olmaz. Husûsen nakz-ı icmâlî delîle vârid olmakla mâdde-i nakz muhakkakâttan olmak lâzımdır. Nasıl ki ta'rîf ve taksîm zımnında olan nakîzler böyle olduğu gibi vezâ'if üçe hasr olduğu takdîrce sâ'ir ta'rîf, ibtâl ve taksîmi ibtâl ve her ibârede melhûz olan fesâhat-ı belâgat ve her bir ilm ve kânûna muhâlîf olmayıp mesnedin olmadığı müdde'âyı ibtâl edib, meselâ "bu ibâre bâtıldır, zîrâ kânûn-ı nahve muhâlîftir" diye bu misillü ibtâlât bu evcûhe ircâ' olunub te'vîl ile gerek hakikat ve gerek mecâz nakz-ı icmâlî ya mu'araza add olunmuştur.

Ammâ vezâ'if-i selâse ile ibtâl olduğuna göre bu misillüler ibtâl olup hemen sarîh ya melhûz bir kazıyyeye bâtıldır diye istidlâl olunur. Zübde-i vezâ'ifi âdabıyyun bu olup men'de cüz bâtıl olmakla küll olan delîl bâtıl olup, nakz gibi delîlin butlânıyla netîcesi bâtıl olmuştur. İhtimâl ve salâhiyetce bir netîcenin müte'addid delâ'ili olup ve bu cihetle âmm ise de, ancak sübûtu lâ-ale't-tayin biriyle olup o bir delâ'ilden her birine muhtemel olmakla sübûtu her biriyle müstakillen olmuş olur. Sübût ve ilm cihetinden her birine müsâvî olmuş olur. İhtimâl ve salâhiyyet cihetinden âmm ise de. Zîrâ delâ'ilden birini

1 İtiraz edene cevâz [lime lâ yecûzu: şu niye olmasın demek] yeter. [İzah: Bir ilmi tartışmada iddia sahibine karşı itirazcının: "şu niye olmasın" demesi yeter. Yani böyle bir itirazda bulunmak doğrudur. Tartışma kurallarına aykırı değildir. (Çev.)]

intihâb edib bir matlûbu isbât ettiğin vakitte o delili medâr ve mebnîyyun aleyh etmiş olursun. Bu sûrette ibtâl-i delîl ibtâl-i da'vâ olduğu bedîhî olur. Melzûmun butlânı, lâzım-ı e'âmmın butlânını müstelzim değil diye tevehhüm etmeye!

Gâye mâ-fi'l-bâb, delilin ibtâliyle o netîce şimdilik fâsid olub kat'ı bâtıl olmaz. Zîrâ mu'allil delîl-i âhar ile iknâ' etse yine netîce sâbit olur, her ne kadar ifhâm ise de. Ol netîcenin mücerred ibtâli olunmadığı 'umûmunu iş'âr ve delîl-i âhara intikâl ifhâm dedikleri delilin butlânını müstelzim olduğunu izhâr eder. Bu makâmda gâyet dikkat lâzımdır. Te'emmül makâmıdır, ammâ mu'araza zâhirdir. Zîrâ netîceyi ibtâl, delîli ibtâli müstelzimdir. Vâkı'â mu'allil ile sâ'ilin her birinin da'vâsı âharın nakîzi olub ve ikisi de müdellel olmakla sıhhat fesâdça müsâvî ise de. Fakat sâ'ilin mu'allilden sonra zikr edib ve mu'alilinin da'vâsını ibtâl etmekle mu'allilin da'vâsı [112] bâtıl olub mu'arızın hak olur, mu'allil def' etmedikçe. Fakat ba'zı vakitte iki kazıyye birbirine mu'arız bulunup birinin cihet-i tercihi bulunmazsa tevakkuf olunub hükmü müfîd olmaz. *"Te'arazâ tesâkatâ"*¹ kabîlinden olur. Gerek ka'il-i vâhid olsun olmasın eğer birini mukavvî bir şey bulunursa evvel i'tibâr olunub âhara i'tibâr olunmaz.

Bu takrîrattan icmâlen mesa'il-i ilm-i âdab dahî zâhir ve icrâyı münâzaranın mantika eşedd-i tevakkufu ile tevkîfî ma'lûm oldu. Zîrâ bu ibârede delîl-i da'vâ-yı mukaddime, tertîb-i akyise olmadıkça zuhûra gelmez. Ve icrâ-yı vezâ'if bunların imtiyâzına tevakkuf etmesi aynen mefhûmlarında dâhil olmakla bedîhîdir ki icrâyı meslek-i mantık olmayan ibâreye gelen i'tirâzât hangi vezâ'iften olduğu temyîz olmaz ve kendisi icrâ olunmaz. Meğer ki su'âl i'tirâzî olmayıp istifsârî ola. Tâlibin üstâdından istifsârıyla izâle-i cehli ve nükteyi anlaması gibi. Zîrâ bu istifsâr vezâ'if-i selâseden hâric olub mücerred esbâb-ı te'allüm olmakla ol derece mantika ihtiyâcı yoktur, her ne kadar alınacak ecvibeyi fehm ve zabt etmek bilâ mantık olmaz ise de.

Mantıktan maksûd fikr olub fikirde tertîb umur-ı ma'lûme ki kıyâs ve ta'rîf olduysa kıyâsın eczâsı sâmi'in ma'lûmu olmak lâzımdır, eczâ'-ı ta'rîf

1 Birbiriyile çıkan iki delilin ikisi de düşer/devre dışı kalır. (Çev.)

gibi. Tâ ki mechûlünü ma'lûm ile kesb eyleye. Mechûl, mechûl ile kesb olunmayacağı vâzıhdır. Hattâ ba'zı kimseye nisbet bir kazıyye ve müfredin kıyâs ve ta'rîf ile vâzıh olmaması mücerred o eczâ o kimsenin ma'lûmu olmadığındandır. Bu sebepten *"kellimi'n-nâse bi-kadri 'ukûlibim"*¹ denildi. Mâdde ve hey'et bi-kemâlihi sâmi'e ilm gelmedikçe matlûbu zâhir olmaz. Husûsen kırâ'at-ı derse ve ta'lîm-i fûnun ve ta'rîfât ile edilleden ibâret olmakla kemâl-i ihtimâm ve îzâh lâzımdır. Her tâlibe hâlince ve aklınca ve lisânına muvâfık sevk-i ta'rîf ve delîl lâzımdır. Melzûma ilm hâsıl etmedikçe lâzımı maksûda edemez. Ba'zına etse ve ba'zına etmezse yine bi-tamâmihi metâlibine nâ'il olmayıb mahrûm kalır. Tarîk-i ifâde ve ta'lîm ne gûnâ ise öylece etmek lâzımdır.

Tertîb-i ta'rîfât, mu'arrefin sıfatı; ve tertîb-i edille, müstedillin sıfatı olub mu'arref ve müstedil mütekkellim olmakla aslen ihtimâm mütekeltime lâzım oldu. sâmi'a [113] lâzım olan simâ' ve ahzına ihtimâmdır. Sadrda sebkât eyledi. Tertîb-i ta'rîf ve edilleyi bi-kemâlihi mübeyyin ilm-i mantık olmakla mu'arrefe ve müstedille dahî takrîr ve ifâde âsân bir şeydir. Hangi kânûn olursa olsun ulûmun dakîki ilm-i kelâm ve hikmet gibilerdir. Bunların ise mantığa kemâl-i tevakkufu beyânlarından ve ibârelerinden vâzıhtır. Zîrâ bir ibârede mu'arref ile ta'rîf ve netîce ile delîlin farkları zâhirdir. Her hangisi âharı îzâh ve izhâr için sevk olunmuş ise o delîl ve ta'rîftir. Âhar mu'arref ve matlûbdur.

Bir şey ile bir şeyi îzâh ettikleri vakitte, eğer îzâh olunan şey müfred ise bilki o îzâh eden şey ta'rîftir ve eğer kazıyye ise bilki îzâh eden şey delîl ve kıyâstır. Hangisi muhâtabın ma'lûmu ise ta'rîf ve delîldir. Hangi mechûl ise mu'arref ve matlûbdur. Onun için ba'zı ibârâtta ve muhâverâtta ibtidâ bir şey'i ta'rîf ve isbât edib o makâmda o ta'rîfin ve kıyâsın eczâ-yı mechûlesini yine ta'rîf ve delîl ile îzâh edib tâ cemi'-i eczâyı sâmi'a ma'lûm kılana kadar îrâd ederler ki matlûbuna ilm gele. Zîrâ mu'arref ve netîce kable't-ta'rîf ve'l-istidlâl mechûl ve ba'dehu ma'lûm olmak lâzımdır. Olamadığı sûrette eczâ-yı nazariyyeyi müfred ise ta'rîf ve mukaddime ise delîl ile îzâh ederler. Şüphe kalmayıb îzâh olmak için nihâyet ba'zı mevzû'da îrâd etmeyip iktifâ ederler.

1 İnsanlarla anlayış kapasiteleri kadar konuş. (Çev.)

Onun şârihi ya muhaşşî ya müderrisi onu îrâd-ı ta'rif ve delîl ile îzâh ederler. *"Kazâyâ kıyâsâtuhâ me'âhâ"*¹ dedikleri budur. *"Müfredâtun ta'rifâtuhâ melhûzetün me'âhâ"*² yine böyledir.

Onun için de'âvâ-yı sâbıkanın üzerine olan istidlâle ta'lîl ba'de'l-vukû' ta'bîr ederler. Me'a-hâzâ ise ta'lîl ba'de vukû' olamaz. Zîrâ vukû'dan sonra ta'lîle hâcet kalmaz. Ancak ta'lîl vukû' içindir. Belki vukû' ba'de't-ta'lildir. Böyle olarak tâ'lîl ba'de'l-vukû' demeleri hemen zikirce bu'diyyettir, vukû'ca değildir. Vukû'ca illet ile ma'lûlun zamânı birdir. Her ne kadar illet ma'lûl üzere zâten mukaddem ise ta'lîl bade'l-vukû' demek *"zikru'l-illeti ve izhâ-ruhâ ba'de vuku'l-ma'lûli bi-tilke'l-illeti"*³ demektir.

Musannifin mes'ele-i mütekaddimesi üzere hayli müddet sonra bir şârihin delîl getirmesi ke-ennehu o delîl aynen musannif-i sâbıkın delîlidir. O delîle binâ kılmıştır. [114] Fakat sarîhan zikr etmemiş. Sonra gelen şârih o delîl-i melhûzunu tasrîh eylemiş. Bu sûrette o delîl aynen musannif-i sâbıkın delîli olup vukû'u ba'de't-ta'lîl kâ'idesi müstakîm olur. Ammâ mu'ahharan şârihin zikrine nazaran ta'lîl bade'l-vukû' denilir. Murâd illet-i melhûzeyi izhârdır. Müceddeden zikr değildir. Eğer müceddid sayılırsa yine ona nazar ile dahî vukû' ba'de't-ta'lîl olur. Lâkin şârih ve muhaşşîlerin mesâ'il-i metn üzere îrâd eyledikleri delîlleri hakikat-i metnin delîli olmakla ve onu mü'eyyid *"ke-ennehu"*⁴ gibi ba'zı edât-ı zann ile musannifin[e] isnâd etmeleri ile zâhir oldu ki kendileri mücerred nâkildir, müstedil değildir. İbârelerde ve muhâverâtta bunun vukû'u çoktur.

Hey'et-i delîl ikiye münhasır olup ibârelerde ya sâde mâdde veya mâdde me'a's-sûre bu ikiden hâlî olmayıp sâde mâdde olduğu vakitte sûretini gidermek ehline âsân olmakla bi-tamâmihi illet ma'lûm olduğuyula ma'lûl vücûda gelir. Zîrâ ma'lûlün illet-i tâmmesinden infikâki mümteni'dir. Her bir şey-i mümkün kable vücûduhu vücûdu ve âdemi müsâvî iken hîn-i vücûdun-

1 Kıyâsları yanında olan önermeler. (Çev.)

2 Tanımları kendisiyle beraber anlaşılan kelimeler. (Çev.)

3 Mâlûlün o illet ile vuku bulmasından sonra illetin açıklanması ve gösterilmesi. (Çev.)

4 Sanki o. (Çev.)

da illet-i tâmmе sebebiyle vâcib olur, vücûda gelir. “*Mâ lem-yecib lem-yûced*”¹ dedikleri hîn-i vücûda nazarladır. Ammâ kablehu mümkündür. Vâcib değildir. Gerek netîce illetinden zuhûru lüzûmu ve gerek âdî ve i’dâdî ve tevlîdî olsun her ne ise ona göre vücûb sâbittir. Adem-i infikâki müttefeku’n-aleyti. Gerek hey’et iktirânî ve istisnâ’ide delîl lâ-büdd mükerrerdır. Bir harf dahî ziyâde noksân olmayarak mükerreri iskât bâkî netîcedir. Gerek matlûbun aynı olsun gerek olmasın netîce-i âhîr her halde matlûbun zâten aynı olur. Ammâ vasfen gayrı olur. Zîrâ kable’l-istididlâl mechûl ve ba’dehu ma’lûm olur.

Yukarıda zâhir oldu ki bir kıyâsın iktirânî ve istisnâ’i olduğunu temyîz her kıyâsın kendi netîcesi aynıyla yâ nakîziyle bir mukaddimedeki bi-hey’etihi mezkûr ise istisnâ’î bi-hey’etihi mezkûr olmayıp ba’zısı bir mukaddimedeki diğeri mukaddime-i uhrâda olursa iktirânîdir. Netîce bi-tamâmîhi mezkûr olmak her bir kıyâsta lâzımdır. Fakat farkları aynı ya nakîzi bi’l-fi’l bi-hey’etihi bir mukaddimedeki mezkûr olup, yâhûd müteferrik olarak mukaddimâtta zikr olmasındadır. Kıyâs-ı basitlerde nev’inin farkında iştibâh kalîldir. [115] Fakat istisnâ’înin evvelinin gayr-ı müte’ârefinde iştibâh olunub iktirânî zann ediyorlar. Hâlbuki azhardır, hemen kavâ’idi zuhulden nâşîdir.

Ammâ kıyâs-ı mürekkebe çoktur. Zîrâ kıyâs-ı evveli matlûba tatbîk edib onun bizzat kıyâsı zann ederler. Bazen nakîzi bi’l-fi’l mezkûr görürler. Hâlbuki iktirânî şartıyyedir. Kıyâs-ı hulfîde olduğu gibi ya aynını görürler, müstakîmin kıyâs-ı ahîr iktirânîsinde olduğu gibi, mücerred kâ’ideyi zabt etmediklerinden tevehhüm ederler. Ve menşe’-i cemî’-i tevehhüm her kıyâs kendinin mâ-ba’inde gelen netîce-i lâzîmesine mîzân etmeyip kendi netîcesinin gayrına mîzân etmektendir. Mürekkebe her kıyâsın netîcesi akîble-rinde gelen netîcedir. Matlûb kıyâs-ı ahîrin akabinde gelmek ile zâhirdir ki matlûbun bizzat kıyâs-ı ahîrdir. Ona mîzân olunmak lâzımdır. Hangi nev’den olduğunu fark da ona tatbîk ile ma’lûm olur.

Vâkı’â evvel ve evsatta gelen kıyâslar dahî matlûb için sevk olunub ve delîlinin delîli ve bi’l-vâsıta kendinin delîli ve mebnâsı ise de nev’inin far-

1 Zorunlu olmayan, var olamaz. (Çev.)

kında mîzân her kıyâs kendi netîcesine kılmışlardır. Onun için iktirânî ile istisnâ'yye ta'rîflerinde netîcesinin aynı ya nakîzi bi'l-fi'il bir mukaddimedede zikr oluna ve olunmaya dediler. Da'vânın ya matlûbun aynını ya nakîzini ta'bîr etmediler. Bu ta'rîflere ziyâde dikkat ve kemâl-i zabt lâzımdır. Tâ ki bu misillu tevehhümât ve istisnâ'înin gayr-ı müte'âreflerine iktirânî vehmleri mündefi' ola. Hemân edât-ı istisnâ bulunmadığıyla iktirânî zann olunmaya. Zîrâ ma'lûmun oldu ki istisnâ'înin ta'rîfinde harf-i istisnâ olmak yoktur. Mukaddimâtının birine mukaddime-i istisnâ'yye denilmesi ve kendine istisnâ'î denilmesi ekser ağılebde edât-ı istisnâ bulunduğu nazaraandır ve vechi tesmiyede ise bu kadar münâsabet kâfîdir. Hiç olmazsa dahî câ'izdir.

Bir şeyin ıtlâkında ve adem-i ıtlâkında i'tibâr o şeyin ta'rîfinin sâdık olup olmamasındadır. Her kimin ta'rîf olursa onun efrâdında olur. Gayri şey'e bakılmaz. Meğer ki hâssası ola. Hâssadan dahî ta'rîf gibi zî-hâssayı îzâh ve imtiyâz eder. Bir kıyâsın mukaddimâtı ma'lûm olarak sübûtu, netîcesinin sübûtunu müstelzimdir. Şâyet mukaddimâtı nazârî ise mukaddimâtı isbâtla nazariyyeteyni izâleden sonra vâzıh olur. Yâhûd evvel emirden her bir hafâyı izâle için mürekkeb [116] tertîb edib cemî'-i nazariyyâtı isbâtta sonra matlûb zuhûra gelir.

Delilde hafâ kaldıkça çare yoktur. Netîce hafî kalır. İllâ havâss ile diğer delîl-i aklî veya naklî ile zâ'il olmadıkça her ne kadar hafî ve meçhûlün var ise lâ-büdd onu müzîl olan delîline cehildendir. Ya mecmû'u ya ba'zısı meçhûldür. Zîrâ kemâl-i ilme nakîzi kemâl-i cehle ve ba'zı cehl ve ba'zı ilmdir. Bir şey her bir cihetle bilâ-hafâ bilmek makbûldür. Ba'zısını bilmek ba'zısını bilmemek mecmû'una cehliden fenâdır. Zîrâ kemâl-i cehli olan iddi'â-yı ilm etmez ve etse de kandıramaz. Ammâ benzerce bilib okuyan kimse câhil-i mahz gibi yalnız hâlî olmaz. Belki hem dâll hem de mudill olur. Âlimin zayıfı gayrının dinine zarar verir. Nâsıl ki hazâkatı olmayan tabib-i nâkis marîzin perişâniyyetine ve belki bazen mevtine sebep olduğu gibi. Zîrâ âlim cühelânın imâmı ve muktedâ bihidir. Muktedânın mugâyir fi'ili ancak kendi salâtına zarar verir. Ammâ imâmın salâta mugâyir ameli kendinin ve cemî'-i muktedânın salâtını ifsâd eder.

Âlimin kavli ve fi'li senedir. Bir âlimde mugâyir bir fi'li görüp bir câhil o fi'l ile meşgûl olsa câhil ma'zûr olmayıp kendi müstahakk-ı 'ikâb olursa da yine o vizirden âlime râci' olur. Âlimin bir münkeri celiyyen mürtekeb olmasında izlâl ve hafıyyen işleminde nifâk ve riyâ ve şirk olmakla her taraftan âlimin irtikâbı câhilin irtikâbından eşdedir. "Âlim azınca, âlem azar" dedikleri bunun içindir. Her ne kadar şer'at sâbit ise de câhil olmak hasebiyle şer'ata bakmayıp âlimin kavline ve fi'line bakıp onu şer'at bilir. "Eğer bu câ'iz olmazsa bu âlim işlemezdi" diye istisnâ'nın ikinci tarîkinin ya müte'ârefinden ya gayr-ı müte'ârefinden Türkçe kıyâs ile cevâzına istidlâl eder. Ma'âzallah hill-i hürmet yine böylecedir. Bu misillü âlimlerin böyle olması hemân kâmil olmayıp noksân olduklarından, noksân olmaları her bir şeye tarîkiyle ittılâ' kesb edemediklerindendir. Âlim-i kâmil hâdî ve mühtedî olub aslâ kendinden muhâlîf-i şer'-i şerîf sâdır olmaz ve öyle olarak yine *"beyne'l-havf ve'r-recâ"* niyâz ve münâcât edib kalbinden acz ve huşu noksân olmayıp ubûdiyyete mahv-ı vücûd ederek her neye baksa tevhîdine bir halel gelmeyip her bir mülk ve tasarrufu [117] Cenâb-ı Hakk'a hasr ederek 'adem menziline tutarak isbât-ı vücûd hülyâlarından vücûd ve kalbini berî kılar. Te'âlâ hazretleri bizi onlara ilhâk ve tâbi kılıp kendilere bağışlaya. Âmin.

Öyle olunca bir maksûda bi-zâtihî sa'y abestir. Hemân tarîkine sa'y edib ve hakkın tevfiğini ilticâ ile maksûda vuslât olur. Her bir zahmet ve gayret tarîktedir. Vuslâtta bir ta'b yoktur. Bu âlem dâr-ı uhrâya ve vahdâniyyete tarîk olmakla bu âlemin eczâsıyla sâni'in vücûduna ulaşmak lâzım iken şimdi şâhid-i perde olub hilâfına ve zıddına mü'eddî oluyor. Bir hâneye gelip sâhibi matlûb iken sâhibinden gâfil olub hânenin nakşıyla aldanmak ve matlûba mûsil tarîkte eğleşip kalmak âkibet o tarîkte ve o hânede bilâ-vusûl me'yûs ve mahrûm kalmağı mûcibdir.

Her bir metâlîbe tarîk nazar olub ona da esbâb-ı akl ve havâss-ı selîme ve haber-i sâdık olduysa. Cemî'-i âkil ve âkileye delâ'il-i akliyye yâ nakliyye ile vâsıl-ı metâlîb olub fevz-i felâh bulmak aslah ve evfakdır. Vâkı'â müessir değilse de bizim me'mûriyetimiz teşebbüs-i esbâb ve inkiyâd-ı şer'at ve itâ'at-

tır. Cenâb-ı hakkın halkı ve tevfiği mercuvdur. Abde lâzım olan ubûdiyyet ve hizmet ve me'mûru'n-bihi edâdır. Seyyidinin kendine ne mu'âmele edeceği kendinin vazîfesi değildir. Rahmetten ye's menhîdir. Me'mûriyyetini bi-kadri'l-vüs' [eda] edib ilticâ ve recâ ve hüsn-i zann ile uğraşan "ene 'inde zannî abdî bi" tecellisine mazhar düşer. Hemân lâzım olan teşebbüs-i tarîk ve meslektir. Bu teşebbüs lâyıkıyla olmak ehliyet nazarıyla olur. Bu da zâhirdir.

Merhûm kıyâsı "*kavlün müellefün...*" ile ta'rîf etmesinde kıyâsta hey'et-i sûriyye bulunup eczâ'-ı mâddîyenin mecmû'unu sâ'irkiler gibi vâhid kılması na işâret eyledi. Zîrâ akvâl-i müellef olduğuyla kavl-i vâhid gibi olur. Ammâ ta'rîf meşhûr ta'rîfe ve delîl-i usûlîye şâmil olub onlar bazen müfred olmakla "*mâ yelzemu...*"¹ diye lafz-ı âmm olan *mâ* ile beyân eyledi. Her ne kadar murâd mürekkeb olduğu beyânları karînesiyle zâhir ise de bu ilme'l-yakîn ancak delîl ile olur. Ayne'l-yakîn hakke'l-yakîne bununla vâsıl olunur. Bunlar olmadıkça lâ-ekall ilme'l-yakîn bulunmalı tâ ki tevhîd ve îmân sahîh ola. Zîrâ ilm ef'âl-i kulûbdan [118] olmakla mahall-i ilm kalb olub kalble ilm ve tasdik insanı mü'min kılar.

Vâkı'â sebeb-i kavî olub ve ibtidâ hâricden alıp kendine ve ba'dehu mahall olan kalbe vaz' eden akıl olmakla ilm "*husûlu sûretiş-şey'i fi'l-akli*"² denildi ise de yine mahall-i kalb demelerine ve kalble tasdik ve ilme'l-yakîn olmasına münâfi değildir. İbtidâ husûlune nazarla böyle ta'rîf olunub gâyet ve takrîrine nazarla kalbdır. Baksana ki "ra'eytü", "vecedtü" kelimeleri bildim ma'nâsına olursa ef'âl-i kulûbdan add ederler. Ammâ "gördüm", "buldum" ma'nâsına alınırsa add etmeyip bir mef'ule ta'addî eder. Onun için ismine ef'âl-i kulûb denildi. Her ne kadar tesmiyede münâsebet vâcib değil ise de kalbde takarrur etmeyip akılda kalan ilm müzebzebdir, i'tibâr olunmaz ve sâde akılla işi görenler zâyi' oldular ve bu kadar hâcegân efendilerimizin terbiye ve ta'lîm etmeleri hemân mahall-i ilmi ve tahsîlini ta'lîm içindir.

Şu kadar mesâfe mahalleri akıl idrâk eder. Me'a-hâzâ sûretâ kendine bir şibr miktarı olub fi'l-hakîka muttasıl olan sûret mahall-i kalbini idrâk edib

1 Gereken. (Çev.)

2 Bir şeyin suretinin/formunun akılda meydana gelmesi. (Çev.)

hâricden olduğu ilmi kalbine vâzih edemez. Mahall-i ilm-i kelâm-ı nefî kalb olub lisân, mücerred fu'âdda olan kelâm-ı hakîkiyye delîl olduğu ve akıl kalbin hâdimi olub hâricden cem' edib kalbe vâzih etmek kârı olduğundan çok kimse gâfil olmakla hakikat-i ilme ve tamâmına vâsıl olmayıp yolda kalır. Zîrâ kemâl-i ilm-i zâhir, ayn-ı bâtıdır. Gayrılık yoktur.

[Kıyâs Şekilleri ve Darpları]

Merhûm kıyâs-ı taksîmden sonra birer külliyye zikr edib kimi mücerred ıstılâh ve tesmiye olub ve kimi kâ'ide-i külliyye-i muttaride olmakla ez-cümle matlûb ve netîcenin mevzû'u hangi mukaddimede bulunursa suğrâ ve mahmûlu hangi mukaddimede bulunursa kübrâ kazıyyeleri muttaride olmakla tertîb-i zikriye nazar olunmayıp tetâbuk-ı kâ'ideye bakıla. Mevzû' müştemil mu'ahhar gelse de lâ-büd suğrâ ve mahmûlü müştemil mukâddem zikr olunsa da kübrâdır. Meselâ, âyet-i kerimde *"in tûbde lekûm tesu'kum"*¹ şartıyyesi kübrâ ve *"in tes'elû anhâ hîne yunezzelû'l-Kur'ân tûbde lekum"*² kazıyyesi suğrâdır. Me'a-hâzâ mukaddem ve mu'ahhardır. Zîrâ sâni netîcenin mukaddemini ve evvel tâlîsini müştemildir. Zâhirdir ki netîce *"en tes'elû anhâ hîne yunezzelû'l-Kur'ân tesu'kum"*³ olub ve evsât suğrâda tâlî kübrâda mukaddem olan *﴿إِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسْوَكُمْ﴾*⁴ kavli-i şerîfidir. Bu netîce mukaddime-i şartıyye [119] hizmetinde dahî bulunup ba'de tâlînin nakîzini istisnâ mukâddemin nakîzini netîce verir. O da matlûb olan *"lâ tes'elû"*⁵ nehiyden müstefâd olan kazıyyedir. İki ya üç kıyâstan mürekkeb hulfidir. *Câmî Hâsiyesi*'nin mukaddimesinde mezkûrdur

Ba'zıları bu kâ'ideden gâfil olub bu misillü şekli-i evvelden olan kıyâs-ı râbî'den zann edib me'âlde kat'-ı nazar intifâ'-ı şartıye bakmayıp ve ba'zı râbî'den olanı evvelden vehm etmiştir. Hemân tertîb-i zikriye bakıp bu kâ'ideden gâfil olmasındandır. Hattâ *Tasdîkât*'ın metninin ibtidâsında olan *"el-makâletü's-sânîyetu fi'l-kazâyâ ve ahkâmihâ ve fi'l-makâleti's-sânîyeti mukaddimetün ve selâsetü fusûlin"*⁶ kıyâsını ekser ulemâ râbî'dendir diyerek

1 "Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek." Mâide, 101.

2 Kuran indirilirken onunla ilgili sorarsanız size açıklanır. (Çev.)

3 Onunla ilgili Kuran indirilirken sorarsanız hoşunuza gitmez. (Çev.)

4 "Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek." Mâide, 101.

5 Sormayın. (Çev.)

6 İkinci makale önermeler ve hükümleri ile ilgilidir. Bu ikinci makalede bir mukaddime ve üç fasıl vardır. (Çev.)

müzâkere ve ba'zı bütün gafletle sâlisten demiştir. Me'a-hâzâ evvelden olub mukaddime-i sâniye suğrâ ve mukaddime-i ulâ kübrâdır. Çıkan netîcesine nazarla evzahu'l-vâzihâtan olur. Gerek müsamaha olan netîcesi olsun ve gerek tahkîk-i netîce olub kendine kübrâ-yı matviyye zamm olunsun kıyâs-ı müsâvâtta ve o makamda tafsîl olunduğu vech üzere bu misillü tevahhümât ve iştibâhat pek çoktur. Hemân kavâ'id-den ve ilmden gâfil olub sûrette ilmde bulunmaktandır.

Eşkâlin erba'aya taksîmi kıyâsı bi-hâlihi mezkûr istisnâ'ının evvel tarîkinin gayr-ı müte'ârefidir. Zîrâ mezkûr şartiyyelerin mukaddemleri mukaddime-i istisnâ'ıyye müreddide olunarak matvî olub mukaddem olarak mukarrer ve melhûz olmakla ba'dehu mezkûr şartiyyât aded-i terdîd mikdârı zamm olunarak tâliyâtın aynı olan mezkûr şekl-i evvel ve sâni ve sâlis ve rabi'a şeklin taksîmi netîce olur. Burada iktirânîden olmaz. Ba'zı makâm-ı terdîdde ikisinden de câiz olur burda. Fakat istisnâ'iden olur meğer ki teklîf oluna. "Fe hüve" zamirleri en yekûnenin masdarı kevne râcî' olub kevnde şekl ve hey'etten ibâret olmakla netîcenin mevzû'u mutlak şekl-i mukassem ve her biri mahmûl ve aksâm olmuştur. Gaflet olunub iktirânî denilmeye zann eden çoktur. İspâtta ve izâhta eşkâlin farkı yoktur. Fakat evvelin netîcesinin lüzûmu beyyin, sâ'irleri gayr-ı beyyindir. İcâb ederse isbât olunur, mutavvel kitâblarda olduğu gibi. Lâkin ehli 'indinde hâcet olmayıb tasvîrce dahî farkı yoktur. Evvelden tasvîr etmekle sâ'irinden [120] tasvîrin farkı yoktur. Ta'rîflerini ve ka'ide-i tertîbini bilen kimse 'indinde ve cemi'si de ibârede vâki' ve çoktur. Zâhir ve vâzıhtır.

Merhûmun şekl-i râbî' tab'dan cidden ba'id demesi mübtediye nazaran-dır. Tab'-ı müstakîme nazaran değildir. Ondan kat'-ı nazar şimdi ba'zı muğâlata-i bâride edib râbî'den kıyâs ibârede nadir vâki' olur diye hüküm ve üzerine merhûmun bu sözünü sened çekerler. Bu dahî a'ceb-i acâibdendir. Bir şey tab'dan ba'id olmakla vuku' olmamak lâzım gelmez ve me'âlleri her vecihle müteğâyirdir. Hâlbuki ta'bdan murâd ise ta'b-ı mübtedîdir. Ne hâcet tecrübesi âsândır ki ba'zı mübtedî beş on gün ehlinden tarîkini ve üslûbunu görmekle şekl-i evvelden sehl olarak sür'atle râbî'den tertîb ediyor, asla ta'ab

çıkmayarak. Zîrâ ma'lûmun oldu ki her şeyin güçlük ta'rîfini ve şurûtunu külliyye olarak zabt etmektedir. Zabıt olduktan sonra icrâ pek âsândır ve icrâ etmekte kavâ'idin birisi âharından aslâ farkı yoktur.

Şekl-i evvel ta'rîfi ve şurûtu ile zabıt edib icrâ etmekte diğer şekli ile kat'a farkı yoktur. Fakat nazm uslûbca ibtidâ delîle şurû'da suğrâ ile olub suğrâda sâni evvel müşârik olmakla evvele mukârin oldu. Onun için tab' sâhibinin 'indeinde şekl-i evvele redde hâcet yoktur. Ya'nî intâcî, delîle hâcet yoktur. Şekl-i râbî' suğrâda ve kübrâda mugayir olmakla nazm-ı evvele ba'iddir. Yoksa tertîbçe ve delîl-i evvelce farkları yoktur. Şâyet birinin intâcında hafâ olursa şekl-i evvel mîzândır, irca' olunur. Eşkâl-i selâsenin intâcî gayr-ı beyyin dedikleri hafî olana nazarandır. Yoksa ekser bunlardan tasvîr olunur. Samî' teslîm eder. Evvel gibi aslâ şübhe olmayıp isbâta ihtiyâc olunmaz.

Bu risâle muhtâsâr olub fakat mi'yâr olduğundan yalnız evvelin darblarını beyân etmiştir. Tâ ki kendisi kânun ve mîzân olub her bir intâc kendisiyle olsun için "fe teverrede" kavlindeki fâ-ı fasîha ve şart-ı mahzûfa işâret ise *"veş-şeklül-evvelü hüvellezi cu'ile..."*¹ kavl-i istisnâ'îyye-i mutekaddime olub "fâ" ile medhûlu mukaddime-i şartiyye oldukta istisnâ'înin tarîk-i evvelinin gayr-ı müte'ârefinden ayn-ı mezkûr bir kıyâs olur. Yalnız "fâ"nın medhûlü netîce olur. Bunun emsâli ibârede [121] pek çoktur. Nerde ki bir hamliyye ya bir hayli ibâre ile bir bahs beyân olunub ba'dehu onun lâzımı "fâ" ile gelen mevâzi'in cemi'si bundandır. "Fâ"nın mâ kabli her ne hüküm ise mukaddime-i istisnâ'îyye-i mukaddime ve "fâ" me'a medhûlihi şartiyye ve sâde medhûlu netîce olur.

Arabî'nin gayrı elsinede dahî pek çoktur. Nasıl ki ba'zı kimseye birer şey'i ifâde edib ba'dehu o kimse böyle ise söz yoktur ve hakkım yoktur diye bu misillü kelâmın cemî'si bundandır. Ba'zı ibârede cevâbı zikr edib lâyıkıyla anlatıp su'âl def' olduğu beyân olunduktan sonra "fe la-ışkâl" gibi lafz gelir. Bu kavlin mâ-kâbli takarrur eden istisnâ'îyye ve bu kavl "fâ" ile şartiyye ve medhûlu "fâ" olan "lâ-ışkâl" netîce olur. Zîrâ şartiyyeyi zikirden sonra birekrâr, lâkin ile delîl istisnâ olunmanın ma'nası kalmaz, mâdem ki evvelen

1 Birinci şekil ki [ilimlerin mi'yârı] kılınmıştır... (Çev.)

takarrur etmiştir. Eğer takarrur etmezse zâten bu misillu ve “fâ”nın isti‘mâli sahîh olmazdı. Zîrâ bu “fâ” gelmez, illâ mâ-kabli vâzih ve mukarrer olunca gelir “fâ” mevâddında ekser muhaşşîn ve şurrâh *“izâ kane’l-emru kezâlik”* diye takrîr ettikleri bunu müsbittir, gaffet olunmaya!

Lâkin bu misillu makâmın evvel tarîkinin gayr-ı müte‘ârefinden olması fakat mâ-kablinde şartiyye zikr olunmayıp ya hamliyye ya birer ibârâtta “fâ” delâlet edib şart-ı mahzûfa bunlar olup ve “fâ” dahî bir kaç defa gelmezse, ammâ “fâ”nın mâ kabli şartiyye olup “fâ”nın işâret ettiği o şartiyyenin tâlîsi olursa o “fâ” me‘a mâ kablihi iktirânî şartî olup ya kendine diğer mukadde-me zamm olunur. Mürekkeb ya müstakîm olur “fâ” bir olursa müte‘addid olsun yâhûd şartiyye basît olur, “fâ” bir olur ve eğer mâ kabli şartiyye olmayarak fâ-yı fasîha müte‘addid olursa hem istisnâ’ının gayr-ı müte‘arifinden ve hem müstakîmden tertîb olunur. İbtidâ zikr olunan “fâ” mülâzemesinden bed’ olunursa müstakîm olup nihâyetinde mukaddem istisnâ olunur. Eğer mâ-kabli evvel zikr olunub hamliyye olarak sonra “fâ” mülâzimesi zikr olunursa gayr-ı müte‘ârefinden mürekkeb olur. Ya’nî ikisinde ibtidâ-ı kıyâsa evvelki “fâ”nın mâ kabli olan hükm-i mukarrerin zikriyle bed’ olunub şartiyye olarak bed’ olunursa müstakîm, hamliyye olarak bed’ olunursa gayr-ı müte‘â-reflerden mürekkebdır. Her birin “fâ”nın adedince akyiseden mürekkeb olur. Mâddelerinde cümlesi mezkûr ve zâhirdir, [122] gaffet olunmaya!

Çok kimse iktirânî ile istisnâ’ının ta‘riflerinde gâfil olup *“mâ nabnu fih”*de olan ibâre misliye iktirânî dediler. Aynı netîce mukaddime-i vâhidede olup dururken ve bi’l-farz iktirânî olsa suğrâ hamliyye, kübrâ şartiyye olur. Hâlbuki bu hey’et matbû‘ ve vâkî‘ olmadığı kütüb-i mantıkta musarrahtır ve ta‘rif istisnâ’îye muvâfık ve efrâdından olan iktirâniden olması bâtıldır ve istisnâ’î tesmiyesi ba’zı efrâdının olduğu içindir. Bunun gibi emsâlî çoktur.

Baksana ki kıyâs-ı müsâvât denilir. Hâlbuki ba’zısı müsâvî gibi ve ba’zısı mübâyin gibi ve ba’zısı kısım gibi çoktur. Asıl i’tibâr ta‘rifin sıdkınadır. *“Ve durûbuhul-müntice erba’atün”*² da vâsına mâ ba’dinde gelen gerek durûb ve

1 Durum böyle olunca. (Çev.)

2 Sonuç veren darpları dört tanedir. (Çev.)

gerek emsilenin mecmû'u "var" ile zikr olunarak delîl olub bilâ-terdîd şekl-i evvelden olur. Bu da ma'nâca zâhirdir. Eğer mevzû' müfred olarak darbü'l-evvel diye iddi'â olunursa terdîd olur. Lâkin "beyne'd-durûbi ve'l-emsileti" iddi'â-yı mugâyeret ve ehadühümâ âhara delîl olmak ve sâ'ir kelâm burada melhûzdur. Lâkin iktirânî-yi şartîyi "*mürekkebüm min hamliyyeteyn ve muttasileteyn...*"¹ diye taksîminde aksâma hasrı da'vâ ve aksi câ'iz olub aksâma hasrında emsile delîl olduğu vakitte kübrânın mutazzammın olduğu altı kaziyyenin her biri kendi ve eczâ'-yı mâddiyye-i mahsûsasıyla isbât olunur. Cümlesi gayr-ı müte'âref olarak hâşiyede mezkûrdur.

Bu taksîmlerin cemi'sinde yine terdîdi adedi mikdârı kazâyâyı müştemil olarak suğrâ ile takrîri dahî câ'izdir. Meselâ bu taksîmde altı kazâyâ-yı müştemile suğrâ ile olur. Her ne kadar müsâmaha edib altı suğrâ ile ta'bîr olunursa da yine suğrâ birdir ve basîttir. Zîrâ suğrâ birkaç kazâyâya kübrâ böyle olmakla kıyâs mürekkeb olmaz. Tâ ki makâm netîceye gelip çıkıp çıkmadığı görünmedikçe. Bâlâda beyân olunmuştur.

Ve hem suğrâ kübrâsız olmaz, adedce dahî böyledir. Müte'addid suğrâ ve kübrâ denilmesi müsâmahadır. Çifte suğrâlı denilen hakikat bir suğrâ olub iki kaziyyeyi müştemildir. *Nâci* sâhibi lafzı müfred ile mürekkebe terdîdi kıyâsında ve kübrâ "*müştemiletün alâ kaziyyeteyn*" dediği gibi. Şârih-i mezkûrun [123] "*mürekkebün min suğrâ...*"² kavinden iştibâh edib müreddide olundu.

Mürekkeb dedikleri me'a-hâzâ murâd-ı şârih eczâ'-yı kıyâs-ı basît-i mezkûru beyândır ve mürekkeb demeden murâd basît mukâbili demek gelir, ancak vâki'i beyândır. Zîrâ her bir kıyâs bi'z-zarûre mürekkebtir. Kelâmlarına dikkat lâzımdır. Sâbıkan ulemâ efendiler -rahimehumullah- her bir fevâ'ide ve menâfi'e işâret ve ekserisîni tasrîh edib öylece müzâkere ve mübâhese ederek meşgûl olurlar imiş. İbârelerine nazar sâhibi nazar eylediği vakitte cümlesini vâzih ve aşikâr görür.

İbârâtın mâ-'adâ elsine-i nâsda mantık ile âdâbın ve sâ'ir ulûmun eczâsı zâhirdir. Fakat ağızlarından hurûc edene idrâk olmadığından müfid olmaz ve biri âharı iknâ' ve irzâ edemeyip haksızlıkta bulunursa. Eğer ilmle olsa

1 İki hamliyye ve iki muttasıladan oluşur. (Çev.)

2 İki önermeyi kapsar. (Çev.)

3 Küçük öncülde oluşur. (Çev.)

mu'âmele başka olub sıfatı cehâlet olmaz. İzhâr-ı savâb olan gâyeteye muvaffak olunur. Niyet-i hâlis ile mücerred tevhîd ve tasdîk takviyete ve ikmâl için hangi ilmle uğraşılırsa sevâbdır. Ve eğer izhâr-ı fazl ve tahmîl-i ibâd ve tezkiye-i nefis ile velev hadîs ve tefsîrle müzâkere olunsâ hatâdır. Belki gayrisından beterdur. Husûsan ta'îlîm ve ta'allûm vazîfelerinde izhâr-ı savâbın dahî ma'nâsı bu ikiden biridir. Eğer ta'îlîm ve ta'allûmden gayrı bir üstâdın ve tâlibin niyeti ve kasdı olsa hatâdır ve niyette ıztırâr dahî olmadığından bir gûnâ te'vîl kâbil değildir. Asıl maksûd bu niyet olub ba'zı istitrâdı zâhir diğeri hakkında lâ-yucâb bulunmakta be's yoktur, riyâ ve şirke mukârin olmadıkça.

Nifâk akbah-ı evsâfdır ve ekserî ulemâ sûretinde olanlarda bulunur. Cühelâda dahî çok ise de ilm-i nâfi'i ve hakîkî kesb edib elyâkı dâmen-i şer'den ayırmaya ve Cenâb-ı Hakk'ı dâ'imâ zikr edib elden geldikçe i'râz etmeye. Tâ ki kesb-i ilme dahî medâr ola.

Merhûm, *"emma'l-kıyâsü'l-istisnâ'î fe's-şartıyyetu..."* kavli yine bi-hâlihi istisnâ'înin evvelinin gayr-ı müte'ârefindendir. Mürekkebe ya basît olarak mezkûr olan iki şartıyye ki ma'nâda dördttür. Bunlar mukaddime-i şartıyye olub mukaddemlerinin aynı olan munfasıla-i mureddide-i matviyye dahî mübtedâ zikr olunub istisnâ'ıyye olmakla tâlînin aynı olan dördün beyninde mureddide netîce hâsıl olur. O da matlûbedir. Bu misillu [124] bir mukaddimesi mureddid ve terdîdi kadar şartıyye gelen mevâzi'de o mureddidi ba'de's-şartıyye zikr edib müte'âreften olmak olmaz ve olsa ne üslûb ve ne ma'nâ mütenasip olmaz. Ancak bu misillu makâm-ı ibtidâ istisnâ'ıyye-i mureddide ba'dehu şartıyyât zikriyle olur. Böyle olduğu zâhirdir. Ammâ mukaddimesi mureddid olmayan gayr-ı müte'ârefin ibtidâ şartıyyesini ba'dehu istisnâ'ıyye mukaddimesini zikr edib müte'ârefi hey'etiyle zikr etsen sahîh ve ma'nâ dahî müstakîm olur.

Zihnin ve kalbin hâzırdır, tecrübesi âsândır. Tecrübe ile mücâdele etme. Zîrâ bizim beyân ettiğimiz kavâ'id-i müceddidenin cümlesi bedihî olub ülu'l-'ukûl 'inde bedihîdir. Belki cühelâ ve çocuk 'inde zâhirdir. Baksana ki

1 İstinâi kıyâsa gelince (onda bulunan) şartlı öncül ... (Çev.)

sâ'ir ulûmdan mübâhese ehli mümeyyiz olmadıkça temyîz olunmaz, velev mugâlata-i sırfe olsa zuhûra çıkmaz, ehli olmadıkça. Ammâ bu meslek-i cedîd ile olan mübâhesede hangisi hak olduğunu ekserî mevzû'da cühelâ dahî bilir. Mâdem ki küllî-yi muttarid olub tehallüf olmaya, şu hüküm şöyledir ve külliyyen muttariddir. Eğer teslîm etmesen tehallüfünü bul demiş olsun. Sâmi'în olanlar söz kalmadı diye teslîm ederler. Meğer ki o delîl bir maddede cârî ola da hüküm tehallüf ede ol vakitte nakz olunur.

Bu misillu îrâd-ı delîl ve nakz ve teslîmât cühelâ ve sıbyân ve sâ'ir millet beyninde çoktur. Dikkatle sima'da aşikâr olur, her ne kadar müstakîm olmayıb cehl sebebiyle fâ'ide vermez ise de. Beyân olunan kavâ'id-i muhterî'a-i nâfi'a bi-tevfîkihi teâla muttarid ve küllî ve tâlib-i ilme elzem ve ehemm ve enfa'dır. Bu meslekten gaflet ilmden gaffettir. Bir kaç gün görüb, işiten tâlib-i âkil lâ-büd idrâk eder.

[Maddesi Açısından Kıyâsın Çeşitleri]

Merhûm kıyâsın mevâddı ve sûretinden ferâğdan sonra hitâm bulmak lâzım iken, yine kıyâsın mâddece hâlerinden bahse şürû' edib burhân ve kısımları ve eczâsı bahislerine tasaddî etmekle şurrâh, musannifin kıyâsın bi-hasebi's-sûre beyânından fâriğ olub bi-hasebi'l-mâdde beyânına şürû' eyledi diye müsâmaha eylediler. Çünkü bu mülâzemelerinin zâhiri muhâlîf olub evvelâ mevâd sûretinden makâm-ı mevcûd ma'lûm olmak lâzım olduğu ve merhûm dahî bu kâ'ide üzere evvelâ mevâd olan kazâyâyı ba'dehu sûretiyle bahs-i kıyâsa takdîs ma'lûm olmakla bu mülâzemeleri müsâmahaya [125] mahmûl olub bu bahisten murâd sıfât-ı mukaddimâta şürû'dur, ya'nî mevâd olan kazâyânın ne gûnâ olduğu sıfatını bilmek lâzımdır ki hattâ netîce-i lâzimesi ona göre ola, yoksa beyân mevâd sûretinden sonra olamaz.

Baksana burhân, cedel ilâ ahirih beş türlü kıyâsın ta'rîflerinde *"mürekkabün min mukaddimâtin"*¹ diye mâddece fark etmeyib mukaddimât lafzından

1 Mukaddimelerden mürekkeptir. (Çev.)

sonra gelen sıfatı olan yakîniyye, maznûne gibi vasıflar ile birbirinden fark ede. Mukaddimât olan mâddede ve mukaddimâtın terekkeb etmek hey'et-i sûriyyede fark olmayıp ikide beyân olunduğuna binâ'en ve mâdde ile sûrette hiç birinin farkları olmayıp hemân farkları mevâdd-ı kıyâsın sıfatı olan yakînî zann gibi vasıflarda olmakla ve buradaki bahisten maksûd yalnız olduğu tasrîh edip Türkçe sıfât-ı müteğâyire ile beyân ve takyîd etmekle iştibâh mündef' olub kazâyâ bahsi, bahs-i mevâdd ve kıyâs bahsi, bahs-i sûret ve bu bahs bahs-i sıfât-ı mevâd olduğu zâhir oldu.

Mevâd zâten bilâ-sûret ve me'a sûret câ'iz olub sûret bilâ-mâdde olamadığı gibi mevâd "bilâ-sıfatin min sıfâtihâ" bulunamaz. Onun için bahsine tasaddî lâzım oldu. Belki elzemdir tâ ki mukaddimâtın evsâfını imtiyâzıyla netîcenin dahî evsâfı zâhir olub matlûbda yakîn iktizâ eden mahallerde mukaddimâtı yakîniyyâtın götürüb zann iktifâ eden mevâzi'de mukaddimât-ı zanniyye ile iktifâ ede. Bu temyîz pek ehemm ve lâzımât-ı dîniyyedendir.

Mukaddimât maksûd üzere olmadıkça matlûb hâsıl olamaz. Asıl hüner tertîb-i mukaddimâttadır. Mâddece ve evsâfca ve hey'etce bilib muvâfık getirmek lâzımdır. Mesâ'il-i i'tikâdiyye gibi tahkîk icâb eden mahalde mukaddimâtı yakîniyyâtın ve gayr-ı mukni'a olmak lâzımdır. Sâ'ir dahî bunun gibidir. Yakîniyyâtın aksâmı altı olub cümlesinde gelen misâl kübrâ olarak netîcesi dahî bedîhî olur, lâkin birbirine nisbet mütefâvittir.

Evveliyât a'lâ derecesidir hâric delîle hâcet olmayarak ma'lûmdur, fakat "*el-vâhidü nufû'l-isneyn*"¹ gibi mâddelerin mevzû'u ve mahmûlû bilinmek kâfidir. Bu iki bilindiğiyle nisbeti zâhir olub şübhe kalmaz. Tarafeyn bilinmedikçe nisbet bedîhî olmaz. Bedîhî dediklerinden murâdları budur, yoksa ihtiyâcı olmadık kazıyye bu kadar hiç olmazsalar [s.126] "fî"nin tasavvuruna ve ilme muhtaç olur. Onun için delîle muhtaç olmadık asla kazıyye yoktur diye ba'zıları cem'îisine müdel[lel] deyib bu misillü bedîhî olub yalnız tarafına muhtâc olanın dahî üzerine ta'rîfinin ilmiyle istidlâliyle zâhir olur dediler, ammâ ba'zıları tarafeynin tasavvurunu kesb add edib tarafeynden hârice ihtiyâc olursa nazar olmazsa yakînî ve gayr-ı müdellet dediler. Tarafeynin

1 Bir, ikinin yarısıdır. (Çev.)

ma'rifetine cemî'-i kazâyâda ihtiyâc müttefakun-aleyhdir, fakat kaziyyenin zuhûru tarafeynin ma'rifetine esahh üzere kesb sayıb delîl ta'bîr etmeleri tarafeynin ma'rifetiyle beraber şey'-i âhara muhtaç olursa nazarî ve müdelleldir. Ba'de'l-isbât vâzih olan yine bedîhîdir, ammâ bedîhî nazarî denilir, isbât ile olduğu için ve bilâ isbât olanlar bedîhî celîdir.

Müşâhedât ve **mücerrebât** dedikleri sâde müşâhid ve mücerribine bedîhî olur. Gayrı hâcet olmaz. Müşâhede ve tecrübe etmedikçe şu kadar ki kat'-ı hüküm olunur. Şübhen var ise müşâhede ve tecrübe ile diye sâmi'a hitâb olunur. Sâ'ir hafî gibi değildir. Gayr-ı havâs ile olanlar ve hads dahî böyledir. Onun için keşfe i'tibâr olmayıb ittibâ'-ı şer' lâzım oldu, zîrâ her ne kadar ekserisi sâdik olursa bazen hatâ olur. Şu kadar ki hads vâkî' olan bedîhî olur, gayrı olmaz.

Kezâlik **kazâyâ kıyâsâtuhâ me'ahâ** böyle delîl-i melhûza âlim olana nazaran bedîhîdir ve kıyâs-ı melhûzu çok kimse bilir, havâss olsun, avâm olsun ve ekser ibârede mukaddimât budur ve ba'zında sâ'iridir. Zîrâ çok mukaddimenin ve matlûbun delîli ma'lûm diye iktifâ ederler. Ba'dehu şârih ve muhaşşiler ba'zısını zikr ederler ve ba'zısını onlarda zikr etmezler cümlesi kazâyâ kıyâsâtuhâ me'a hâ dandır, bedîhîdir. Bu bedîhî olunca sarîh delîli olanın bedîhîden olduğu bedîhîdir. İbârelerde gayrı yakîniyyâtta mürekkeb olarak kıyâs az bulunur, fakat fıkıhta çoktur ve mubâhasede dahî delîl-i burhân olmak lâzımdır. Meğer ki ba'zı ilzâmî cedel ola, yâhûd hasım sana bunlar ile istidlâl etmiş ola, ol vakitte mücerred ilzâm için olur. Bir mes'eleyi isbât için olamaz, ammâ hüsn-i zann gâlib olan kimseye kelâm-ı evliyâ ve ulemâ ile ve haber-i vâhid olan hadîs ile istidlâl olundukta burhân mu'amelesi [127] eder. Bu sebebdendir gayr-ı yakîniyyât olanı takyîd lâzımdır ki yakîn haddine bâliğ olmaya ve eğer bâliğ olursa burhân olur. Fakat mugâlata ve vehm-i mahz olan olamaz. Her ne kadar ba'zı yerde vehm akıl üzere gâlip olursa da yine nefsü'l-emrde tatbîken hilâf olduğunu vâhim dahî bilir.

El-hâsıl elden geldikçe burhân ile istidlâl etmek lâzımdır. Meğer ki icâb ede onun için bu kıyâsın içinden umde ve maksûd ve makbûl burhândır diye tasrîh eyledi. Kıyâsın bi-hasebi evsâf olmada beşe taksîmi ve yakîniyyâtın altı-

ya taksîmi akyisesi her bir envâ'ı ile emsâl-i sâbıkasından zâhir ve ma'lûmdur. Her ne kadar çok ise de mâ-sabakın zabtıyla cümlesi vâzih ve ma'lûmdur *"el-umdetü hüve'l-burhân"*¹ kavli matlûb ise istisnâ'ının evvelin ile dördüncüden tertîb olunub munfasılanın terdîdî beş olmakla biri matlûb dördü delîl i'tibâr olunur, iktirânîden olamaz, matlûb mûcibe, delîl sâlîbe olduğu için. Ammâ bu kavîl delîl olub dört cüz'ün selbi da'vâ olursa üç evveliyle iktirânînin evveleyninden olur, cümlesi zâhir ve mastûrdur.

Merhûm ihtitâmı *"el-umdetü hüve'l-burhân"*² etmesinde çok irşâd edib hemen nazar burhân olmasını tenbîh eyledi. Her bir şey' ve iş burhân ile vü-cûda gelir, burhânsız dalâlette kalınır. Bu âlemde her neye mâsivâ olarak bak-san burhân vasfıyla görüp sâni'ine onunla istidlâl ve der-akab tezekkür lâzımdır. Cenâb-ı Hak'â ilm ayn-ı mâsivâyâ ilm dedikleri müteşâbih kelâm buna işârettir. Her bir masnu'ât âsâr olmakla her birini gördükte hemen vü-cûd-i sâni'e ve vahdâniyyete istidâliyle gün be gün ikmâl-i tevhîd ve onda kuvvet kesb etmek lâzımdır. Hemen bu kâ'inâtın îcâdı bize şâhid ve delîl olmak içindir. Şâhik cebelde dahî yalnız bulunsa tevhîd vâcib olduğu bunun içindir. Hiç olmazsa yanında olan kâ'inâtı ve nefsinin görür istidlâl ve tevhîd eder. Her bir iş âsâra bakıp istidlâl etmektedir.

Ba'zı ulemânın *"ma'rifetullahi hüve ma'rifetü mâ-sivâh ve bi'l-aks"*³ dedikleri buna müşîrdir. Hemen nazarın âsâr ve delîlde olsun tâ ki tevhîdden geri kalmayıb derece derece ilme'l-yakîn ve ayn'e'l-yakîn ve hakke'l-yakîn kesbine muvakkıf olasın. Her ne olursa istikâmetle nazardan olur. Evliyâyâ fikr-i tem-yîz sâhibi dedikleri [128] bunun içindir. Gerek kesbî ve gerek vehbî nazarsız ve delîlsiz olmaz. Zîrâ delîl olmadıkça şekk zâ'il olmaz. Hâlbuki îmânında şekk hatâdır ve vukû'u küfründe şekk hatâ olduğu gibi onun için ba'zı bel-delerde Cum'a gecesi bade's-salâtı'l-îşâ imâm me'a'l-cemâ'at tecdîd-i îmân diye du'â-i îmânî okuyup ve yâ Rab eğer benden küfür sâdır olduysa tövbe ve rucû' ve din-i İslâmı kabûl ettim dedikleri mülâzemeye i'tirâz edib küfründe şekk hatâdır dediklerinde cevâb verirler ki îmânında şekk yoktur ve söylediği

1 Muteber olan, burhandır. (Çev.)

2 Muteber olan, burhandır. (Çev.)

3 Allah'ı bilmek, O'nun haricindeki şeyleri bilmektir. O'nun haricindeki şeyleri bilmek ise Allah'ı bilmektir. (Çev.)

şartıyyenin mukaddemi kâzib ve tâlîsi sâdık olarak lüzûmu sâdıktır. *“În kâne Zeydün feresen kâne hayevânen”*¹ gibidir. Bu tevcîhi çok imâmlar bilmez ise de cevâbı budur. Vâkı‘a tevbe-i nâfi‘a ile her isyân zâ‘il olur. Ammâ her bâr küfr ve îmânda şekk ile durmak hatâdır. Hezîmun li-nefsihi ve tezellülün gayrîdir. Nasıl ki tarafeyn kâzib olarak ba‘zı kere lüzûm sâdık olduğu misillu: ²﴿قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ﴾ kavî-i şerîfî gibi mezkûr dahî sâdıktır ve bu âyet-i kerîmede evlâd-ı üstâda ve evlâd-ı seyyide üstâd kadar hürmet lâzım olduğuna işâret vardır. Her ne kadar burda muhâl olmakla farz kabîlinden ise de imâmların ba‘zı kelâmı vardır ki tevcîhi dahî kâbil değildir. Nitekim bu tecdîd ahîrinde “zevvecü zevcetî iyyâye”³ diye ihtitâm ve kendi zevcelerin kendisine tezcîc eyledikleri gibi bundan ise çok cühelâ zann eder ki her ne kadar talâk vâkî‘ olsa da mâdem ki Cum‘a gecesi tecdîd-i nikâh oluyor mâni‘ yoktur diye belki yakîn eder. Hâlbuki dalâlet ve abestir. Aslâ mazarrattan gayrı semere yoktur. İnsan söylediği sözü ve makâmını bilmek kemâl-i hünerdir. İlmi mantık sebebiyle çok hatâlar sevâb ile tevcîh olunub ve çok kâzibler sâdık olur. Zîrâ ba‘zı mülâzeme var ki mücerred durarak hatâdır, lâkin kendine mukaddime-i şartıyye kılıp istisnâ’ıyye zamm olunursa hatâsı zâ‘il olur. Meselâ “eğer falân âdem fulan mahalle gitmese bu hâle mübtelâ olmazdı” dediğin vakitte bi-hâlihi bu mülâzeme hatâdır.

Lâkin mukaddemin nakîzini istisnâ olunub lâkin gider. Mâdem ki gitmesine irâde-i aliyye ta‘alluk etmiştir dedikte o hâle mübtelâ olması netîce olub hatâsı kalmaz, [129] ve ba‘zı mülâzeme var ki mezkûrun aksidir. *“În şâ‘e fa‘ale ve in lem-yeşe’ lem-yef‘âl”*⁴ mes‘elelerin ehl-i hakk fakat kendileri i’tikâd edib âhar mukaddime-i melhûza i’tibâr etmezler ve hukemâ bunları mukaddime-i şartıyye kılıp evvelde mukaddemin aynını ve sâniide nakîzini istisnâ melhûz diyerek birini evvel tarîkinden kıyâsa mukaddime-i şartıyye ve diğerini ikinci tarîkinin gayr-ı meşhûrundan kıyâs-ı mukaddem ederler. Tafsîli mahallinde mestûrdur ve elsinede talebe-i ulûma mîzâh makâmında *“Eyyu-be’s-sâkinûne fi’l-medrese küllü mâ hasaltüm vesvese”* dediklerine *“ve’l-ves-vesetü hiye’l-havâtirü’d-dünya ve fikri mâ-sivâh”*⁵ diye kübrâ zamm olunur.

1 Zeyd at ise o, canlıdır. (Çev.)

2 De ki: Eğer Rahmân’ın bir çocuğu olsaydı, elbette ben (ona) kulluk edenlerin ilki olurudum! (Zuhruf, 81)

3 “Eşimi kendimle evlendirdim.” (Çev.)

4 İsterse yapar, istemezse yapmaz. (Çev.)

5 Ey medrese sakinleri, tahsil ettiğiniz tek şey vesvese. (Çev.)

6 Vesvese, dünya ile ilgili şeylerle uğraşmak ve Allah’tan başkasını düşünmektir. (Çev.)

Tâlebinin eşkıyâsına hitâb olunursa, ammâ etkiyâ ve sulahâsına hitâb ol-
dukta *“ve’l-vesvesetü ilmun ve husûlu’s-sûreti fi’l-akli ve zikrullahi Te’âlâ”*¹
diye kübrâ zamm olunur. El-hâsıl makâmına göre ri’âyet ve takrîr ve kasd-ı
ma’nâ lâzımdır. Bu dahî ancak mantık ile adâbın mesleğine mümâresetle olur.
Gerek hükûmet ve gerek ma’rifete ve san’ata pek elzemdir. Husûsan tahsîl-i
ilme aynen medâr ve esâstır. Bu mesleksiz vâsıl-ı ilm olunmaz. Ve’s-selâm.
Lâzım olan müceddid havâşî müte’addide-i âcîziyi kemâl-i ihtimâm ve i’tinâ
ve zabt ederek bi’t-tamâm ahz etmedikçe ulûm-ı maksûdeye şürû’ etmeye. Bu
mesleği icrâ ibârenin elbisesidir.

Havâşilerde keyfiyyet-i tasvîrin cümlesi mezkûr olmayıb, fakat ba’zısı
mezkûr ve ba’zısı ma’lûm olduğu için tâlibine ihâle olunmuştur. Zîrâ mec-
mû’unun zikri gâyetle mutavvel olub ve asla ihtiyâc olmadığından iktifâ
olundu, ba’zısına işâretle ve ba’zısı bilâ işaret bırakılmıştır. Kemâl-i zuhûru
olduğu için vâkı’â havâşiler ba’zı tâlibe nisbeti gâyet hafî ve mu’ammâ gibi
görünürse de mücerred mesleği görmediğindendir. Hemân bir kaç gün eh-
linden bu mesleği görse ne derece kuvvet ve meleke peydâh eder ki tecrübe ile
vâzıh olur. Husûsan birer müntehî ve müsta’id olub ba’dehu bu mesleği bir
kaç gün muttâlî’ olursa hemen âgâh ve mütenebbih olub müşârun-ileyh bi’l-
benân olub bu mesleğe sülûk ve sa’yi pek lâzımdır. Her bir ibârenin zübdesine
ve hakikatine bunsuz muvaffak olunmaz.

İbârâtta meknûz olub hayli vakitten beri terk olunub müfid ve nâfi’ olan
mesleği ve hakikaten ilmi izhâra Hakk celle ve alâ hazretleri mücerred lütfu
[130] keremiyle bu abd-i âciz-i ahkarı lâyıf görüp sebep kılarak vâsıta-i âcîzâ-
ne ile havâşî-i müte’addide-i nâfi’a ile neşr-i icrâ kılmıştır. Bi-mennihi te’âla
ba’del-yevm tâlibine az vakitte çok tahsîl-i ulûm ve kesb-i ma’ârif edib ila
yevmi’l-kıyâm âcîzâne ve vâlîdeyne ve ehl-i evlâd-ı ta’allukâtımıza muhlisâ-
ne du’âlarının celbi me’mûl ve ervâhlarımız için bir fâtiha ihdâları matlûbdur.
Cenâb-ı Hakk bu ihtirâ’ât-ı müfideyi rızâ-yı âlisine muvâfık getirip hüsn-i
hâtimemize sebep eyleye. Âmin ve’s-selâmu ale’l-murselin ve’l-hamdülilâhi
rabbi’l-âlemin ve sallallahu alâ seyyidina Muhammedin ve âlihi ve sahbihi
ecma’in âmin ya mucîbe’s-sâ’ilin. [131]

1 Vesvese ilimdir ve suretin zihinde meydana gelmesidir ve Allah’ı bilmektir. (Çev.)

[Kıyâs Şekillerinin Ayrıntılı Açıklaması]

Ma'lûm ola ki eşkâl-i erba'anın durûbunu ve netâ'icini ve şerâ'itini eshel vech üzere zabtın tarîki Hicâbî merhûmun şu beyânâtını hıfz edib anlamaktır:

Dördtür eşkâl ey şehâ îcâb-ı suğrâ evvelin
Şartıdır külliyyet-i kübrâ ile ammâ sâninin
İhtilâf-ı keyfle kübrâsının külliyyeti
Sâlisin îcâb-ı suğrâ birinin külliyyeti

Cüz'lerinde râbî'in îcâb gerek ya ihtilâf
Şartıdır külliyyet-i ihdâhümâdır ihtilâf
İhtilâf olmaz ise şartı külliyyet-i suğrâsının
Evvelinin darbı çâr; şeş sâlisin; heşt râbî'in¹

Lîk tertîb-i durûb ile netâ'ic hâlini
Bilmeye eshel-i tarîk budur ki ebced harfini
Her birin remz eyledim birisine mahsûrenin²
Darbları "â, eb" ve "câ, ceb" furû'u "ebced" evvelin³;
Sâninin "eb bâ" ve "ceb dâ"dır durûbu, fer'î "bed"⁴;
Sâlisin "â eb" ve "câ, ceb", "ec" ve "ed"dir, fer'î "ced"⁵

- 1 İlk iki şeklin dörder darbı, üçüncü şeklin altı darbı, dördüncü şeklin ise sekiz darbı vardır. (Çev.)
- 2 Burada Ebced'in ilk harfleri kullanılarak kıyâsın dört şekli ve darbları gösterilmiştir. Ebced, geleneksel Arap alfabesinin eski sıralanışından (elif, ba, cim, dal) ilk dört harfinin okunuşlarıyla (E-B-Ce-D) türetilmiş bir sözcüktür. Buna göre Elif (a), mahsûre, yani nicelikli önermelerden, tümel-olumlu olan önermenin sembolüdür ki bu modern mantıkta da (A) ile gösterilir. Ba (ba), tümel-olumsuz önermenin sembolüdür, bu da modern mantıkta (E) ile gösterilir. Cim (ce), tikel-olumlu önermeyi sembolize edilmiştir ki bu, modern mantıkta (I) ile gösterilir. Dal (da) ile de tikel-olumsuz önerme sembolize edilmiştir, bu da modern mantıkta (O) ile gösterilir. İki tane 'a', yani tümel-olumlu ifade edilmek istendiğinde elif'in üstüne çeker işareti yapılmıştır; biz de bunu şapkalı a (â) ile gösterdik. Ayrıca şekil içindeki darblar, önce küçük öncül, sonra büyük öncül ebcedle sembolize edilerek gösterilmiş, sonra neticeler şeklin tamamına yönelik fer' ve çoğulu olan furû' ifadesiyle belirtilmiştir. (Çev.)
- 3 Ebced sembolizmine göre kıyâsın şekil ve darblarını gösteren bu manzum ifadenin, modern mantıkta kullanılan harflerle birlikte açılımı şu şekildedir: "İlk şeklin darbları, "tümel olumlu-tümel olumlu (AA), tümel-olumlu-tümel olumsuz (AE)" ve "tikel olumlu-tümel olumlu (IA), tikel olumlu-tümel olumsuz (IE)"dur; neticeleri (furû'u) da "ebced"dir (AEIO), yani tüm nicelikli önerme türlerindedir: Tümel-olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz." (Çev.)
- 4 İkinci şeklin darbları, "tümel olumlu-tümel olumsuz (AE), tümel olumsuz-tümel olumlu (EA)" ve "tikel olumlu-tümel olumsuz (IE), tikel olumsuz-tümel olumlu (OA)"dır; neticesi tümel olumsuz (E) ve tikel olumsuz (O) olur. (Çev.)
- 5 Üçüncü şeklin darbları, "tümel olumlu-tümel olumlu (AA), tümel olumlu-tümel olumsuz (AE)" ve "tikel olumlu-tümel olumlu (IA), tikel olumlu-tümel olumsuz (IE)", "tümel olumlu-tikel olumlu (AI)" ve "tümel olumlu-tikel olumsuz (AO)"dur ; neticesi tikel olumlu (I) ve tikel olumsuzdur (O). (Çev.)

Darbı “â ec bâ” ve “eb ceb dâ ed bec” rabî’in
Evvelinin fer‘i “cim”; “ba” sâlisin; “da” sâ’irin.¹

Ya’nî şekl-i evvelin şart-ı suğrâsı mûcibe olub kübrâsı külliyye olmaktır. Suğrâsı sâlîbe ya kübrâsı cüz’iyye olursa muttarid netîce olmaz. Onun için mu’teber durûbu dört oldu. Sânînin iki mukaddimesinin biri mûcibe ve biri sâlîbe olub kübrâsı külliyye olmak lâzımdır. Onun için onda durûbu dört oldu. Sâlisin suğrâsı mûcibe olub suğrâ ile kübrâdan birisi külliyye olmalı. İkisi külliyye olsa dahî olur. Râbî’in ya iki mukaddimesi birden mûcibe olub suğrâsı külliyye olmalı. İkisi de küllîyye olsa olur. Yâhûd iki mukaddimesinin biri mûcibe biri sâlîbe olur. Birinden biri külliyye olmalı, yine ikisi de külliyye olsa olur ve ebced harfinin elifi mûcibe-i külliyyeye ve “bâ”sı sâlîbe-i külliyyeye ve “cim”i mûcibe-i cüz’iyyeye ve “dâll”ı sâlîbe-i cüz’iyyeye işârettir.

Her bir darbına yine iki harfle işâret edib biri suğrâ ve biri kübrâdır. Meselâ evvelin evvel darbı “med” ile iki “elif”tir. Suğrâ ve kübrâsının mûcibe-i külliyye olmasına işârettir. İkinci darbı “ab” suğrâ mûcibe-i külliyye kübrâ sâlîbe-i külliyyedir ve üçüncü “câ” suğrâ mûcibe-i cüz’iyye, kübrâ mûcibe-i külliyyedir. Dördüncü “ceb” suğrâ mûcibe-i cüz’iyye, kübrâ sâlîbe-i külliyyedir. Netîceleri ebceddir. “Elif” evvel [132] darbının “ba” ikinci darbının “cim” üçüncü “dâll” dördüncü darbının netîcelere işârettir. Şekl-i sânînin evveli “eb” suğrâ mûcibe-i külliyye kübrâ sâlîbe-i külliyye, ikinci “ba” suğrâ sâlîbe-i külliyye, kübrâ mûcibe-i külliyye, üçüncü “ceb” suğrâ mûcibe-i cüz’iyye, kübrâ sâlîbe-i külliyye, dördüncü “da” suğrâ sâlîbe-i cüz’iyye, kübrâ mûcibe-i külliyye işârettir. Netîceleri beddir. İki evvelki darbının “ba” iki âhir darbının netîceleri “dall”dır.

Bâkî iki şekli böyledir. Sâlisin netîcesi “ced”dir, ya’nî evvel sâlis hâmis darb-
larının netîcesi “cim” ikinci dördüncü altıncı darb-
larının “dall”dır. Râbî’in
iki evvel netîceleri “cim” üçüncü dar-
bının “ba” bâkî beş dar-
bının ki “dal-

1 Dördüncü şeklin darbları, “tümel olumlu-tümel olumlu (AA), tümel olumlu-tikel olumlu (AI), tümel olumsuz-tümel olumlu (EA)” ve “tümel olumlu-tümel olumsuz (AE), tikel olumlu-tümel olumsuz (IE), tikel olumsuz-tümel olumlu (OA), tümel olumlu-tikel olumsuz (AO), tümel olumsuz-tikel olumlu (EI)”-dur; ilk ikisinin neticesi tikel olumlu (I); üçüncü darbin neticesi tümel olumsuz (E); geriye kalan diğerlerinin neticesi ise tümel olumsuzdur (O). (Çev.)

l”dır. Her iki harf iki mukaddimeye işârettir. Gaflet olunmaya. Bu durûb-ı mezkûre şurûtu tahakkuk eden mu’teber ve muttarid darblardır. Bunların gayrisi muhtelîftir. Şartı müntefi olduğu için ma’lûm ola ki âdâbın kavâ’idi cüz’iyyâtı olan mevâdda cârî ise de asıl icrââtı su’âl ile cevâb makâmındadır. Su’âl gerek sarîh ve gerek mukadder olsun. Zîrâ bir su’âl bulunduğu vakitte ya istifsâr tarîkiyle istifhâm ile olur. İstifhâm hâlinde kalarak yâhûd i’tirâz tarîkiyle olur. İstifhâm tarîkiyle olursa onun cevâbı ne isterse onu vermekle olur.

[Münâzara Disipliniyle İlgili Kısa Değerlendirmeler]

Ekseri bu su’âl müfred ile kazâyâdan olmakla cevâbı ta’rîf ile ve delîl ile olur ve ba’zı diğer şeyden oldumu olmadımı gibi su’âl olursa cevâbı nef-sü’l-emrde ne ise ma’lûmun gibi olur. Bu su’âl-i istifsârî vezâ’iften hâriçtir ve bu su’âl ile muhâtaba dokunmak olmaz. Mûte’allimin ve üstâdının su’âli gibi. Ammâ i’tirâz tarîkiyle olan su’âl muhâtabı aynen red olub ve üç vezâ’ife münhasırdır. Ba’zı istifhâm-ı inkârî olan su’âller bu kısımdandır. Kısım-ı evvel makâmından ve istifhâmından ma’lûm ammâ kısım-ı sâni mevrinden ma’lûm olur ya’nî bir su’âl geldiği vakitte o su’âlin mevridi olan ibâre da’vâ mücerred ya mukaddime-i mücerrede olursa o su’âl men’ sayılır, eğer senedi yok ise yâhûd senedi cevâz tarîkiyle olursa. Ammâ senedi kat’ tarîkiyle olursa ya men’ olub mu’âraza mesâbesinde olur, yâhûd mu’âraza olur. Eğer men’ i’tibâr olunursa hemen delîl taleb [133] olunur.

Senedsiz men’ ve cevâz ile olan senedli men’ gibi yâhûd senedi delîl sûretinde memnû’un nakîzinin üzerine icrâ olunur ve eğer mu’âraza i’tibâr olunursa evvel ibârenin nakîzi çıkarılıp üzerine mezkûr sened ve delîl icrâ olunur. Ammâ mevrîd su’âl olan ibâre delîli da’vâ ya delîli mukaddime olursa o su’âl fakat mu’ârazadır. O da’vâ onun ve mukaddimenin nakîzini netîce verir. Delîl icrâ olunur ve eğer mevrîd su’âl mecmû’u delîl olursa su’âl nakz-ı icmâlî olur. Delîl bâtıldır diye da’vâ edib üzerine delîl icrâ eder. Ya tehallûf delîli yâhûd muhâtab indinde müsellemler olan fesâd mahsûs ile delîl çekilir. Nasıl ki her hasmın sevk eylediği delîl muhâtabı indinde müsellemler olmak lâzım olduğu gibi, ammâ mevrîd-i su’âl da’vâdan ve mukaddimeden ve delîlden

mâ-âda ibâre olursa ta'rîf gibi ve taksîm gibi ve kânun-ı nahva meselâ muhâlefet gibi olursa o su'âl delîlsiz olmaz ve bu su'âl ba'za göre nakz-ı icmâlîdir ve ba'za göre ibtâldır. İptâl demek bir ibâreye bâtıldır deyip üzerine delîl sevk etmektir. Onun için vezâ'if ba'za göre üçe ve ba'za göre dörde münhasırdır. Üç men'-i mu'âraza nakzdır. Dört ve üç ile ibtâldır. Bunlardan mâ-âdâ su'âl yoktur. Cevâb dahî bunların biriyle yâhûd tahrîr murâd ve beyân gibi şey ile olur.

İlm-i âdâb üç ya dört vezâ'ifden ibâret olduğundan ne kadar ilm-i adâb kitâbı metni var ise yalnız bir kıyâstır ve netîcesi birdir. Terdîd ile ve zabtı âsândır. Ne gûnâ su'âl olduğu ve su'âlden ve mevrîdinden ma'lûm olur, fakat icrâ'-yı âdâb ibârede lâıkiyla tertîb-i akyiseye mevkûfdur. Tertîb-i akyise olmadıkça delîl da'vâ mukaddeme zâhir olmaz ki hattâ su'âl mevrîdden zâhir ola. İş bu ilm-i âdâb nâfi' olub kaç bahisten ibâret cüz'i bir şey olması mecâz ilmidir. Zîrâ mecâza ilm-i nâfi' ve şu kadar mütedâvil ise de yine kaç bahisten ibârettir, zîrâ bir lafz zikr olunub asıl ma'nâsı alınamayıb karîne ile ma'nâsının münâsibi diğerk ma'nâ alınırsa mecâzdır.

Münâsebet alâkası e'amm ve ehâss ve kül ve cüz' gibi i'tibâr ettikleri alâkalardır. Bu misillü alâka ile ma'nâsının gayrı alınırsa mecâz-ı mürsel ve yalnız müşâbehe ve benzemek alâkasıyla olursa isti'âredir. Fakat edât-ı teşbîh ile ya edâtsiz müşebbih ve müşebbehun bihi zikr olunursa teşbîh deniyor. Zîrâ tarafeynin zikri isti'âreye mâni'dir ve eğer yalnız müşebbihe [134] zikr olunub zikr olunan müşebbehun bihden metrûk müşebbehun ma'nâsı alınırsa isti'âre-i musarrahadır. Gerek karîne-i hâlden ve makâmdan fehm olunsun ve gerek zikr olunsun *"ra'eytü eseden fi'l-hammâmi"* deyip arslan diye ma'nâ verilirse hakikat olur. Mecâz olmaz tâ ki *"racül-i şücâ"*² diye ma'nâ vermedikçe ve eğer müşebbih zikr olunub müşebbehun bihi terk olunursa isti'âre-i mükenniyyedir.

Kezâlik ma'nâ verilince metrûk olan müşebbehun bihin ma'nâsı alınır, fakat isti'âre-i mekniyyede karîne hemen metrûk olan müşebbehun bihin ma'nâsı ve hâssası olan hâlin müşebbeh-i mezkûra isnâdı ve nisbeti olur, dâ'i-

1 Hamamda bir aslan gördüm. (Çev.)

2 Yiğit adam. (Çev.)

men bu isnâda tahyîl denilir. O isnâd mu'âvenesiyle alınacak ma'nâ zâhir olur. Ya'nî zikr olunan müşebbehden ne kendi ma'nâsı ve ne müşebbehun bihin müte'âref ma'nâsı alınmayıp gayr-ı müte'âref olan vasf-ı âmm alınır. Meselâ *"ezfârü'l-meniyyeti neşebet bi-fulanin"*¹ "meniyye"den ayn-ı mevt alınmaz ve ayn-ı sebu'² alınmaz. Belki sebu'un vasfı olan ayn-ı ihlâk gibi bir ma'nâ alınır. Sebu'un ma'nâsı olan ezfâr karînesiyle. Ve eğer bir hey'eti bir hey'ete teşbîh edib müşebbehun bihi olan hey'etin dâllını zikr-i müşebbehin dâllını terk eder isti'âre-i temsiliyye denilir. *"İnnî erâke tukaddimu riclen ve kademen ve tu'ahhiru riclen uhrâ"*³da olduğu gibi icmâlen tahkîki budur. Fefhem. Fakat mecâz içinden melzûmu zikr edib lâzımı murâd etmeye kinâyedir. Bu da elsinede çoktur.

Meşâhir-i ulemâ ve fuzalâ'-i asırdan olub bundan akdem tertîb-i akyise hakkında tasdikât üzerine hâşiyesi olan Kilisi Hoca-zâde Abdullah Efendi'nin bu def'a *Zübdetü'l-Hâşiyeti'l-Cedide* nâm kitâb-ı müstetâbı Türkî lisân üzere ve her bir ulûmun evvelâ avâma fâ'ide-i külliyyeyi hâvî olarak Urfevî el-Hâc Halil Efendi'nin ma'rifetiyle Çemberlitaş'ta İzzet Efendi'nin matba'asında bin iki yüz doksan senesi Zilhicce-i şerîfin yirmi üçüncü günü tab' olunmuş ve mûma-ileyh Hacı Halil Efendi'nin dükkânında fûrûht olunmaktadır.

[135]

1 Ölümün pençeleri falan kişiyi sardı. (Çev.)

2 Vahşi hayvan. (Çev.)

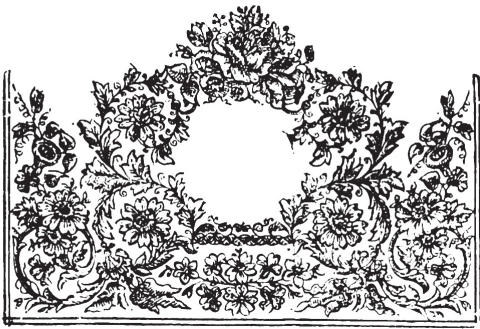
3 Seni tereddütlü görüyorum. (Çev.)

بواصول خارق عاده
کیسدر و مر حومك
والی الله المشتكى دیوب
منطس اولدی دیدیکی
علم بواصولدیر لکن اما من
افندیمز بو حاله مطلع
اولد یغندن هند الله
مذوردر اما مطلع اولان
ذوات کرام سماع بالخیر
اولسلیله مأجور اولور
حتی شرح مسلمدن نقل
علما اتفاق ایشلمکه بعد
الهی علیه السلام ظهور
ایدن بدعت بش نوع
اولوب ناسخ و تالیف
کتب عقاید کبیرین
بدعت مباحه دن
واستدلالی و کیفیت تربی
بدعت واجبه دن عد
ایشلردر و معرفه عقاید
فرض کفایه و معرفه
استدلال و عمل منطق
فرض عین دیوب مؤلف
مرحوم تصریح ایلدی

ع

همایونلرین ا کدار کونیدن مأمون و عمر اقبال و شوکت و فر و اجلال
و منقبت روز افروزلرین خلود و دوامه مقرون بیورسون آمین اگر نیم
نکاه جهانیه تاجدار بلرینه مظهر و شایان بیوریلور سه ذره ناجیز ایکن
همتای آفتاب ضیا کستر اولهرق نائل مطالب اولنه جفی و مدد مدیده دنبرو
مکتوم اصول حسنه نک ظهوره کلوب نفع عام اولنه جفی بدیهی
و آشکارا در و من الله التوفیق و هو المستعان معلوم ابله که بو اصول
جدیده نک نشر و اظهاری و خفا قلوب هر بر فنوندن لاقول بر نسخنه نک
اوزرینه تحشیه اولنه رق مسلك تدريس و تحقیق و تریه طالبین نه کونا
اوله جفی ظاهر اولسی اشدل و مندن اولغله شمدیه قدر موهبه حق
اولهرق خیلوجه سی ظهوره کلوب فقط بعض طالبین عربی العباده
لا یقبله مستفید اوله من دیوانه امر دن بو نکه آگاه و خبردار اولوب
آن وقتده چوق فائده کورسون و حقیقه علم و مسلك نه اولدیغنه کسب
اطلاعه تنبیه اولسون ایچون بودفه ترکی العباده اولهق اصول
جدیده نک زبد سنی جامع و اصول کثیره و فوائد عظیمه بی شامل و هر بر
علوم و عباریه اساس و دخلی و تحقیقه اعانه کلینی اولان بر رساله
ترتیب اولوب و بو اصول هر نه قدر هر بر عبارت نک اصولی ایهده اصول
منطق اولدیغی حسبیه منطقدن بر نسخنه نک اوزرینه اولسی مناسب
اولوب منطق ابتدا بدئی ایساغوجی رساله سی اولوب بر رساله ایهده بین
المطلبه کوجک برشی ایهده نه درجه مفید و نافع اولد یغنی کندینک
و فناریک حاشیه لرندن مستبان و اهلندن مذاکره و فتنده نمایان اوله جفی
مجزوم اولغله رساله مزبوره نک تقریری کبی برشی اولهرق اساس
طوبیلوب اوز مینده بیان اولمشدر امدی بو مختصر رساله نک عبارت سنده
بو قدر فوائد کثیره و حقیقه علم کورند کدنصره سائر عباراتک جمله سنی
بو کافیه اساس ایدوب اولدرجه حواش عاجزینک نه اولدیغین فهم ابله
باق که عبارات نصل کمز جواهر ایش و معلومه که هر بر شیک نفع علمنده در
وجودنده دکلدر مثلاً بر محله مدّه طویله دنبرو قائم اولسک او محله
کمز اولسه علمک لاق اولدیغجه ذره فائده و رمز حاله که موجوددر راهلی

کلسلی خواجه زاده اصول جدید، زبده سی ترکی رساله سیدر

بسم الله الرحمن الرحيم

الله تعالیٰ به حد بی حد * و فخر الانام صلی الله تعالیٰ علیه وسلم و جمیع انبیا
علیهم الصلوٰۃ والسلام حضرات تنہ صلوٰۃ سلام وال واصحابہ بنہ دخی صلوٰۃ
سلامہ نصبرہ مؤمنہ و لاسیما اہل علمہ واجب اولان اولو الامرہ اطاعت
ودعا و امور حکومتندہ بولنوب تقویہ دینہ ساعی اولان و کلا ووزرا
ویندہ کان صداقت نشان حضرت شہنشاہی یہ دخی دعا و محبت ایتک اولمقلہ
فی زماننا مجمع البحرین کرامت و کرم مظهر شریعت شعار ام بامسط بساط
الامن و الامان السلطان ابن السلطان السلطان * عبد العزیز خان *
ایدہ الله تعالیٰ مدار دولتہ مادام الملوان ولی التعمت عالمیان اولان شہنشاہ
جہا نپناہ پادشاہمز افندہ بمن حضرت تیرینک زمانہ عدلت نشان و مسعدت
افترا نرندہ جمیع انام لطف و احسانیلہ استراحت نام بولمش اولمقلہ عبد
عاجز لرینہ شوق جدید کلوب مقدما نالیقنہ موفق اولدینغم حواس
مطبوعہ و اصول جدیدہ مرغوبہ زبده سی اولہرق متوسلا بروحانیہ
الرسول علیہ السلام و منسوب احضراتہم اولان نسبتہ نقشیہ شریفہ دن
بالاسمءاد تنظیم اولنوب الی الابد آثار حسنہ حضرت شہر باری و نام
نامی شہنشاہ بلیزینک بقا سنہ بو دخی وسیلہ اولمق ایچون خاکبای عالی
ہما بولنرینہ تقدیم اولمشدر ہمان حضرت رب مسلمان ولی التعمت
عالمیان اولان پادشاہ عالمپناہ افندہ بمن حضرت تیرینک وجود عالمسود

و منطوقک علیسی
و علیسی و اجراسنی لایقیلہ
بیلن بر ذاتی ہر بکرمی
ساعت مقداری محملہ وضع
ایتک وقتک امامتہ واجبدر
تر کبلہ آتم اولور دیو جلال
عقاید صاحبی فقہادن
نقل ایشدر تاکہ مخالف
کلوب عقاید عوامہ
خلل کنورمہ و ایجاد
ایلدیکی وقتہ کندوبہ
مراجعت اولتہ حالبوکہ
مؤلف مرحومک
بیور دیغی کی شمیدی
لایقیلہ اجرا لیدن نادر در
وقتہ نسبتلہ شمیدی

❖ تکرار طبع ونشری صاحب امتیاز بنه راجع در ❖

ذکر اولوب ذکر اولان مشبه به دن متروک مشبهک معناسی النورسه استعاره مصرحه در کرکه قرینه حال دن و مقام دن فهم اولسون و کرکه ذکر اولسون رأیت اسدانی الحمام دیوب ارسلان دیو معنی ویریلورسه حقیقه اولور مجاز اولماز تا که رجل شجاع دیو معنی ویرمدکجه واکر مشبه ذکر اولوب مشبه به ترک اولنورسه استعاره مکنیه در کذلک معنی ویرلجه متروک اولان مشبه بهک معناسی الشور فقط استعاره مکنیه ده قرینه همان متروک اولان مشبه بهک معناسی و خاصه سی اولان حالک مشبه مذکوره استنادی ونسبتی اولور داتما بواسطه تخیل دینلور اواسناد معونه سیله التهجی معنی ظاهر اولور یعنی ذکر اولسان مشبه دن نه کسدو معناسی ونه مشبه بهک متعارف معناسی التیوب غیر متعارف اولان وصف عام التیور مثلا اظفار المیه نشبت بفلان منه دن عین موت التیوعین سبع التیز بلکه سبعک وصفی اولان عین اهلاک کبی بر معنی النور سبعک معناسی اولان اظفار قرینه سیله واکر بر هیئت بر هیئته تشبیه ایدوب مشبه به اولان هیئتک دالتی ذکر مشبهک دالتی ترک ایدر استعاره تمثیلیه دینلور اتی ارنک تقدم رجلا و قدما و توخر رجلا آخری ده اولدیفی کبی اجمالاً تحقیق بودر فافهم فقط مجاز ایچندن ملزومی ذکر ایدوب لازمی مراد ایتمه کنایه در بوده

السند ده چوقدر

م

— ۴۴ —

مشاهیر علما و فضلاء عصر دن اولوب بوندن اقدم ترتیب اقبسه حقنه تصدیقات اوزرینه حاشیه سی اولان کلنسی خواجه زاده عبدالله افندیکنک بودغه زیده الحاشیه الجدیبه نام کتاب مستطابی ترکی لسان اوزره وهر رعلومک اولی عوامه فائده کلنیه حی حاوی اوله رقی اورفه وی الحاج خلیل افندیکنک معرفتیه جنبرلی طاشده عزت افندیکنک مطبعه سنه بیك اکیوز طقسان سنه سی ذی الحجه شریفک بکرمی اوچخی کونی طبع اولمش ومومی الیه حاجی خلیل افندیکنک دکاننده فروخت اولمقده در

DİZİN

A

Abdullah Enverî 32, 37
acem ulemâsı 43, 47
âdâb 14, 180
‘adem 33, 49, 58, 61, 115, 122, 163
ahkâm 40, 60, 145, 151
aklî 35, 38, 39, 40, 50, 54, 59, 60, 61,
62, 77, 78, 131, 143, 144, 156,
162, 164, 176
aks 58, 59, 74, 88, 94, 106, 125, 129,
135, 137, 145, 148, 151, 152,
153, 154, 156, 174
aksâm 88, 89, 92, 93, 94, 95, 98, 100,
103, 106, 119, 120, 166
akyise 33, 37, 39, 40, 43, 45, 46, 52, 53,
54, 63, 82, 92, 95, 96, 98, 100,
102, 106, 110, 122, 158, 181
akyise-i fıkhiyye 33
alâmet 65, 139
âlet 40, 104
âlim 33, 35, 41, 43, 45, 50, 55, 63, 65,
80, 94, 104, 112, 115, 130, 162,
163, 173
amel 31, 35, 40, 55, 60, 76, 80, 81, 87,
90, 134, 144
âmm 32, 37, 61, 67, 87, 98, 102, 109,
114, 116, 119, 121, 123, 124,
126, 127, 137, 138, 139, 147,
154, 157, 164, 181
arabiyyü'l-ibâre 39
araz 69, 98, 105, 115, 116, 119, 120,
121, 123, 126, 127
arazî 110, 125
araz-ı âmm 69, 119
araz-ı hâss 69, 119
avâm 37, 53, 123, 125, 173
âyât 40, 70

B

bahs 54, 86, 94, 104, 105, 123, 128,
145, 156, 167, 171, 172
Bâkî 46, 47, 100, 179
basît 71, 89, 90, 91, 95, 99, 106, 110,
111, 112, 113, 114, 116, 117,
126, 168, 169, 170
bedihî 32, 34, 38, 42, 46, 49, 52, 53, 54,
60, 66, 78, 110, 130, 149, 151,
152, 153, 154, 155, 158, 170,
172, 173
beyân 32, 33, 38, 43, 44, 45, 46, 47, 48,
49, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 62, 63,
66, 67, 68, 69, 71, 74, 75, 76, 77,
78, 81, 83, 85, 87, 88, 90, 92, 96,
101, 103, 104, 105, 107, 111,
113, 115, 122, 123, 125, 127,
128, 130, 136, 137, 138, 139,
140, 141, 143, 144, 145, 146,
149, 152, 154, 155, 156, 164,
167, 169, 170, 171, 172, 180

Binâ 42

burhân 100, 171, 173, 174

C

Câmî 36, 54, 64, 84, 89, 96, 128, 165
cedel 171, 173
cevâz 156, 157, 179
cihet 46, 54, 56, 59, 63, 88, 123, 158
cins 114, 116, 138, 139, 140, 141
cühelâ 41, 170, 171, 175
cüz' 36, 60, 68, 70, 71, 77, 78, 84, 102,
107, 121, 123, 126, 127, 128,
131, 132, 135, 139, 142, 144,
180
cüz'i 42, 45, 46, 53, 55, 61, 68, 73, 100,

101, 107, 108, 109, 110, 117,
124, 136, 137, 139, 140
cüz'ıyyât 51, 108, 122, 155

D

dâll 48, 55, 66, 77, 86, 105, 109, 114,
137, 162, 178
darb 63, 105, 106, 108, 136, 153
da'vâ 43, 45, 49, 57, 59, 60, 61, 64, 65,
68, 69, 70, 74, 75, 80, 87, 88, 89,
90, 92, 94, 95, 96, 97, 100, 101,
102, 110, 116, 118, 120, 128,
135, 144, 148, 149, 158, 169,
174, 179, 180
delâ'il 45, 47, 63, 79, 80, 154, 163
delâlet 61, 86, 87, 100, 101, 102, 103,
104, 105, 107, 108, 120, 128,
138, 168
delîl 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42,
43, 44, 45, 48, 52, 54, 57, 58, 59,
60, 61, 62, 64, 66, 67, 68, 69, 70,
71, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 85,
87, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
102, 113, 116, 117, 124, 129,
130, 131, 132, 135, 138, 142,
143, 144, 145, 149, 150, 152,
153, 154, 155, 157, 158, 159,
160, 162, 164, 165, 167, 169,
171, 173, 174, 179, 180
delîl me'âd-da'vâ 33
ders 44, 56, 124

E

eczâ 34, 38, 70, 74, 78, 81, 83, 84, 85,
98, 108, 112, 119, 120, 122, 123,
126, 127, 128, 130, 131, 132,
134, 135, 143, 144, 150, 158,
159, 164, 169

edât-ı terdîd 135, 136
edille 58, 59, 61, 62, 80, 159
efrâd 52, 93, 100, 101, 107, 108, 112,
114, 118, 119, 121, 130, 136,
137, 138, 139, 140, 141
ehass 42, 103, 110, 119, 123, 131
ehl-i hesâb 135
ehl-i ma'rîfet 33
elfâz 77, 138
elsine 39, 52, 108, 169
emsile 45, 51, 52, 60, 61, 89, 92, 94,
95, 97, 100, 102, 103, 106, 120,
154, 169
Enverî 37, 84
eşkâl 72, 73, 76, 77, 142, 143, 144, 177
eşyâ 42, 48, 53, 93, 111, 127, 134
evsâf 44, 45, 127, 173
evsat 52, 56, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 82,
97, 98, 110, 114, 117, 118, 129,
143, 144, 165

F

fâ'ide 32, 33, 34, 39, 41, 46, 48, 54, 55,
60, 63, 64, 66, 76, 80, 81, 99,
112, 119, 123, 125, 126, 142,
171, 181
fâ'il 50, 73, 108, 109, 114, 140, 143,
146, 151
Fenârî 32, 76, 96, 103, 124, 151
fevâid 32, 46
fıkr 36, 158, 174
fıkıh 36, 40, 41
fünûn 49

G

garaz 57, 64, 70
gâye 47, 54, 104

H

hadd 31, 34, 43, 48, 52, 56, 57, 70, 71,
72, 73, 75, 77, 82, 85, 88, 93, 97,
98, 100, 103, 107, 110, 115, 117,
118, 125, 126, 129, 137, 143,
144
hadd-i evsat 72, 98, 144
hadîs 37, 58, 59, 60, 62, 170, 173
hads 108, 173
hakikat 32, 33, 41, 53, 55, 63, 92, 105,
113, 114, 129, 140, 141, 145,
151, 157, 160, 165, 169, 180
hakikî 35, 40, 41, 55, 60, 62, 63, 67, 93,
105, 122, 125, 136, 170
haml 34, 43, 58, 59, 60, 65, 75, 76, 97,
111, 112, 114, 119, 125, 129,
131, 132, 135, 136, 137, 143,
145, 151, 152, 153, 154
hamlî 74, 76, 145, 146, 151, 152
hamliyye 43, 71, 73, 77, 78, 89, 91, 98,
99, 131, 132, 136, 142, 143, 144,
148, 167, 168, 169
hasm 75
hasr 36, 45, 61, 65, 79, 87, 88, 89, 92,
99, 119, 121, 135, 149, 157, 163
havâşi 31, 32, 34, 41, 43, 46, 55, 176
havâss 40, 79, 162, 163, 173
Hayâlî 35, 37, 67, 79
hekîm 48, 63, 67
hey'et 33, 39, 69, 71, 76, 84, 112, 118,
123, 126, 154, 159, 161, 164,
168, 172
hukemâ 39, 175
hüküm 35, 41, 50, 59, 94, 108, 116, 135,
136, 137, 138, 141, 142, 168
hulfi 95, 98, 99, 102, 110

I-İ

ibârât 32, 33, 55, 77
ibâre 32, 33, 38, 39, 40, 44, 55, 59, 66,
68, 77, 78, 81, 82, 87, 89, 106,
120, 130, 150, 152, 157, 167,
168, 179
İbn Hacer el-Askalânî 37
İbn Sînâ 49
ibrâl 80, 157, 158
icâb 177
icâbe 42
icâzetnâme 35, 55
icmâlî 38, 114, 157, 179
icrâ 31, 34, 39, 41, 44, 54, 55, 58, 64,
65, 67, 76, 81, 82, 87, 89, 92, 93,
96, 99, 106, 116, 120, 135, 158,
167, 176, 179, 180
ictimâ'î nakîzeyn 120
iddi'â 96, 102, 114, 148, 157, 162, 169
iddiâ'î 50
ifâza 34, 55
ifhâm 49, 155, 158
ihbârî 65, 74
ihtilâf 177
İhtilâf-ı keyf 177
ihzâr-ı delîl 79
iknâ' 39, 49, 67, 80, 85, 144, 155, 158,
169
iktirânî 43, 59, 60, 65, 69, 70, 71, 74,
76, 78, 82, 90, 91, 98, 99, 117,
142, 144, 149, 161, 162, 166,
168, 169
i'lâl 44
illet 34, 45, 57, 58, 63, 64, 65, 67, 68,
87, 125, 138, 147, 155, 160
illet-i fâ'iliyye 65
illet-i gâ'iyye 57, 58
ilm 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41,

- 44, 48, 49, 50, 54, 55, 58, 62, 64,
65, 67, 68, 69, 70, 71, 77, 78, 79,
80, 81, 83, 85, 86, 101, 109, 119,
122, 124, 125, 127, 128, 141,
154, 156, 157, 158, 159, 162,
164, 165, 170, 174, 176, 180
- ilm-i akâ'id 41
- ilm-i gayb 36
- ilm-i hikmet 36
- ilm-i mantuk 35, 41
- ilm-i nazarî 37
- ilm-i sarf 44
- ilm-i zarûrî 79
- iltizâm 35, 86
- iltizâmî 94, 101, 103, 105, 117, 128,
129
- ilzâm 49, 173
- îmân-ı icmâlî 38
- imtiyâz 76, 162
- inâd 37, 121, 132, 142
- inâdiyye 83
- infikâk 69
- îrâs-ı ilm 70
- Îsâgûcî 32, 83, 85, 91
- isâl 65, 83, 85, 98, 122
- isbât 36, 39, 40, 42, 45, 52, 53, 58, 59,
61, 62, 64, 80, 89, 90, 92, 95, 96,
97, 98, 100, 103, 106, 111, 112,
114, 116, 117, 124, 126, 127,
129, 132, 141, 149, 152, 154,
155, 158, 159, 163, 166, 169,
173
- isnâd 41, 66, 160, 181
- iştibâh 71, 91, 109, 123, 135, 141, 150,
161, 169, 172
- istidlâl 31, 36, 43, 44, 47, 48, 57, 63,
64, 65, 68, 70, 80, 85, 89, 90,
92, 94, 95, 96, 97, 100, 101, 102,
103, 122, 126, 131, 132, 143,
145, 149, 157, 159, 163, 173,
174
- istifâde 41, 86, 108
- istifhâm 95, 179
- istifhâm-ı inkârî 179
- istifsâr 158, 179
- istihsâl 40, 78
- istikbâr 80
- isti'mâl 75, 105, 136, 145
- istinbât 60
- istisnâ 37, 39, 43, 44, 59, 60, 65, 69, 70,
71, 74, 75, 76, 79, 81, 82, 83, 84,
85, 87, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 96,
97, 98, 99, 102, 103, 110, 117,
119, 122, 128, 132, 133, 134,
135, 142, 144, 145, 161, 162,
163, 165, 166, 167, 168, 170,
174, 175
- istisnâ'î 43, 59, 60, 65, 70, 71, 74, 76,
82, 90, 91, 142, 161, 162, 168,
170
- istutrâdî 86
- i'tibâr 43, 45, 64, 65, 67, 70, 76, 80, 92,
93, 94, 96, 100, 102, 110, 118,
134, 139, 141, 144, 158, 162,
164, 168, 173, 174, 175, 179,
180
- i'tikâd 147, 175
- i'tirâz 70, 174, 179
- ittifâkiyye 148
- izâfet 108, 139, 140
- izâfî 60
- izâle-i cehl 70, 77
- istilâh 50, 69, 73, 124, 132, 135, 141,
149, 165
- istilâhî 50, 117
- ittulâ' 34, 35, 44, 163
- itturâd 60, 146, 152, 156

K*Kâfiye* 52, 89

kâ'ide-i külliyye 50, 59, 60

kâ'ide 44, 48, 49, 50, 52, 53, 59, 117,
118, 138, 145, 165, 171

kâ'ide-i külliyye 52

kavâ'id 46, 47, 49, 52, 88, 119, 170, 171

kavl-i şârih 38, 98, 107, 122, 123

kazâyâ 35, 42, 45, 46, 53, 54, 57, 69,
78, 83, 85, 88, 89, 118, 119, 123,
128, 130, 131, 136, 144, 152,
153, 165, 169, 172, 173kaziyye 20, 23, 33, 50, 60, 64, 65, 67,
69, 70, 71, 72, 74, 75, 78, 79, 85,
88, 90, 91, 93, 94, 98, 102, 108,
109, 110, 113, 116, 117, 118,
122, 130, 131, 136, 138, 140,
141, 144, 145, 146, 152, 153,
154, 158, 159, 172

kaziyye-i şartiyye 74

kelâm 35, 38, 39, 49, 56, 57, 78, 81, 87,
88, 110, 116, 120, 165, 169, 173,
174

kelimât 44, 66, 85

kemâl 34, 35, 36, 37, 39, 41, 42, 47, 48,
52, 53, 54, 61, 62, 63, 68, 76, 79,
87, 96, 99, 119, 125, 128, 143,
159, 162, 165, 175, 176

kesb-i ilm 128

kitâb 48, 50, 59, 60, 61, 181

kirâ'at 38, 39, 47, 51, 55, 159

kıyâs 18, 23, 25, 32, 33, 37, 38, 39, 40,
42, 43, 44, 46, 48, 51, 53, 54, 57,
59, 60, 67, 69, 70, 71, 72, 73,
74, 76, 77, 79, 82, 83, 84, 85,
89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98,
99, 106, 110, 111, 112, 113, 114,
117, 118, 122, 123, 128, 131,132, 133, 134, 135, 136, 137,
144, 145, 149, 153, 154, 156,
158, 161, 162, 163, 165, 166,
167, 168, 169, 172, 173

kıyâsî 48, 76

kübrâ 52, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 71, 72,
77, 78, 84, 90, 91, 95, 96, 97, 99,
106, 110, 111, 116, 123, 125,
126, 129, 133, 136, 138, 144,
149, 150, 153, 154, 165, 166,
168, 169, 172, 176, 177, 178küll 49, 80, 81, 83, 84, 123, 126, 137,
138, 139, 140, 157külli 35, 39, 40, 42, 45, 49, 51, 52, 59,
60, 61, 84, 92, 94, 101, 102, 105,
107, 108, 109, 110, 114, 115,
119, 123, 132, 136, 137, 138,
139, 140, 142, 145, 152, 155,
156, 171

küllî-yi müşekkek 35

külliyyât 83, 114, 123, 128

külliyyât-ı hams 114, 123

külliyye 46, 48, 49, 51, 52, 53, 59, 60,
83, 84, 88, 93, 102, 103, 105,
112, 114, 115, 117, 118, 119,
121, 124, 126, 129, 131, 136,
137, 138, 139, 140, 142, 143,
144, 146, 148, 149, 150, 152,
153, 165, 167, 178

külliyyet 177

kütüb 31, 38, 41, 85, 168

Llafız 71, 86, 91, 106, 107, 113, 114,
117, 118, 119, 120, 123lâzım 34, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 48,
49, 50, 51, 52, 54, 56, 58, 59, 61,
62, 68, 69, 71, 72, 75, 76, 77, 79,

- 80, 83, 84, 85, 86, 87, 92, 93, 94,
98, 103, 107, 108, 111, 113, 116,
117, 119, 120, 121, 123, 127,
132, 137, 142, 143, 145, 146,
147, 149, 150, 152, 153, 154,
156, 157, 158, 159, 163, 164,
166, 171, 172, 173, 175, 180
- lisân 38, 39, 41, 78, 79, 86, 87, 94, 113,
122, 165, 181
- lûgat 38, 67, 105, 122
- lüzûm 39, 43, 50, 58, 61, 68, 71, 74,
85, 104, 117, 120, 121, 124, 132,
142, 145, 156, 175
- lüzûmiyye 74, 83, 117, 148
- lüzûm-ı örflî 50
- M**
- mâdde 33, 34, 50, 82, 83, 116, 118,
122, 123, 131, 139, 149, 150,
152, 156, 157, 160, 171, 172
- ma'dûle 94, 141
- ma'dûm 34, 42, 146
- mâhiyet 115, 121, 127, 136, 137
- mahmûl 52, 59, 60, 71, 72, 73, 75, 76,
77, 82, 89, 91, 92, 96, 97, 101,
102, 106, 121, 130, 132, 134,
136, 141, 143, 144, 145, 153,
166, 171
- mahsûre 177
- mahsûs 83, 108, 126, 143, 180
- mahz-ı akıl 40
- makbûl 33, 40, 43, 58, 68, 93, 94, 125,
133, 149, 155, 156, 173
- maksad-ı aksâ 34, 156
- maksim 87, 88, 89, 103, 135
- ma'lûl 65, 160
- ma'lûm 32, 33, 44, 45, 63, 64, 68, 71,
77, 78, 85, 86, 108, 109, 117,
143, 150, 156, 158, 159, 160,
161, 162, 171, 173, 176, 179,
180
- ma'nâ 42, 43, 57, 60, 82, 87, 104, 105,
107, 108, 118, 123, 139, 140,
141, 142, 143, 145, 148, 151,
170, 176, 180, 181
- mânî'atü'l-cem' 133
- mânî'atü'l-huluv 133
- mantık 31, 32, 35, 36, 38, 39, 40, 41,
46, 49, 50, 54, 55, 77, 79, 80, 83,
85, 86, 121, 128, 158, 159, 169,
175, 176
- ma'rifet 31, 62, 120
- ma'rûz 116, 118
- masnû'ât 39
- Matba'a-i Âmire 47
- matlab-ı a'lâ 34, 156
- matlûb 24, 34, 38, 69, 75, 80, 81, 85,
90, 98, 99, 108, 109, 110, 111,
113, 116, 121, 126, 129, 156,
161, 162, 163, 165, 172, 174
- matlûb-ı mechûl 38
- matlûb-ı tasavvurî 38
- mâ-vuzî'a leh 100, 105
- me'âniyyûn 39
- mecâz 105, 107, 157, 180, 181
- mechûl 45, 68, 69, 77, 85, 121, 159,
161
- mechûl-i tasdikî 77
- medlûl 46, 58, 86
- medlûlât 42, 43
- mefhûm 39, 60, 107, 109, 115, 129,
130, 137, 138, 140, 141, 148
- mefhûmât-ı lugaviyye 43
- me'haz-ı iştikâk 41
- meleke 37, 176
- melhûz 42, 43, 44, 46, 89, 93, 94, 116,

- 135, 136, 145, 148, 149, 150,
153, 154, 157, 166, 175
melzûm 69, 75, 85, 89, 108, 120, 121,
124, 132, 156
men' 40, 157, 179
mesâ'il 35, 37, 54, 77, 78, 79, 83, 88,
128, 130, 137, 160
mes'ele 49, 50, 52, 79, 132, 160
meslek 32, 42, 46, 54, 55, 65, 66, 68,
104, 117, 158, 171
meşrût 142, 146, 147, 148
metâlib 32, 40, 45, 54, 117, 128, 156,
163
mevâdd 33, 34, 118, 172
mevâdd-ı akyise 33
mevcûd 36, 42, 43, 45, 63, 100, 107,
122, 137, 147, 153, 154, 171
mevrid 179
mevzû' 60, 64, 71, 72, 73, 82, 86, 92,
96, 97, 102, 103, 105, 108, 114,
115, 130, 132, 134, 137, 140,
143, 144, 145, 153, 169
mîzân 51, 66, 70, 110, 116, 134, 135,
161, 162, 167
mu'allil 61, 158
mu'ânid 43, 49, 144
mu'ârâza 61, 157, 158, 179
mu'arref 67, 85, 122, 127, 129, 137,
145, 159
mukaddime-i istisnâ'îyye 71, 167
mübâhase 155
mübâyenet 42, 45, 88, 96, 100, 101,
121, 133
mübâyin 92, 94, 121, 133, 134, 168
müberhen 35
mübeyyin 37, 79, 117, 128, 136, 140, 159
mübhem 44
mübtredî 39, 46, 48, 51, 60, 123, 166
müceddid 47, 160, 176
mücerred 33, 34, 35, 40, 57, 63, 70, 79,
80, 81, 85, 88, 92, 93, 94, 99,
105, 115, 122, 124, 128, 129,
130, 131, 141, 147, 150, 153,
154, 155, 157, 158, 159, 160,
161, 165, 170, 173, 175, 176,
179
mûcibe-i cüz'îyye 104, 125, 130, 137,
139, 142, 153, 154, 178
mûcibe-i külliyye 49, 88, 103, 139, 148,
152, 178
müderriş 47
müfârik 116, 117
müfessirîn 54
müfred 38, 45, 69, 78, 85, 87, 97, 98,
105, 106, 108, 110, 114, 122,
124, 126, 128, 131, 159, 164,
169, 179
müfredât 38, 42, 77, 78, 85
mugâlata 166, 171, 173
muğâyeret 94, 95, 96, 98, 100, 101, 102
muğâyir 71, 92, 94, 96, 100, 112, 127
muhaddisîn 54, 80
muhakkik 33, 35, 39, 79, 128, 130
muhâl 49, 50, 52, 58, 68, 69, 78, 79,
81, 100, 102, 104, 109, 115, 120,
121, 127, 132, 152
muhâlif 44, 50, 75, 87, 94, 107, 121,
126
muhaşşî 36, 160
muhâtab 66, 69, 85, 88, 104, 180
muhâverât 78
mühmele 50, 84, 121, 123, 136, 137,
139, 140, 141, 142, 143
muhtelitât 46
mükâbir 85
mukaddem 47, 54, 60, 65, 70, 71, 73,

74, 75, 77, 81, 85, 99, 103, 110,
113, 121, 129, 130, 132, 142,
143, 144, 145, 148, 149, 160,
165, 166, 168
mukaddime 36, 59, 61, 70, 71, 72, 74,
75, 76, 78, 80, 81, 84, 87, 90, 91,
92, 97, 98, 99, 106, 111, 112,
113, 114, 117, 128, 132, 133,
142, 157, 158, 159, 161, 162,
165, 166, 167, 168, 170, 175,
179
mukaddime-i nazariyye 117
mukaddime-i şartiyye 84, 99
mukallid 34, 36, 39
mükerrer 68, 71, 100, 112, 131, 133,
146
muktezî 42, 88
mülâhaza 34, 44, 45, 57, 61, 65, 81, 97,
107, 108, 145
mülâzeme 75, 149, 175
mümteni‘ 49, 156
munfasıla 74, 75, 78, 89, 91, 117, 118,
133, 134, 135, 144, 150, 170
münkeşif 35, 44
müntehî 46, 48, 176
müntic 42
müreddide 166, 169, 170
mürekkeb 45, 53, 71, 74, 83, 85, 89, 90,
91, 92, 95, 96, 98, 99, 102, 105,
106, 108, 110, 111, 112, 113,
114, 116, 117, 122, 126, 142,
145, 149, 162, 164, 165, 168,
169, 173
müşâhede 37, 39, 44, 46, 48, 54, 56, 65,
78, 84, 123, 128, 144, 173
musannif 39, 86, 160
müsâvât 51, 88, 93, 94, 101, 106, 111,
112, 113, 114, 121, 129, 148,

154, 168
müsbit 58
müsellem 16, 49, 180
mûsil 37, 38, 83, 85, 109, 122, 128,
156, 163
müstedil 39, 159, 160
müşterek 114, 115, 121, 127, 144
mutâbakat 86, 105
mutâbikî 94, 96, 100, 101, 102, 103,
105, 128
mutâva‘at 66
muttali‘ 31, 40, 41, 44, 48, 104
muttarid 46, 49, 50, 60, 69, 70, 104,
118, 139, 141, 142, 146, 151,
152, 154, 156, 171, 178, 179
muttaride 47, 49, 59, 75, 165
muttasıla 73, 74, 132, 133, 136, 144
muvazzih 68, 128
müzâkere 32, 44, 46, 54, 65, 66, 68, 80,
81, 124, 166, 169, 170

N

nahviyyûn 134
nakiz 121, 142, 145, 146, 149, 152, 155
naklî 35, 38, 40, 62, 131, 142, 162
nakz 49, 60, 131, 150, 157, 171, 179
nakz-ı icmâlî 157
nazar 34, 37, 38, 39, 40, 43, 48, 59, 70,
79, 80, 83, 84, 92, 100, 101, 102,
103, 104, 107, 109, 113, 114,
118, 124, 129, 131, 150, 160,
163, 165, 166, 169, 172, 174
nefsül-emr 107, 115, 116
nefsül-emrî 50, 88, 117
netice 45, 46, 48, 52, 53, 54, 56, 57, 58,
61, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75,
77, 80, 82, 85, 89, 90, 91, 92, 96,
98, 99, 103, 106, 108, 110, 112,

113, 116, 117, 118, 119, 125,
126, 128, 132, 133, 134, 135,
138, 142, 153, 154, 156, 158,
159, 161, 165, 166, 167, 168,
170, 171, 175, 178, 179
nev^ç 46, 51, 54, 114, 115, 121, 123, 127
nev^ç-i küllî 51
nisbet 31, 35, 41, 42, 43, 44, 45, 46,
55, 56, 62, 65, 66, 74, 86, 91,
93, 100, 103, 106, 110, 111, 115,
116, 120, 122, 131, 155, 159,
172
nisbet-i kâmile 35
niseb-i erba'a 42
Nuhbe 37, 79
nükte 62, 74, 86, 126, 127

Ö

önerme 177
örfi 50, 60, 88, 117
örf-i âmm 58

R

Rûhî 47

S-Ş

sâbit 35, 39, 42, 49, 52, 58, 61, 62, 64,
80, 94, 97, 103, 104, 110, 115,
119, 128, 130, 137, 141, 143,
146, 152, 153, 154, 155, 158,
163
sâdık 51, 53, 54, 80, 84, 88, 101, 103,
106, 107, 109, 111, 112, 113,
116, 118, 121, 122, 123, 129,
130, 131, 137, 139, 140, 141,
146, 148, 152, 153, 156, 162,
163, 173, 175

sahih delil 39
şahsiyye 84, 87, 113, 118, 119, 124,
125, 136, 140, 142, 153
sâlibe-i külliyye 45, 49, 93, 103, 121,
131, 136, 139, 140, 142, 178
şârih 38, 124, 160, 169, 173
şartî 78, 91, 144, 168
şartiyye 43, 50, 71, 73, 74, 75, 77, 78,
79, 83, 84, 85, 87, 88, 91, 98, 99,
117, 131, 132, 133, 142, 144,
145, 148, 149, 165, 167, 168,
170, 175
sebeb 41, 46, 47, 52, 58, 63, 64, 65,
125, 128, 138, 147, 162, 164,
176
sehletü'l-husûl 55
sehletü'l-icrâ 67
selb 42, 94, 96, 97, 98, 100, 101, 102,
103, 106, 129, 130, 131, 135,
136, 138, 139, 140, 141, 142,
146, 148
semâ'î 67
sened 157, 166, 179
Şerh-i Akâ'id 36
Şerh-i Makâsıd 38
Seyyid Şerîf 36, 54, 128, 151
Şifâ 49
sıdk 36, 43, 99, 109, 111, 115, 116,
129, 130, 131, 137, 152
sıhhat 158
su'âl 44, 53, 54, 56, 90, 93, 112, 114,
115, 119, 121, 142, 151, 155,
157, 158, 167, 179, 180
su'âl-i istifsârî 179
sübût 49
suğrâ 54, 56, 57, 58, 71, 72, 77, 78, 84,

90, 91, 95, 96, 97, 99, 102, 106,
110, 116, 125, 136, 137, 141,
144, 153, 154, 165, 166, 167,
168, 169, 177, 178
Sultân Abdülazîz Han 31
sûr 50, 88, 134, 136, 137, 138, 139,
142, 143
sûret-i akyise 33
sûrî 74, 123, 124, 125, 126, 127, 131,
137, 139, 140, 143
şurû‘ 34, 75, 89, 90, 105, 117, 123
şurût 142, 147, 152

T

ta‘alluk 66, 87, 97, 120, 140, 175
tabî‘iyye 112, 123, 129, 135, 137, 138,
141, 142
ta‘bîr 37, 39, 42, 43, 51, 52, 71, 72, 73,
78, 83, 94, 96, 97, 103, 105, 110,
115, 124, 126, 131, 136, 140,
143, 144, 146, 148, 156, 160,
162, 169, 173
tafsîl 38, 39, 57, 132, 141, 166
tafsîlî 38
tahakkuk 36, 41, 43, 54, 69, 105, 120,
121, 124, 133, 136, 146, 147,
148, 149, 155, 179
tahkîk 32, 33, 34, 35, 39, 41, 48, 53, 63,
66, 67, 70, 77, 82, 88, 106, 111,
112, 128, 146, 166, 172
tahsîl 35, 36, 38, 40, 45, 47, 48, 56, 64,
78, 80, 104, 114, 127, 130, 155,
176
tahsil-i mechûlât 36
tahsîs 121, 128
takarur 46

taklîd 77, 79, 144
takrîr 34, 45, 59, 80, 82, 89, 90, 91,
106, 117, 118, 120, 122, 127,
135, 141, 144, 148, 149, 152,
154, 159, 168, 176
taksîm 79, 86, 87, 88, 92, 93, 99, 105,
106, 107, 110, 114, 116, 117,
118, 122, 129, 135, 136, 156,
157, 180
taksîmât 49, 118, 122
tâlî 73, 74, 75, 77, 78, 81, 98, 99, 103,
110, 130, 132, 143, 144, 148,
149, 165
tâlib 33, 46, 47, 48, 54, 55, 56, 61, 65,
67, 75, 104, 124, 149, 171
ta‘lîm 33, 34, 48, 54, 56, 65, 66, 67, 86,
124, 159, 164, 170
tard 137
ta‘rîf 38, 42, 48, 49, 52, 60, 64, 67, 73,
77, 78, 83, 85, 86, 88, 89, 95, 97,
100, 101, 102, 103, 106, 109,
110, 114, 116, 119, 120, 122,
123, 124, 125, 127, 129, 131,
135, 136, 137, 145, 157, 158,
159, 162, 164, 168, 179, 180
ta‘rîfât 47, 49, 89, 100, 103, 114, 159
tarîk 177
tasavvur 38, 60, 83, 86, 88, 97, 99, 108,
127, 135
tasdik 35, 37, 38, 39, 40, 47, 50, 78, 79,
83, 86, 88, 97, 98, 108, 123, 128,
131, 135, 144, 164, 170
Tasdikât Hâşiyesi 47, 60, 64
tashih 82
tasnif 47
tasrih 31, 35, 36, 37, 38, 40, 47, 79, 80,

84, 97, 117, 118, 121, 125, 126,
139, 151, 160, 169, 172, 173
tazammun 86
tazammunî 94, 96, 100, 101, 102, 103,
105, 128, 129
te'allüm 35, 54, 55, 86, 104, 158
tedkikât 44
tedvîn-i ulûm 41
tefhîm 41, 48, 66, 67, 80, 127
tefsîr 36, 64, 68, 71, 124, 129
tehallûf 49, 50, 60, 70, 114, 120, 139,
145
Tehzîb 44, 84, 96, 126, 130
Tehzîb Hâşiyesi 44
tekerrür 106, 112, 116, 118, 132
teksîr 41
te'lîf 31, 47, 61
temyiz 33, 38, 67, 70, 115, 158, 161,
171, 172, 174
tertîb 32, 33, 34, 37, 39, 43, 44, 45, 46,
54, 55, 63, 64, 68, 71, 75, 76, 77,
79, 80, 81, 82, 84, 89, 90, 91, 92,
94, 95, 96, 97, 98, 102, 103, 110,
111, 112, 113, 114, 116, 119,
122, 123, 126, 127, 144, 158,
159, 162, 165, 166, 168, 172,
174, 177, 180, 181
tertîb-i akyise 46, 54
teşbihât 53
Türkî 31, 38, 39, 181
turuk 37, 67, 76

U-Ü

ulemâ 31, 36, 38, 46, 47, 54, 56, 59,
62, 65, 66, 69, 79, 129, 165, 169,
170, 173, 181
ulûm 32, 35, 49, 51, 53, 54, 55, 56, 77,

86, 124, 127, 176
ulûm-ı bâtına 35
umûm 42, 78, 88, 93, 102, 103, 109,
111, 121
üstâd 46, 47, 55, 56, 65, 67, 122, 125,
175
usûl 31, 32, 34, 41, 42, 45, 46, 52, 53,
65, 79, 89, 92, 120
usûl-i cedîde 31, 32, 42, 65
usûl-i hadîs 37

V

vâcib 31, 36, 42, 59, 62, 128, 143, 161,
164, 174
vâki' 37, 40, 64, 65, 75, 80, 116, 137,
139, 142, 144, 168, 173
vâsita 51, 111, 112, 161, 176
vâz' 49, 53, 143, 153
vâzi' 105
vâzih 43, 46, 49, 52, 53, 58, 66, 76, 80,
117, 118, 119, 123, 124, 127,
142, 145, 148, 149, 159, 162,
165, 168, 169, 173, 174, 176
vehbî 37, 55, 65, 174
vehm 114, 125, 144, 148, 165, 173
Velediyye 36, 128
vücûb 39, 61, 64, 77, 161
vücûd 31, 35, 42, 46, 47, 64, 107, 148,
163, 174
vukû' 160

Y

yakîn 38, 39, 40, 47, 57, 61, 63, 67, 68,
78, 79, 113, 130, 164, 172, 173,
174, 175
yakîniyyât 172, 173

Z

zabt-ı mesâ'il 54

zabt-ı ulûm 54

zarûret 50, 56, 78, 88, 126

zarûrî 42

zarûriyye 49, 57, 86, 87, 88

zât 39, 61, 62, 85, 92, 102, 103, 105,

106, 107, 108, 109, 112, 115,

118, 127, 128, 138, 145, 146,

151, 152, 153

zâtiyyât 116

zihn 44, 59, 99

